

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ
ЗЛОЧИННОСТІ імені АКАДЕМІКА В. В. СТАШИСА

Питання боротьби зі злочинністю

Збірник наукових праць

Видається з 1997 року

Випуск 30

Харків
«Право»
2015

*Рекомендовано до друку вченою радою Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса
Національної академії правових наук України
(постанова № 7/1 від 18.11.2015 р.)*

*Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 15928-4400ПР
від 02.11.2009 р.*

*Згідно з наказом Міністерства освіти і науки України від 13.07.2015 р. № 747
збірник наукових праць «Питання боротьби зі злочинністю»
включено до переліку фахових видань України*

Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. — Х. : Право, 2015. — Вип. 30. — 270 с.

Засновники

Національна академія правових наук України
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності
імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України

Видавець

Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності
імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України

Редакційна колегія:

В. І. Борисов (головний редактор), В. С. Батиргарєєва (заст. головного редактора), П.-А. Альбрехт (Німеччина), К. Аплетон (Велика Британія), Ю. В. Баулін, Л. Бахмайер Вінтер (Іспанія), К. Віак (Польща), В. В. Голіна, Б. М. Головкін, Л. М. Демидова, Л. В. Дорош, В. А. Журавель, В. Я. Настюк, Н. В. Нетеса, Б. М. Нургалієв (Казахстан), О. О. Пащенко, С. Райс (Сполучені Штати Америки), А. Х. Степанюк, В. П. Тихий, О. Тудор (Молдова), В. Ю. Шепітько, О. Г. Шило, І. С. Яковець

Науковий редактор *В. С. Батиргарєєва*
Відповідальна за випуск *Ю. О. Оберемко*

Адреса редакційної колегії: 61002, Харків, вул. Пушкінська, 49,
тел.: 715-62-08, 700-65-81

УДК 343.3/7

В. І. Борисов, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, директор Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ БЕЗПЕКИ ВИРОБНИЦТВА

У статті охарактеризовано особливості процесу виробництва, висвітлено специфіку робіт із підвищеною небезпекою, розглянуто поняття джерела підвищеної небезпеки. Наведено характеристики загальних ознак та сформульовано визначення злочинів проти безпеки виробництва.

Ключові слова: злочини проти безпеки виробництва, джерело підвищеної небезпеки, роботи з підвищеною небезпекою.

У сучасних умовах важливе значення має охорона безпеки виробництва. Відхилення від нормативних приписів та встановлених вимог безпеки, що є на підприємствах, шахтах, будівництві, у сільському господарстві, можуть спричинити або спричиняють серйозну шкоду життю і здоров'ю працівників виробництва, сторонніх осіб, власності, довкіллю. Захист цих благ забезпечується безпекою виробництва. За КК України 2001 р. охорона безпеки виробництва передбачена нормами розділу Х Особливої частини «Злочини проти безпеки виробництва»¹. Під *виробництвом* слід розуміти не лише діяльність, пов'язану безпосередньо зі створенням продукції, а й будь-яку діяльність підприємства, установи, організації чи громадянина – суб'єкта підприємницької діяльності, в основі функціо-

¹ Роз'яснення щодо застосування законодавства про кримінальну відповідальність за злочини проти безпеки виробництва надані в постанові Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини проти безпеки виробництва» від 12 червня 2009 р. № 7 [1].

нування якої лежить праця людини, спрямована на одержання суспільно корисного результату. У процесі виробництва людина своєю трудовою діяльністю опосередковує, регулює і контролює обмін речовин між собою і природою. За допомогою знарядь вона впливає на предмет праці в існуючих умовах виробничого середовища. Згідно із законами фізики будь-які дії породжують зворотні протидії з боку як предметів праці (наприклад, при їх видозмінненні), так і тих знарядь, що використовуються, – речовинних чинників виробництва. Такого роду технічна властивість праці (вплив – протидія) є іманентним матеріальному виробництву. Зазначена властивість може мати місце і в умовах нематеріального виробництва. Наприклад, під час використання приладів, інструментів, апаратів для проведення наукових досліджень, медичного обслуговування, професійно-технічного навчання тощо.

Виробництво являє собою складну взаємодію між людиною і речовинними чинниками виробництва. Під час або в результаті такої взаємодії людина через зазначені вище обставини піддається або може бути піддана впливу виробничих чинників¹ найрізноманітнішого характеру і ступеня – механічних, хімічних, теплових, електричних, електромагнітних тощо. «Усе, що оточує працівника, впливає на функціональний стан його організму» [2, с. 85]. Людському організму притаманне сприймати ті чи інші зовнішні впливи тільки до тих пір, поки вони не перевищують певних рівнів і тривалості. Вихід за межі припустимого впливу стає небезпечним або шкідливим² для людини. Виробничий чинник, вплив якого на працюючого в певних умовах призводить до травми або іншого раптового погіршення здоров'я, має назву небезпечного, а той, що може привести (призводить) до професійного захворювання чи

¹ «Виробничий чинник» – поняття, що використовується в технічній літературі і стандартах із безпеки праці під час характеристики зовнішніх впливів на працівника виробництва.

² «Небезпечний» і «шкідливий» – основні класифікаційні типи виробничих чинників, що впливають на безпеку праці. Цими термінами користуються в технічній, медичній і правовій літературі під час опису вражаючих або несприятливих впливів виробничих чинників на людину, засоби виробництва, довкілля (див., наприклад: пп. 4.14, 4.15 ДСТУ 2293: 2014. Охорона праці. Терміни та визначення основних понять [3]; ч. 2 ст. 5 Закону України «Про охорону праці» від 14 жовтня 1992 р. № 2694-ХІІ [4]).

зниження працездатності працюючого, – шкідливого. Залежно від рівня і тривалості впливу шкідливий виробничий чинник може стати небезпечним [5, с. 14]. Небезпечного або шкідливого впливу можуть зазнати не лише безпосередні виконавці праці, а й інші учасники виробництва. За певних умов такого впливу можуть зазнати сторонні особи, майно даного виробництва або чуже майно, навколишнє природне середовище.

Безпосереднім джерелом подібного несприятливого впливу може стати будь-який із компонентів виробництва. Так, наприклад, робітник, що обробляє на верстаті деталь, може бути травмований металевою стружкою, тобто предметом праці. Травма може бути спричинена елементом верстата, що обертається, – знаряддям праці.

Таким чином, можливість небезпечного чи шкідливого впливу – об'єктивна властивість взаємодії між людиною і речовинними чинниками виробництва. Тому такого роду вплив виробничих чинників не можна не враховувати під час організації виробництва і розробки технічних вимог, що забезпечують його безпеку та умови нешкідливості.

При сучасному рівні розвитку техніки й організації виробництва деякі можливості небезпечного або шкідливого впливу виробничих чинників можуть бути усунені або мінімізовані, наприклад, шляхом ізоляції різними способами, транспортування матеріалів у замкнених системах, дистанційного керування виробничими процесами. У таких випадках технічні і технологічні заходи дозволяють локалізувати небезпеку або шкідливість виробництва. Подібне запобігання можливого вражаючого чи несприятливого впливу зазначених чинників є найдосконалішою формою забезпечення безпеки виробництва. Проте більшість чинників «поки ще може бути усунена або зменшена лише завдяки обов'язковому дотриманню встановлених правил поведінки» [2, с. 145], тобто завдяки дії людського чинника виробництва. «Будь-який елемент робочого місця може стати за певних умов потенційним джерелом небезпеки, і це залежить виключно від ступеня неухважності, необережності або втоми робітника» [2, с. 146]. При більш глибокому вивченні причин небезпечного чи шкідливого впливу виробничих чинників можуть

бути виявлені дефекти в організації праці на більш високому рівні їх розподілу: неосвіченість робітника, ненормальні умови праці, відсутність захисних засобів тощо.

Залежно від інтенсивності (ступеня) можливого впливу на працівників небезпечних і шкідливих виробничих чинників роботи, що провадяться на виробництві, можна поділити на звичайні (з невисокою небезпекою), підвищено небезпечні й виключно небезпечні. Цей поділ здійснюється в розрахунку на справну роботу техніки та звичайні нормальні умови й організацію праці. Залежно від такого поділу законодавець установив у КК України норми для охорони безпеки виробництва (статті 271–275).

Звичайні роботи характеризуються невисокою небезпекою¹, що, як правило, пов'язане: з характером травм – вони незначні; кількістю потерпілих – зазвичай одна людина; відсутністю майнової шкоди. Однак не можна недооцінювати і небезпеку таких робіт. На думку фахівців, «нешасні випадки... частіше за все виникають при роботах із невисокою небезпекою» [7, с. 53].

На відміну від звичайних, роботи підвищеної небезпеки відрізняються високим ступенем імовірності спричинення шкоди особам, які їх здійснюють. Їм також притаманна висока ціна порушення (помилки) їх провадження: шкода як результат такого порушення може бути значною – загибель одного або декількох працівників, каліцтво, тяжкі травми, групові нещасні випадки тощо. Причини нещасних випадків (як й інших наслідків) при виконанні робіт підвищеної небезпеки знаходяться не лише у сфері конкретної (винної чи невинної) поведінки людини, а й за її межами. Вони можуть бути також обумовлені властивостями певних знарядь і засобів виробництва.

Матеріальним субстратом підвищено небезпечних робіт, як й інших видів підвищено небезпечної людської діяльності, низка теоретиків визнає *джерело підвищеної небезпеки* [6, с. 27]. У науці

¹ Як зазначав В. А. Красавчиков, безпека – це об'єктивна можливість настання відповідних обставин, але не більше. Можливість і дійсність не тотожні, хоча остання передбачає існування першої. Для того щоб у випадках, що розглядаються, можливість було реалізовано у дійсність, повинні мати місце певні факти заподіяння, поза якими відповідна безпека залишається потенційною [6, с. 21].

кримінального права поняття джерела підвищеної небезпеки надав М. С. Гринберг. На його думку, це – «достатньо потужна технічна система, що створює внаслідок своєї неповної підконтрольності певну імовірність спричинення шкоди» [8, с. 91]. Предмети матеріального світу як джерела підвищеної небезпеки повинні мати такі ознаки: «1) велику потужність; 2) складність; 3) відносну надійність; 4) неповну підконтрольність і 5) здатність спричинити значну шкоду» [8, с. 92]. Дослідження нещасних випадків, що настали в процесі здійснення підвищено небезпечних робіт (наприклад, при виконанні гірничих, будівельних), свідчать, однак, що часто доводиться мати справу з такими предметами, котрі не мають усіх зазначених ознак джерела підвищеної небезпеки, але наділені окремими властивостями, що створюють при їх використанні підвищену небезпеку. Наприклад, порода, що обвалюється в шахтах, наявність траншей, котлованів на будівництві, будівельні матеріали при їх навантажуванні-розвантажуванні, здійснюваних вручну [9, с. 13]. Тому слід вважати, що матеріальним субстратом (загальною основою) підвищено небезпечних робіт є не лише джерело підвищеної небезпеки, але й матеріали (предмети), котрі володіють тільки окремими властивостями небезпеки (наприклад, підвищена самозаймистість окремих предметів, можливість процесів саморозпаду хімічних речовин, висота споруд тощо).

Забезпечення безпеки підвищено небезпечних робіт потребує створення на виробництві особливих організаційно-технічних режимів – рівнів безпеки. Тому до таких робіт допускаються особи, які пройшли спеціальну підготовку з техніки безпеки¹. На них використовується більш досконала техніка безпеки [10, с. 9]. Перелік підвищено небезпечних робіт відомий, він міститься в нормативно-технічних актах, у нормах інших галузей права (зокрема, трудового)². До них, зокрема, належать усі роботи, пов'язані з підйомними кра-

¹ У ч. 2 ст. 18 Закону України «Про охорону праці» від 14 жовтня 1992 р. зазначено: «Працівники, зайняті на роботах з підвищеною небезпекою... повинні щороку проходити за рахунок роботодавця спеціальне навчання і перевірку знань відповідних нормативних актів про охорону праці» [4].

² Відповідно до ч. 3 ст. 18 Закону України «Про охорону праці» перелік робіт з підвищеною небезпекою затверджується спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з нагляду за охороною праці [4].

нами (незалежно від галузі, де вони використовуються), балонами високого тиску, електромережею високої напруги.

Наявність на виробництві небезпечних і шкідливих чинників зумовлює потребу в станах (умовах), що необхідні для охорони життя, здоров'я, збереження майна, довкілля, інших благ. Таким станом на виробництві є його безпека. Людина прагне, бажає його. Стан безпеки знімає напругу, занепокоєння, страх перед можливою небезпекою, людина завдяки безпеці стає впевненою в собі, своїх вчинках, може розраховувати на майбутнє, виконувати роботу відповідно до вимог виробничого завдання.

Під безпекою в широкому значенні слова розуміють стан (становище), за якого відсутня (не загрожує) небезпека. Безпека виробництва – це такий технічний стан, за якого усувається або мінімізується можливість уражаючого впливу на людей, майно і довкілля небезпечних та шкідливих виробничих чинників. Цей стан устанавлюється і контролюється людиною через систему суспільних відносин. Поняттям «безпека виробництва» охоплюється також його нешкідливість – система виробничих умов, що захищає працюючих (для деяких виробництв, також сторонніх осіб) від несприятливого впливу на їх здоров'я шкідливих виробничих чинників. Такий вплив відрізняється відносно слабкою інтенсивністю у своєму безпосередньому прояві, він є малопомітним (а тому стерпним), проте залежно від кількісної характеристики та, діючи тривалий час, він викликає (може викликати) значні за небезпечністю наслідки: професійні захворювання великої кількості працівників, передчасну смерть людей, забруднення довкілля, тобто набуває (може бути) властивостей небезпечного виробничого чинника.

Складовою безпеки будь-якого виробництва є *безпека праці*, яка спрямована на підтримання стану внутрішньої безпеки, необхідного для працюючого на виробництві. У свою чергу, безпека праці поділяється на технічну і санітарну (остання убезпечує працюючих від дії шкідливих виробничих факторів), а за рівнями захисту – на безпеку звичайних (з невеликою небезпекою) і підвищено небезпечних робіт.

Деякі виробництва містять загрозу спричинення шкоди (здатні викликати її) також поза виробничим інтересам. Формується загро-

за або у сфері виробництва, або навколо (поблизу) чи в результаті такої діяльності. Це інтереси сторонніх виробництву осіб (їх життя, здоров'я), майнові (збереження від пошкодження чи знищення майна, що належить іншим підприємствам, установам, організаціям чи окремим громадянам), екологічні (чистота навколишнього природного середовища) та ін. Необхідність їхнього захисту від небезпек обумовлює створення особливого виду безпеки поза виробництвом (зовнішньої), але у зв'язку з ним – *громадської безпеки у сфері виробництва*. І. П. Лановенко так відзначав специфіку даної групи злочинів: «...порушення правил безпеки в процесі таких робіт і на такому виробництві загрожує небезпекою для більш широкого кола осіб, і ця небезпека набуває характеру громадського. Тому ми і ведемо мову про кримінально-правову охорону громадської безпеки виробництва» [11, с. 191–192]. Це умови функціонування виробництва, проведення окремих робіт, використання отриманої продукції, за яких виключається вражаючий або руйнуючий вплив на інтереси суспільства небезпечних і шкідливих чинників.

Найбільш ризикованими роботами в аспекті негативного впливу небезпечних і шкідливих виробничих чинників є винятково небезпечні роботи, під час виконання яких у загрозовому становищі можуть опинитися не тільки ті працівники, які безпосередньо зайняті у виробничому процесі, а й інші особи, які опинилися будь-яким чином у сфері такого виробництва. Крім того, шкода може бути спричинена також майну і довкіллю. Це дає підстави стверджувати, що винятково небезпечними є не лише певні роботи, а й саме виробництво в цілому. Тому такі виробництва є виключно небезпечними. Висновок з приводу того, чи є конкретне виробництво винятково небезпечним, впливає з практики, яка враховує, що певного роду виробнича діяльність містить у собі достатньо велику ймовірність настання значних суспільно небезпечних наслідків для широкого кола суспільних інтересів. Причому причини цих наслідків знаходяться не лише в межах поведінки людини, а й за її межами, оскільки вони зумовлені також і характером виробничої діяльності. Такого роду діяльність має місце на винятково небезпечних виробництвах. Ознайомлення з літературою та періодичними виданнями приводить до висновку, що безпека далеко не

всіх винятково небезпечних виробництв охороняється спеціальними нормами закону про кримінальну відповідальність. Із числа таких виробництв КК охороняє лише вибухонебезпечні та радіаційно небезпечні виробництва. Разом із тим вважаємо, що винятково небезпечними є також хімічно і біологічно небезпечні виробництва. Під час аварій на хімічно небезпечних виробництвах можуть статися масові ураження людей та доквілля сильнодіючими отруйними речовинами (СДОР). Великі запаси найбільш небезпечних СДОР – хлору та фосгену – зосереджені на підприємствах Івано-Франківської, Дніпропетровської та Донецької областей. У разі аварії на хімічно небезпечних виробництвах сумарна площа зони ураження в Україні може перевищити 1/6 частину території, де проживає понад 30 % усього населення країни [12, с. 35]. Фахівцям з безпеки виробництва досить відомі аварії на хімічних виробництвах у Мінамата (Японія), Лав-Каналі (США), Севезо (Італія), Бхопалі (Індія), на заводі фірми «Сандос» у Берні (Швейцарія) [13, с. 90]. Так, у 1976 р. внаслідок катастрофи на хімічному заводі фірми «Ікмеза» (м. Севезо, Італія) в атмосферу потрапила велика кількість дуже токсичного діоксину. Населення району терміново евакуювали. Однак жінки, що побували в зараженій зоні, надалі втратили здатність до народження здорового потомства. Загибло все живе в районі: домашні тварини, птахи, рослинність. Околиці Севезо перетворилися в пустелю. Дослідники прогнозують надзвичайно повільне відновлення життя в цьому регіоні [14, с. 112, 113]. А у грудні 1984 р. в індійському місті Бхопалі на хімічному заводі американської транснаціональної компанії «Union Carbide» через несправність вентиля в резервуарі ємкістю 43 тонни стався викид токсичного газу метилізоціанату, який тривав 40 хвилин. Масштаби трагедії були страшні: за офіційними даними, загинуло 3150 осіб. Стали повними інвалідами 20 тис., страждають від наслідків отруєння високотоксичним газом понад 200 тис. осіб. Неофіційні дані ще вищі. За підрахунками, наприклад, Індійської ради медичних досліджень, у смертоносній газовій хмарі «згоріло» 10 тис. бхопальців [14, с. 32, 33]. Відомі також випадки значного неконтрольованого поширення вірусів та штамів мікроорганізмів

унаслідок порушення правил біологічної безпеки. За даними Міністерства надзвичайних ситуацій Російської Федерації, тільки протягом 1997 р. на виробництвах цієї країни сталося три аварії, що супроводжувалися викидом біологічно небезпечних речовин. А ще 1979 р. сталася трагедія у Свердловську, коли від так званої сибірської виразки загинули десятки людей, що проживали у Чакаловському районі, де було розташоване 19-те військове містечко [14, с. 196]. Не випадково й хімічна, й біологічна зброя, так само як й атомна, вважаються одними з найнебезпечніших видів зброї для людства. Тому кваліфікація випадків порушення на виробництві правил хімічної або біологічної безпеки за статтями 271, 272 розділу X Особливої частини КК України не відбиває всього ступеня суспільної небезпечності таких порушень та інших наслідків, що очікують людей. Крім того, треба відзначити, що в проекті КК України 2001 р. норма для охорони безпеки таких виробництв була запропонована [15], але під час підготовки проекту до третього читання вона була виключена. На нашу думку, було б все ж *доцільно доповнити КК статтею, яка б встановлювала кримінальну відповідальність за порушення на виробництві правил хімічної та біологічної безпеки.*

Необхідно ще раз зазначити, що підвищений ступінь небезпеки спричинення шкоди на виробництві ще не є самою шкодою, що впливає з тієї чи іншої підвищено небезпечної діяльності, інакше таку виробничу діяльність не можна було б визнавати правомірною [9, с. 12]. Разом із тим якраз наявність потенційної небезпеки, котра міститься в процесі виробничої діяльності, і викликає в суспільстві потребу у створенні на виробництві безпечного стану, який би забезпечував нормальне функціонування підприємств, установ, організацій, спокій та благополуччя як працюючих на виробництві людей, так і сторонніх йому, захищеність майна та навколишнього природного середовища.

Таким чином, безпека виробництва як технічний стан потребує нормативного регулювання й охорони. Для її забезпечення використовуються закони та інші нормативно-правові акти, що стосуються різних галузей законодавства (трудового, природоохоронно-

го, цивільного, господарського, адміністративного, кримінального та ін.), а також технічні норми.

Законодавство про кримінальну відповідальність охороняє безпеку виробництва від найбільш небезпечних посягань, відповідальність за які встановлена нормами розділу X Особливої частини КК. *Родовим об'єктом* злочинів, що передбачені цим розділом, є *суспільні відносини, які забезпечують безпеку виробництва*. Її елементи (види, сфери, рівні) поряд з об'єднуючими рисами мають якісну самостійність, що слід урахувати під час розробки нормативно-правових актів, у тому числі норм законів про кримінальну відповідальність.

Безпосередні об'єкти окремих злочинів проти безпеки виробництва входять до системи суспільних відносин, що являють собою родовий об'єкт, хоча й мають свої особливості. Вони залежать передусім від видів безпеки виробництва, рівнів безпеки, характеру можливої шкоди та сфер її поширення.

Потерпілими від цих злочинів можуть бути або тільки працівники виробництва (ст. 271 КК), або і працівники виробництва, і сторонні особи (статті 272–274 КК), або тільки сторонні особи (ст. 275 КК).

З об'єктивної сторони злочини проти безпеки виробництва сконструйовані однотипно. Усі вони описані в законі як злочини з так званим матеріальним складом, а тому вимагають установлення діяння, наслідків і причинного зв'язку.

Суспільно небезпечне діяння виявляється в порушенні шляхом дії або бездіяльності (або в їх поєднанні) вимог безпеки, що містяться в правилах безпеки праці та виробництва. При цьому порушення звичайно становить не одиничну дію (бездіяльність), а є сукупністю діянь, де порушується не одна, а різноманітні вимоги безпеки. Під порушенням слід розуміти недотримання або неналежне дотримання вимог безпеки, передбачених правилами, або здійснення в ході виробничої діяльності дій, прямо заборонених правилами.

Злочини проти безпеки виробництва являють собою порушення єдино писаних вимог безпеки. Диспозиції норм, що розглядаються, є бланкетними, у зв'язку з чим для їх застосування слід звертатися

до законодавчих та інших нормативно-правових актів (правил, норм, регламентів, положень, стандартів, інструкцій тощо), що регулюють безпеку виробництва, та з'ясувати, які з них порушено. Неврахування бланкетного характеру диспозицій норм розділу X Особливої частини КК може призвести до неправильної кваліфікації порушень вимог безпеки на виробництві [16, с. 25–26].

Відповідальність за порушення вимог законодавства щодо безпеки осіб під час здійснення іншої діяльності залежно від конкретних обставин справи настає за статтями КК про злочини проти життя і здоров'я особи, у сфері службової діяльності, проти довікля тощо.

Обов'язковою ознакою цих злочинів є *суспільно небезпечні наслідки*. Вони можуть бути двох видів. Перший вид наслідків закон пов'язує зі створенням загрози загибелі людей чи настанням інших тяжких наслідків (частини перші статей 272–275 КК). Другий вид наслідків становлять ті, настання яких пов'язане зі спричиненням реальної шкоди. Це: «шкода здоров'ю потерпілого» (частини перші статей 271–275 КК); «загибель людей» (частини другі статей 271–275 КК) та «інші тяжкі наслідки» (частини другі статей 271–275 КК).

У випадках, коли при вчиненні злочинів, передбачених статтями 271–275 КК, одночасно настали наслідки, передбачені різними частинами цих статей, усі ці наслідки повинні бути зазначені у відповідному процесуальному документі (ухвалі, вирокі), а дії особи належить кваліфікувати лише за тією частиною статті КК, що передбачає відповідальність за більш тяжкі наслідки.

Обов'язковою ознакою об'єктивної сторони злочинів, що розглядаються, є *причинний зв'язок* між допущеними порушеннями вимог безпеки і реальною шкодою або можливістю її настання. Причинний зв'язок у цих злочинах має низку особливостей. Зокрема, у більшості випадків має місце опосередкований, а не прямий розвиток причинного зв'язку. Крім того, настання наслідку може бути зумовлене порушенням кількох вимог безпеки. Такі порушення можуть бути допущені одним або кількома суб'єктами. Тому у випадках, коли для встановлення причинного зв'язку необ-

хідні наукові, технічні або інші спеціальні знання, призначаються експертизи.

Суб'єктивна сторона злочинів визначається їх об'єктивною стороною. Щодо порушення вимог безпеки можуть мати місце умисел або необережність, щодо наслідків – тільки необережність (тобто змішана форма вини або необережність). Ставлення суб'єкта до наслідків є визначальним, тому в цілому злочини проти безпеки виробництва є необережними.

У справах даної категорії у кожному конкретному випадку необхідно встановлювати *мотиви* допущених порушень вимог безпеки, ставлення суб'єкта до додержання вказаних вимог, що важливо для кваліфікації, визначення ступеня суспільної небезпечності вчиненого, призначення кримінального покарання.

Суб'єкт злочинів проти безпеки виробництва – спеціальний. Це особи, які зобов'язані дотримувати вимоги безпеки виробництва. За правовим статусом їх можна поділити на три групи: службові особи та громадяни – суб'єкти підприємницької діяльності, на що прямо вказано у ст. 271 КК, в інших випадках це впливає із закону (статті 272–275 КК); робітники і службовці (статті 272–275 КК); сторонні для виробництва особи (статті 273 і 274 КК).

Отже, *під злочинами проти безпеки виробництва потрібно розуміти суспільно небезпечні винні діяння, що порушують установлені законодавчими та іншими нормативно-правовими актами вимоги безпеки виробництва, які призвели до настання передбачених законом про кримінальну відповідальність суспільно небезпечних наслідків, вчинені суб'єктом злочину.*

Виходячи з подібності безпосередніх об'єктів, злочини проти безпеки виробництва можна класифікувати таким чином:

- злочини у сфері безпеки праці (статті 271 і 272 КК);
- злочини у сфері громадської безпеки виробництва (статті 273–275 КК).

Список літератури

1. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини проти безпеки виробництва : постанова Пленуму Верхов.

Суду України від 12 черв. 2009 р. №7 // Вісн. Верхов. Суду України. – 2009. – №8. – С. 15–19.

2. Балинт И. Психология безопасности труда / И. Балинт, М. Мура-ни. – М. : Профиздат, 1968. – 207 с.

3. ДСТУ 2293: 2014. Охорона праці. Терміни та визначення основних понять : затв. Наказом Мінекономрозвитку від 2 груд. 2014 р. № 1429 // Охорона праці : наук.-виробн. журн. – 2015. – №10. – Дод.: На допомогу спеціалісту з охорони праці. – С. 42–49.

4. Про охорону праці : Закон України від 14 жовт. 1992 р. №2694-ХІІ (в ред. Закону №2294-IV від 21 листоп. 2002 р.) // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – №49. – Ст. 668; 2003. – №2. – Ст. 10.

5. Краснов Л. М. Организация работы по охране труда на предприятии / Л. М. Краснов. – Днепропетровск : Проминь, 1990. – 240 с.

6. Красавчиков В. А. Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности / В. А. Красавчиков. – М. : Юрид. лит., 1966. – 200 с.

7. Котик М. А. Психология и безопасность / М. А. Котик. – Таллин, Валгус, 1989. – 447 с.

8. Гринберг М. С. Преступления в области техники. Сущность и объект / М. С. Гринберг // Правоведение. – 1972. – №2. – С. 90–98.

9. Борисов В. И. Уголовная ответственность за нарушение правил при производстве строительных работ / В. И. Борисов. – Харьков : Харьк. юрид. ин-т, 1974. – 223 с.

10. Борисов В. И. Квалификация преступных нарушений правил безопасности социалистического производства / В. И. Борисов. – Киев : УМК ВО, 1988. – 59 с.

11. Уголовное право Украинской ССР на современном этапе. Особенная часть. – Киев : Наук. думка, 1985. – 455 с.

12. Бортнічук П. М. Стійкість роботи об'єктів у надзвичайних ситуаціях / П. М. Бортнічук // Безпека життєдіяльності. – 2004. – №10. – С. 34–38.

13. Тимошенко А. С. Глобальная экологическая безопасность – международно-правовой аспект / А. С. Тимошенко // Сов. государство и право. – 1989. – №1. – С. 84–92.

14. Зербіно Д. Д. Екологічні катастрофи у світі та в Україні / Д. Д. Зербіно, М. Р. Гжегоцький. – Львів : БаК, 2005. – 280 с.

15. Проект Кримінального кодексу України, наданий Головним юридичним управлінням апарату Верховної Ради України за станом на

20.03.2001 р. // Матеріали проекту Кримінального кодексу України 2001 року : у 28 кн. Кн. 28 (1999–2001 рр.). – 366 с.

16. Практика розгляду судами кримінальних справ про злочини, пов'язані з порушенням вимог законодавства про охорону праці // Вісн. Верхов. Суду України. – 2006. – № 6. – С. 25–26.

В статье охарактеризованы особенности процесса производства, освещена специфика работ с повышенной опасностью, рассмотрено понятие источника повышенной опасности. Приведена характеристика общих признаков и сформулировано определение преступлений против безопасности производства.

In the article the features of the occupational process are described, the specific of high-risk operations is covered, the notion of the high-risk sources is considered. The characteristic of common features of crimes against occupational safety is given and the definition of these crimes is formulated.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 4 від 11 березня 2015 р.).

УДК 343.8

І. С. Яковець, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків;
К. А. Автухов, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД СИСТЕМИ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ ТА ПІДГОТОВКИ ТЮРЕМНОГО ПЕРСОНАЛУ У ФЕДЕРАТИВНІЙ РЕСПУБЛІЦІ НІМЕЧЧИНА

*Засуджувати треба вчинок, а не людину...
Щоб забрати людину із в'язниці, слід спочатку
забрати в'язницю з людини...
Персонал в'язниці має витримати дуже багато...*

У статті наведено загальну інформацію щодо організації процесу виконання кримінальних покарань у Федеративній Республіці Німеччина за результатами ознайомчого візиту до цієї країни. Висвітлено окремі статистичні показники, а також основні підходи до роботи з правопорушниками. Окреслено основні елементи процесу виконання кримінальних покарань, що можуть бути втілені в національну практику.

***Ключові слова:** тюрма, засуджений, ув'язнений, органи і установи виконання покарань, превенція.*

Постановка проблеми. Україна протягом уже тривалого часу перебуває у стані постійного реформування системи виконання кримінальних покарань. Законодавець та практичні працівники

намагаються максимально перейняти ефективні методики роботи з правопорушниками, гуманні й прогресивні способи організації процесу виконання кримінальних покарань з тим, щоб перебування особи в умовах ізоляції максимально сприяло забезпеченню безпеки суспільства.

Ураховуючи орієнтацію Державної кримінально-виконавчої служби України (далі – ДКВСУ) на запозичення прогресивних європейських підходів до роботи із засудженими, доцільним є аналіз наявних у теорії та практиці інших країн основ організації процесу виконання кримінальних покарань, особливо в разі можливості особистого ознайомлення з порядком функціонування відповідних органів і служб.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Можливі шляхи вдосконалення та покращення роботи ДКВСУ на основі прогресивного міжнародного досвіду ставали предметом багатьох наукових досліджень таких науковців, як А. П. Гель, Т. А. Денисова, В. А. Бадира, О. В. Лисодед, А. Х. Степанюк, Д. В. Ягунов та ін. Однак у переважній більшості праць основні підходи та принципи організації процесу виконання кримінальних покарань у Федеративній Республіці Німеччина (далі – ФРН) висвітлювалися поверхово, виключно на основі ознайомлення з інформацією, розміщеною у друкованих джерелах, та без особистого наочного ознайомлення з існуючими в цій країні підходами до роботи з правопорушниками та механізмом досягнення поставлених цілей.

Формулювання цілей статті. Метою статті є загальний огляд системи виконання покарань та підготовки тюремного персоналу у ФРН на основі ознайомчого візиту, в якому мали можливість узяти участь автори цієї статті, виділення позитивних моментів, що є доцільними й можливими для запозичення в національну правову систему та практичну діяльність.

Виклад основного матеріалу. Із 23 по 28 листопада 2015 р. Фондом Фрідріха Науманна «За свободу»¹ було організовано озна-

¹ Фонд Фрідріха Науманна «За Свободу» (ФФН) – це фонд ліберальної політики, діяльність якого спрямовується на забезпечення свободи та людської гідності в усіх сферах суспільства. Фонд спеціалізується на втіленні освітніх проєктів та навчальних програм із громадського виховання, засад держави та права. Ця інституція має представництво в різних країнах світу, зокрема й в Україні.

йомчий візит до ФРН для українських фахівців, діяльність яких пов'язана з різними теоретичними та практичними аспектами діяльності системи виконання кримінальних покарань. Отже, метою візиту стало ознайомлення з кримінально-виконавчою службою Німеччини й існуючою практикою підготовки персоналу для цієї служби.

ФРН справедливо називають європейським велетнем. Так, за площею вона перебуває на п'ятому місці в Європі після України, Франції, Іспанії та Швеції, а за кількістю населення країна посідає перше місце серед країн Західної Європи і друге серед усіх європейських держав (площа ФРН складає 357,04 тис. км², населення – понад 82 млн осіб, а середня щільність населення є однією з найвищих у Європі і становить 230 осіб на км²). Німеччина – це парламентська республіка за формою правління і федеративна держава за формою державного устрою та поділяється на 16 федеральних земель.

Станом на 31 березня 2015 р. у Німеччині нараховувалося 184 установи виконання покарань, розраховані на 75 140 місць, в яких трималося 63 628 ув'язнених (із них 3 753 жінки). З цього числа 46 448 осіб перебували в одиночних камерах, 17 180 – у спільних камерах (на дві, а інколи й три особи). У слідчих ізоляторах на вказану дату перебувало 11 359 узятих під варту осіб [1]. Реформування місць позбавлення волі відбувалось у ФРН як шляхом модернізації існуючих в'язниць (особливо у східній частині країни), так і через будівництво нових закладів (приміром, вартість нової в'язниці на 647 місць обійшлася бюджету в 118 млн євро).

Одна з основних специфічних рис кримінально-виконавчої системи у ФРН полягає в тому, що кожна земля самостійно обирає порядок виконання кримінальних покарань та адміністративного облаштування в'язниць на своїй території. На момент візиту 13 земель із 16-ти схвалили свої кримінально-виконавчі закони, ще три продовжують користуватися загальним Законом про виконання покарання у виді позбавлення волі, а також поєднаних з позбавлення волі засобів виправлення й безпеки (1976). Землі є доволі незалежними у визначенні правил поведінки з ув'язненими: вони самостійно визначають значення праці (чи є це правом або

обов'язком засуджених), заходи стягнення для засуджених, підстави застосування спеціальних засобів, зброї, види та форми впровадження реабілітаційних та виховних програм тощо.

Водночас на Федеральне міністерство юстиції та захисту прав споживачів покладається функція загального спрямування діяльності органів виконання покарань відповідних земель, при цьому вплив міністерства є доволі обмеженим. На нього покладається переважно функція міжнародного співробітництва, участі двічі на рік у спільних із керівниками служб виконання покарань земель конференціях, а також розробка різних проектів у цій сфері.

І навіть окремі напрями діяльності органів і установ виконання покарань та роботи із засудженими розподілені по різних департаментах Федерального міністерства юстиції та захисту прав споживачів. Приміром, у Департаменті II «Кримінальне право» функціонують управління А та В, які поряд з іншими містять у собі такі структурні підрозділи: проектна група «Умови тримання для превентивних ув'язнених», відділ А3 «Законодавство про помилування; питання компенсації за шкоду у зв'язку з кримінальним переслідуванням», відділ А7 «Кримінологія; попередження злочинності» (управління А); відділи В2 «Кримінально-виконавчого права та служби пробації», В3 «Федеральний реєстр судимостей» (управління В).

Робота із засудженими та особами, схильними до вчинення правопорушень, проводиться на кількох рівнях, первинним з яких є забезпечення превенції на рівні громади. Зокрема, у кожній із земель створені Ради з попередження (профілактики або превенції) злочинності, до складу яких входять представники громадськості та чиновники. Рада з попередження злочинності має своїм завданням аналіз злочинності та її причин й умов, дає поради земельному уряду з питань кримінальної політики та спрямовує свою діяльність на безпосередню профілактику правопорушень, а також створення концепції попередження злочинності для місцевих органів влади, установ і органів. Крім того, Рада підтримує заходи та проекти урядових і неурядових організацій та установ із попередження злочинності, поширення знань про небезпеку екстремізму, расизму та антисемітизму. Рада з профілактики злочинності розробляє й

підтримує програми просування демократії та боротьби з правим екстремізмом, профілактики та контролю за релігійно мотивованим екстремізмом, а також координує їх реалізацію у співпраці з громадськими організаціями.

Організаційна структура такої Ради включає, як правило, комісію, правління та робочі групи. До складу комісії входять на громадських засадах міністри внутрішніх справ, юстиції, освіти і соціальних справ відповідної землі. Збирається така комісія за потребою, але не рідше одного разу на рік для вирішення глобальних питань діяльності Ради, а також прийняття звіту про діяльність правління Ради й планування подальшої роботи.

Правління створюється самою Радою для забезпечення «ведення бізнесу з попередження злочинності», тобто для організації поточної діяльності у сфері превенції. До складу робочих груп запрошуються експерти та представники громадськості, що працюють у відповідній сфері (зазвичай до 20 осіб). Ця діяльність оплачується з місцевого бюджету (в середньому на діяльність Рад витрачається близько 1,5–2 млн євро на рік). Кожна група обирає зі своїх членів голову та заступника голови, які й керують процесом аналізу, планування й розробки та реалізації програм. Робочі групи працюють автономно в межах обраних напрямів, до яких відносяться: інтеграція дітей та підлітків із числа мігрантів; протидія торгівлі дітьми; попередження злочинності дорослих; уроки попередження злочинності у початковій та середній школі; пропагування здорового способу життя; профілактика прогулів занять у школі; профілактика для дошкільнят; профілактика для дівчаток та хлопців з обмеженими можливостями; профілактика наркоманії; жорстокого поводження; насильства в різних сферах, проституції; профілактика крадіжок велосипедів та у магазинах, допомога правопорушникам тощо. Основний наголос робиться на програмах подолання ризиків вчинення злочинів.

Робота Рад проходить у вигляді: консультування провінційного уряду щодо спрямованості політики у сфері профілактики; розробки інструктивних матеріалів; проведення курсів для службовців (до речі, ці курси вони проходять у вихідні дні та вільний від основної роботи час); заохочення до впровадження проектів із профілактики

причин і умов злочинності. Співробітники Ради також надають консультації із цих питань, проводять моніторинг впливу запроваджуваних програм, визначають потребу у фінансуванні превентивних заходів [2; 3].

Цікаво, що жодних періодичних оцінок ефективності витрачання коштів такими Радами не проводиться, так само як не існує критеріїв визначення результативності впроваджуваних програм. Оцінці піддаються лише окремі нетривалі програми, тому що Ради не бажають витратити обмежені ресурси на процедуру оцінки їх ефективності. Позиція Рад полягає в тому, що само по собі проведення превентивних заходів – уже достатній результат для продовження таких програм і діяльності консультативних органів.

Так само не зорієнтовані на досягнення якихось чітко визначених числових показників (у тому числі оцінка рецидиву) й працівники тюрем: усі фахівці посилаються, що рецидив коливається на рівні 48–50 % щодо дорослих та 70–80 % щодо молоді, при цьому ґрунтовних кримінологічних досліджень зазначеного питання не проводилося; більше того, навіть не створено єдиного підходу до визначення поняття «рецидив».

Відповідно до загального Закону про виконання покарання у виді позбавлення волі, а також поєднаних із позбавленням волі засобів виправлення й безпеки (1976) основна функція кримінальних покарань полягає в тому, щоб під час їх відбування ув'язнені набули здатність жити в майбутньому з відчуттям соціальної відповідальності, не вчиняючи злочинів (мета виконання кримінальних покарань). Водночас виконання кримінального покарання також слугує захисту суспільства від подальших злочинів (§ 2). Життя у виправних установах повинно по можливості наближатись до загальних умов життя. Необхідно протидіяти шкідливим наслідкам позбавлення волі, а виконання покарання у виді позбавлення волі слід спрямовувати на допомогу ув'язненому в плані його адаптації до життя на свободі (§ 3). Наведені норми знайшли своє відбиття й у законах різних земель.

Слід відзначити, що при виконанні кримінальних покарань у ФРН на перший план виступає, так би мовити, не буква закону, а його дух. Орієнтація на забезпечення адаптації ув'язненого про-

низує всі форми та методи роботи з такими особами, а стимулювання законслухняної поведінки завжди переважає над наявними можливостями примусу. Приміром, на запитання, чи має персонал колоній право застосовувати зброю у разі втечі ув'язненого, усі без винятку працівники надали негативну відповідь («не можна»), хоча Закон закріплює таку можливість. Так само й у разі визнання праці обов'язком ув'язненого відмова особи від роботи не тягне за собою накладення якихось санкцій. Його не примушуватимуть до праці, якщо різні способи мотивації не дали позитивного результату, це лише відобразатиметься в плані роботи з ним як певна характеристика особистості.

Процес відбування покарання здійснюється на основі спеціального плану реабілітаційної роботи, що повинен містити в собі, як мінімум, такі реабілітаційні заходи: рішення щодо направлення в установу відкритого або закритого типу; переведення до установи соціальної терапії; направлення у відділення проживання та групу з реабілітаційної роботи; робоче місце, а також заходи щодо професійної підготовки або підвищення кваліфікації; участь у заходах з підвищення кваліфікації; особливі заходи допомоги та реабілітації; пом'якшення режиму відбування покарання та необхідні заходи з підготовки до звільнення. План відбування покарання повинен відповідати прогресу ув'язненого та подальшим результатам дослідження його особистості. Із цією метою в плані відбування покарання слід передбачити реальні строки їх виконання.

Уже через 6 місяців відбування покарання засуджений отримує право на відпустку тривалістю до 21 календарного дня. Це правило стосується навіть засуджених до довічного позбавлення волі, проте виникає воно через 10 років перебування у в'язниці (включаючи попереднє ув'язнення та інші форми позбавлення волі). Якщо засуджений бажає провести відпустку не за межами в'язниці, то на нього поширюється режим під умовною назвою «без дотримання правил внутрішнього розпорядку». Тобто особа у відпустці не повинна вставати у визначений час, брати участь в обов'язкових заходах, може не дотримуватися розпорядку дня та самостійно планувати й проводити свій час.

Обмеження, що застосовуються до ув'язнених, зумовлюються міркуваннями безпеки та потребами процесу соціальної адаптації. Приміром, перегляд листування утримуваних у місцях позбавлення волі осіб може застосовуватися лише з причини реабілітаційної роботи або безпеки та порядку в установі. Так само лише окремі телефонні розмови прослуховуються (для цього необхідні вагомі підстави та рішення суду). У підсумку персонал в'язниці не витрачає людські, часові та матеріальні ресурси на створення якихось програм і приладів прослуховування. Більше того, щоб уникнути випадків доступу до телефонних розмов лише певного числа засуджених, було прийняте рішення про встановлення телефонних апаратів безпосередньо в камерах. Це дозволяє уникнути черг біля таксофонів та забезпечує спілкування особи з рідними та близькими у зручний для неї час, що також посилює родинні зв'язки. Засуджений у телефонному спілкуванні обмежений лише сумою коштів, які він має витратити на це, – 150 євро на місяць.

Гуманізм та повага до прав людини відбиваються навіть у тому, що камери спостереження, розміщені у спеціальних приміщеннях, де тримаються особи, що можуть вчинити самогубство, транслюють на екрани піксельне зображення (фактично лише контури) для загального спостереження за дотриманням у камері безпечних умов.

Усі особи, що утримуються в тюрмах за нормою Закону, повинні носити спеціальний одяг. Натомість директор установи має можливість дозволяти за власним розсудом засудженим ходити у цивільному одязі за умови, якщо особа за власні кошти буде піклуватися про її чищення, прасування, ремонт. Оскільки камера – це особистий простір засудженого, він має право палити безпосередньо в ній або виходити до визначеного місця (які у в'язницях розташовуються практично на кожному кроці). На відміну від ув'язнених, персоналу заборонено паління в приміщеннях в'язниць (хоча вони, як можна було побачити, інколи порушують цю заборону).

Навіть при наданні харчування визначаються особливі потреби засуджених: є спеціальні меню для мусульман, вегетаріанців та інших специфічних категорій громадян (у тому числі й спеціальні дієти для хворих).

У тюремних бібліотеках можна побачити книжки і фільми, присвячені втечам із в'язниць, збірки трилерів, еротичних видань, а робочі місця засуджених прикрашаються фотокартками та плакатами жінок у стилі «ню». І це визнається нормальним, бо в тюрмі тримаються дорослі чоловіки зі своїми фізіологічними потребами. Єдина вимога до такого «облаштування» – не завішувати вказівні та попереджувальні знаки. Подібне право особи визначене у § 19 «Оформлення камери ув'язненим та його особисте майно»: «(1) Ув'язнений має право на оформлення камери з використанням особистих речей в прийнятному обсязі. Фотографії членів сім'ї та предмети, що становлять особисту цінність, залишаються в його користуванні. (2) Можуть не допускатися заходи і предмети, що перешкоджають оглядовості приміщення або ті, що іншим чином становлять загрозу для безпеки і порядку пенітенціарної установи». Так само вільним є доступ засуджених до художніх творів, присвячених втечам із в'язниць, наприклад у бібліотеці можна взяти для перегляду американський телесеріал «Втеча з в'язниці».

Залучення засуджених до праці (навіть у разі визнання її обов'язком) спрямовується не на отримання прибутку, а виключно на полегшення процесу соціальної адаптації засудженого після звільнення. У § 37 («Направлення на роботу чи навчання») визначено, що робота, заняття з трудотерапії (для осіб, що не можуть професійно залучатися до праці з різних причин), професійна підготовка і підвищення кваліфікації служать, зокрема, меті допомогти напрацювати, зберегти або розвинути навички до зайняття трудовою діяльністю після звільнення. Пенітенціарна установа має надати ув'язненому економічно результативну роботу з урахуванням його здібностей, навичок і схильностей. Ув'язненим у разі їх придатності намагаються дати можливість отримання професійної підготовки, підвищення кваліфікації або участі в інших заходах з метою підготовки або підвищення кваліфікації. Якщо працездатним ув'язненим не може бути надана економічно результативна робота або участь у інших реабілітаційних заходах, їм надається можливість навчатися.

Для ув'язнених, які не мають атестата про закінчення основної школи та придатні до навчання, передбачаються заняття з дис-

циплін, що дають можливість отримати атестат про закінчення початкової школи, або заняття, що відповідають вимогам допоміжної школи. У рамках професійного навчання передбачаються теоретичні заняття з професійної підготовки. Заняття проводяться в робочий час.

Засудженим дозволяється виконання робіт, проходження професійної підготовки або підвищення професійної кваліфікації на основі вільних трудових відносин за межами установи, якщо за планом відбування покарання це сприятиме виробленню, збереженню або розвитку здібностей, необхідних для трудової діяльності в період після звільнення та цьому не перешкоджають серйозні причини, пов'язані з виконанням покарання. Ув'язнений може отримати дозвіл на самостійні заняття. У разі, якщо засуджений навчається або працює за місцем самостійно обраної роботи, адміністрація установи виконання покарань може вимагати від роботодавця переведення грошової винагороди на свою адресу для подальшого зарахування на рахунок засудженого.

Виробництво в установах, як правило, забезпечується приватними підприємцями, що перемогли в конкурсах на розміщення виробництв та замовлень. Установа виконання покарань не лише не отримує з цього прибуток, а, навпаки, подібні підприємства призводять до додаткових витрат. Приватний підприємець виступає орендарем виробничої площі, куди завозить обладнання та забезпечує роботою засуджених. У цьому разі, щоб зацікавити виробників, тюрма самостійно сплачує частину комунальних платежів, зазнаючи фактичних збитків з метою максимально можливого залучення засуджених до праці. Навіть заробітну плату засудженим платить не підприємець, а в'язниця (!). До речі, преміює засуджених за поданням роботодавця також в'язниця із власних коштів.

Із нарахованого заробітку (10–20 євро на день) ув'язнені 3/7 суми можуть витратити на власні дрібні потреби, з інших формується так званий стартовий капітал, що видається особі при звільненні. Засуджені, які не бажають працювати, можуть бути зобов'язані сплачувати певний внесок за тримання в ув'язненні, хоча керівництво в'язниці повинне відмовитися від такої вимоги, якщо її реалізація ставить під загрозу успішність соціальної адап-

тації особи після звільнення (§ 50 Закону). Розмір внеску визначається щороку урядом землі. У засудженого в будь-якому випадку повинна залишатися сума, що дорівнює середньому розміру грошової винагороди в установі відповідного типу. У жодному разі не повинні сплачувати такий внесок особи, що: а) отримують грошове утримання; б) не можуть виконувати роботу не зі своєї вини; в) не працюють, оскільки не повинні працювати.

Працюючі особи мають право на трудову відпустку – 2 тижні на рік та додаткову відпустку на різдвяні канікули тривалістю 10 днів.

У законодавстві передбачається, що для підготовки до виходу на свободу необхідно спочатку послабити режим відбування покарання. У такий спосіб запроваджується прогресивна система, що полягає у направленні особи до установи відкритого типу, якщо це слугує меті підготовки її до життя на волі. Протягом трьох місяців перед звільненням засудженому може надаватися особлива відпустка тривалістю до 7 днів. Засуджені, які раніше отримали право на перебування за межами території пенітенціарної установи без супроводу (що зарекомендували себе добре), мають можливість на особливу відпустку, починаючи з дев'ятого місяця перед звільненням.

Окремо слід звернути увагу на максимальне розділення функцій персоналу в'язниць та поліції: у тюрмах відсутні звичні для колишніх радянських країн оперативні підрозділи, оскільки всіма видами профілактики й припинення правопорушень займаються працівники поліції. Це стосується й випадків втечі, бійок у тюрмі та інших надзвичайних ситуацій. Персонал місць позбавлення волі не має при собі жодних засобів захисту, спеціальних засобів або зброї. Єдине, що може зробити працівник колонії, – викликати підмогу або одразу ж працівників поліції (яка прибуває протягом 5–15 хвилин), хоча зброя в установі все ж таки є і зберігається за межами приміщень, куди мають доступ засуджені.

Незважаючи на те, що кількість ув'язнених жінок у ФРН є незначною, половина всього тюремного персоналу є жінками. І це сприймається дуже схвально, оскільки, за визначенням експертів, присутність жінки в колонії знижує агресію, а з точки зору забез-

печення безпеки – у разі бажання ув'язненого нашкодити працівнику він може це зробити як щодо жінки, так і щодо чоловіка. Значне число жінок працює в тюрмах на керівних посадах (начальники та заступники).

У ФРН функціонує доволі чітка та продумана система відбору та підготовки персоналу. У системі існує навчальний заклад, що забезпечує спеціальну підготовку вже відібраних кандидатів. Кількість місць відповідає потребам в'язниць і коригується щороку. Кількість викладачів також постійно змінюється, оскільки всі вони працюють на контрактній основі.

До числа мінімальних вимог, які висуваються до кандидатів на роботу в системі, належать такі: до 39 років; середня шкільна освіта; мінімальний 2-річний досвід роботи за професією чи соціальний досвід; відсутність судимості; потрібні реакції (визначаються тестами); володіння мовою та розмовні здібності; добра пам'ять. Відбувається відбір на основі тестування, структурованого інтерв'ю, іспиту з фізичної підготовки (критерії відбору є значно нижчими, ніж, приміром, для поліцейських) та медичного обстеження. Середній конкурс на одне місце становить 10 осіб на місце. Середній вік кандидатів при цьому – 30 років, лише одного разу працівник був прийнятий на роботу у віці 22 років (!). Нетрадиційна сексуальна орієнтація або можлива наявність ВІЛ чи гепатиту не є перешкодою для роботи, тобто дискримінація з цих підстав відсутня.

Термін первинного навчання становить 2 роки і поділяється на кілька блоків теоретичних та практичних занять, що проводяться у в'язниці-моделі в ігровій формі (викладачі та курсанти переодягаються і відтворюють різні ситуації із життя в'язниці). Як правило, після першого місяця теорії проводяться практичні заняття протягом трьох місяців. Під час навчання курсанти (які з першого дня вже зараховуються на службу) отримують щомісячну платню у розмірі 750–800 євро (1030 євро без урахування податків).

Служба у в'язницях ФРН не дає жодних переваг або пільг (лише сплата внесків на пенсійне забезпечення, оскільки персонал є державними службовцями). Вихід на пенсію відбувається у 62 роки чи пізніше, заробітна плата коливається в межах 1 800–2 500 євро (рядові працівники); 3 800–3 900 євро (начальник установи).

До числа основних проблем, з якими стикається система виконання покарань ФРН, як і в Україні, належать значний некомплект особового складу, низька престижність служби та в цілому не велика заробітна плата. Проте на відміну від українських фахівців, персонал цієї служби починає не з ініціювання збільшення грошового утримання чи інших привілеїв, а з обговорення доцільності підвищення обізнаності суспільства зі своєю роботою, щоб престижність збільшувалася через такий собі своєрідний піар.

Цікаво, що в Німеччині вирішили всі проблеми з наднормовою роботою – початок роботи, а також момент її завершення фіксується на вході за допомогою спеціального обладнання, а наприкінці місяця обраховуються відпрацьовані години і розраховується заробітна плата. Якщо людина відпрацювала менше встановленого числа годин, вона отримає менше, якщо перепрацювала, то заробітна плата автоматично збільшиться.

Висновок. Підводячи підсумок, слід констатувати, що досвід ФРН у частині ресоціалізаційних стимулюючих підходів до організації роботи із засудженими, гуманістичних засад поведінки з ними, а так само профілактики ще невчинених злочинів може стати в пригоді й для України, особливо враховуючи фактично визнану довготривалу нездатність держави забезпечити належне функціонування системи виконання кримінальних покарань. Не закликаючи до повного запозичення існуючої в інших країнах структури організації діяльності в названій сфері, ми вважаємо можливим перенести до національної практики загальні підходи стосовно поділу функцій у діяльності з виконання покарань та їх реалізації на основі спеціалізації у відповідній галузі.

Список літератури

1. JVA'S IN DEUTSCHLAND [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.1a-jva.de/jvas-in-deutschland.html>. – Заголовок з екрана.
2. Rat für Kriminalitätsverhütung (RfK) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.schleswig-holstein.de/DE/Fachinhalte/K/kriminalpraevention/landesrat.html>. – Заголовок з екрана.
3. Der Landespräventionsrat im Freistaat Sachsen [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lpr.sachsen.de/>. – Заголовок з екрана.

В статье приводится общая информация об организации процесса исполнения уголовных наказаний в Федеративной Республике Германия по результатам ознакомительного визита. Освещены отдельные статистические показатели, а также основные подходы к работе с правонарушителями. Выделяются основные элементы процесса исполнения уголовных наказаний, которые могут быть внедрены в национальную практику.

This article provides general information on conducting the execution of penalties in the Federal Republic of Germany based on the results of a study visit. Individual statistics, along with basic approaches to dealing with offenders have highlighted. The key elements of executing penalties that can be implemented into national practice, have been outlined.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 12 від 7 грудня 2015 р.).

Рецензент – доктор юридичних наук, професор А. Х. Степанюк.

УДК 343.13(477)

О. В. Щербанюк, доктор юридичних наук, доцент, в. о. завідувача кафедри правосуддя юридичного факультету Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, м. Чернівці;

Н. О. Турман, кандидат юридичних наук, асистент кафедри правосуддя юридичного факультету Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, м. Чернівці

ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ МЕДІАЦІЇ ЯК ФОРМИ ВІДНОВНОГО ПРАВОСУДДЯ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ НА ПІДСТАВІ УГОД

У статті аналізуються процесуальний порядок і спосіб реалізації норм кримінального процесуального права, що стосуються інституту угод у кримінальному провадженні. Звертається увага на позитивні моменти втілення цього інституту на практиці. Крім того, зосереджується увага на тих положеннях, що породжують певні проблемні та спірні ситуації при їх реалізації, зокрема, здійснюється аналіз проблемних питань застосування інституту медіації при здійсненні кримінального провадження на підставі угод.

Ключові слова: кримінальний процес, кримінальне провадження, угоди, угода про визнання винуватості, угода про примирення, презумпція невинуватості, медіація.

Постановка проблеми. Інститут угод у кримінальних провадженнях дуже добре відомий англо-американській правовій системі, а також застосовується в низці країн континентальної правової сім'ї. Для науки кримінального процесуального права України угоди у кримінальному процесі – новий правовий інститут, який ще не відпрацьований повною мірою судовою практикою та достатньою мірою не досліджений у доктрині. Тому говорити про те, що цей інститут повністю втілений у практичну діяльність, ще досить рано, оскільки практика застосування його норм наразі триває. Незважаючи на те, що тривалість застосування норм зазначеного

інституту становить приблизно три роки, останній здобув чимало прихильників і критиків серед науковців та окреслив позитивні й спірні моменти при його втіленні у практичній діяльності. Медіація як одна із форм відновного правосуддя не є винятком із цієї ситуації. Зокрема, інститут медіації на достатньо високому рівні розроблений та ефективно діє у США, Великій Британії, Франції, Німеччині, Польщі. В Україні наразі триває процедура запровадження цього інституту в практичну діяльність та підвищення ефективності норм останньої при укладенні угод у кримінальному провадженні, унаслідок чого цей процес супроводжується численними дискусіями серед науковців та практиків.

Дослідження і публікації. Питання вдосконалення кримінального процесуального законодавства, здійснення пошуку оптимальних кримінально-процесуальних форм, які б давали можливість більш раціонально й економічно використовувати бюджетні видатки, що асигнуються на здійснення правосуддя, зняти надмірне навантаження з правоохоронних та судових органів, привертати увагу багатьох відомих дослідників: Ю. В. Бауліна, Р. Веннігера, В. Г. Гончаренка, Ю. М. Грошевого, В. В. Землянської, О. Б. Комарницької, В. Т. Маляренка, В. Т. Нора, І. Д. Перлова, М. В. Руденка, В. Я. Тація, І. Я. Фойницького, М. Філлі та ін.

У свою чергу, всі ці дослідження створили наукове підґрунтя для подальшого розвитку та вдосконалення інституту угод і як складової частини медіації у кримінальному процесуальному праві України, а також для розробки єдиного механізму реалізації відповідних норм.

Мета і завдання цієї статті полягають у: 1) здійсненні аналізу норм чинного законодавства та процедури застосування останніх органами досудового розслідування й судовими органами під час здійснення кримінального провадження; 2) виявленні складних і спірних питань, що виникають на практиці при реалізації інституту угод; проведенні аналізу позитивних та дискусійних моментів, що виникають при застосуванні інституту медіації при здійсненні кримінального провадження на підставі угод.

Виклад основного матеріалу. На нашу думку, досить прогресивним положенням Кримінального процесуального кодексу Укра-

їни є закріплення порядку здійснення кримінального провадження на підставі угод. Інститут угод у кримінальному провадженні, будучи закріпленим на законодавчому рівні, уже певний час застосовується на практиці.

Важливим моментом при реформуванні вітчизняного законодавства є використання зарубіжного досвіду країн, в яких відповідні інститути права, перевірені часом, довели свою ефективність на практиці. Так, наприклад, інститут угод про визнання провини на достатньо високому рівні розвинений у державах класичного обвинувального кримінального процесу, зокрема в США та Великій Британії. Крім того, процедури спрощеного розгляду кримінальних проваджень часто застосовуються й отримали позитивну оцінку в державах Європи, зокрема Німеччині, Іспанії, Італії, Польщі та ін.

Запровадження у кримінальне судочинство України процедур примирення є одним з елементів застосування в нашій державі відновного правосуддя, на необхідності якого акцентовано увагу в Концепції реформування кримінальної юстиції України від 8 квітня 2008 р. [1]. Крім того, основною метою впровадження глави 35 КПК («Кримінальне провадження на підставі угод») є спрощення процедури розгляду певної категорії кримінальних проваджень, скорочення строків тримання осіб під вартою та загальних процесуальних строків розгляду кримінальних проваджень, а також зменшення навантаження на систему судових і правоохоронних органів.

Однак, незважаючи на позитивну динаміку ухвалення вироків на підставі угод, аналіз норми КПК України та механізму реалізації цього інституту на практиці породжує серед науковців і практиків спірні питання щодо реалізації та ефективності застосування деяких норм чинного законодавства. Крім того, процес реалізації вищезазначених норм на практиці відкриває перед нами низку прогалин, що допущені в нормах чинного законодавства, зокрема в тих, що стосуються інституту медіації, які, у свою чергу, перешкоджають належній реалізації останнього у практичній діяльності. Так, на думку більшості науковців та практиків, для ефективного використання інституту медіації як однієї із форм відновного правосуддя потребують певного уточнення деякі положення чинного КПК України.

Згідно з ч. 1 ст. 469 КПК України угода про примирення може бути укладена за ініціативою потерпілого, підозрюваного або обвинуваченого. Домовленості стосовно угоди про примирення можуть проводитися самостійно потерпілим і підозрюваним чи обвинуваченим, захисником і представником або за допомогою іншої особи, погодженої сторонами кримінального провадження (крім слідчого, прокурора або судді) [2].

У відповідності до вищенаведеного положення для укладення цього виду угоди можуть залучатися фахівці із цієї справи, так звані медіатори.

Медіація – форма відновного правосуддя. Як альтернативний спосіб вирішення спорів вона досить широко застосовується в усьому світі, насамперед у США, Фінляндії, Німеччині, Польщі, Австралії.

Медіація є спробою досягнути добровільного порозуміння (примирення) між потерпілим і правопорушником із метою відшкодування завданої матеріальної та моральної шкоди за допомогою неупередженої, підготовленої для розв'язання конфлікту особи – медіатора. Медіатори – не судді і не арбітри. Вони не мають права нав'язувати сторонам своє бачення проблеми чи варіант рішення. Головна мета медіаторів – допомогти сторонам дійти порозуміння. Вони ставлять запитання, допомагають сторонам висловитися та почути один одного, обговорити наслідки того, що сталося, в атмосфері поваги та безпеки, керують процесом у такий спосіб, щоб сприяти досягненню згоди щодо найкращих шляхів виправлення завданої шкоди й укладенню угоди, яка була б реальною для виконання [3, с. 26–27].

Медіація між потерпілими та правопорушниками – це найпоширеніша форма відновного правосуддя в Європі. Зарубіжні науковці пропонують поділяти медіацію на такі види: пряму медіацію, що означає безпосередню зустріч сторін, та непрямую (або «човникову») медіацію, коли медіатори передають інформацію від однієї сторони до іншої. Останній варіант може сприяти укладенню угоди, але навряд чи допоможе отримати почуття співпереживання, що, власне, становить дуже цінну характеристику медіації [4]. У цих

випадках необхідно пам'ятати, що медіація між потерпілими та правопорушниками в основному спрямована на досягнення примирення шляхом діалогу, підкреслюючи відновлення належного емоційного та фізичного стану жертви, відповідальність правопорушника та відшкодування шкоди [3, с. 26].

Угода про примирення між потерпілим та підозрюваним чи обвинуваченим може бути укладена у провадженні щодо кримінальних проступків, злочинів невеликої чи середньої тяжкості та у кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення. Тобто реалізація інституту медіації на практиці має забезпечити розвантаження судів, зосередження їх діяльності на більш серйозних справах, а отже, підвищення ефективності системи правосуддя в цілому.

Процес втілення вищезазначеного інституту в практичну діяльність супроводжується численними дискусіями. Так, його критики вбачають у ньому завуальовану форму інституту звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим, передбаченого ст. 46 Кримінального кодексу України, і стверджують, що з урахуванням реалій сьогодення він лише закріпить можливість більш забезпеченим верствам населення відкупитися від потерпілого та уникнути кримінальної відповідальності.

Противники ідеї запровадження медіації зазначають, що деякі її принципи вступають у протиріччя із системою правосуддя і процесуальними нормами, такими як принцип невідворотності покарання за вчинений злочин, захист законних прав та інтересів постраждалої сторони.

Крім того, спірною серед науковців є доцільність існування інституту угоди про визнання винуватості, оскільки він, на думку останніх, суперечить принципу презумпції невинуватості, адже особа визнає себе винною в учиненні злочину [5, с. 15–16]. Натомість сутність презумпції невинуватості розкривається у ст. 17 КПК України, що відтворює й уточнює положення ст. 62 Конституції України, згідно з якими особа вважається невинуватою в учиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її

вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Тобто презюмується невинуватість особи на всіх стадіях кримінального процесу аж до обвинувального вироку суду.

Однак, із другого боку, при укладенні угоди про визнання вини вина особи доводиться визнанням нею своєї винуватості в порядку, передбаченому КПК України, і за умови позитивного вирішення питання встановлюється обвинувальним вироком, яким суд затверджує угоду. Однією з умов укладення такої угоди є добровільність у досягненні згоди щодо всіх умов угоди з боку обвинуваченої особи. Добровільність визнання особою вини забезпечується процедурою ініціювання та затвердження угоди. Укладення угоди передбачає, що підозрюваний (обвинувачений) добровільно визнає свою вину в учиненні інкримінованого йому діяння, а визнання вини як наслідок дозволяє в разі досягнення угоди з потерпілим проводити судовий розгляд у спрощеному порядку без дослідження всієї сукупності доказів.

Однією з гарантій дотримання принципу презумпції невинуватості є положення ч. 6 ст. 469 КПК України, відповідно до якої факт ініціювання угоди і будь-які твердження, що були зроблені з метою її досягнення, не можуть розглядатися як відмова від обвинувачення або як визнання своєї винуватості при недосягненні в підсумку переговорів згоди про укладення угоди.

Здійснюючи аналіз норм чинного КПК України, впевнено можна зауважити, що положення, які б чітко закріплювали процесуальний статус медіатора, визначали його права та обов'язки, не знайшли свого законодавчого закріплення, що дозволяє на науковому та практичному рівнях висувати різні твердження стосовно основної мети діяльності вищезазначених осіб при укладенні угоди про примирення.

Варто погодитися з думкою С. Слинька, згідно з якою запровадження інституту медіації у кримінальному процесі потребує подальшого законодавчого врегулювання з уточненням вимог до самих медіаторів як учасників провадження, а також порядку та підстав їх участі у кримінальному провадженні [6].

Поняття медіації сформульовано в рекомендації Комітету міністрів Ради Європи «Про процедуру примирення у кримінальних справах» [7]. Медіація розглядається як посередництво, у процесі якого сторони обговорюють злочин, його наслідки та приймають спільне рішення про відшкодування шкоди жертві та громаді, а також заходи щодо виправлення особи злочинця [8, с. 211–215]. Основним завданням медіації є складання сторонами угоди про умови примирення та порядок виконання взятих на себе зобов'язань [9, с. 166–171].

Доречною є думка А. В. Лапкіна про позитивні риси введення інституту медіації до норм українського законодавства. Разом із тим є наявними низка не вирішених питань щодо процедури укладення угоди про примирення [10]. Тому актуальними на сьогоднішній день залишаються пропозиції науковців: прийняти спеціальний закон «Про медіацію у кримінальних справах» [9, с. 170], увести до кола суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності медіатора, визначити його права та обов'язки, розробити організаційні та матеріально-технічні заходи щодо забезпечення діяльності медіаторів, установити окремі строки для проведення дій із примирення [11, с. 139–142].

Відповідно до ч. 1 ст. 469 КПК України домовленості стосовно угоди про примирення не можуть проводитися слідчим, прокурором або суддею. Незважаючи на це положення, А. В. Лапкін висловлює думку, що більшість проблем, які виникають при запровадженні інституту медіації на практиці, можуть бути розв'язані за допомогою залучення органів прокуратури до процесів медіації. Здійснюючи посередництво у вирішенні питань про примирення сторін, прокурор не виступає на боці якоїсь із них, оскільки принцип публічності унеможливорює його особисту зацікавленість у справі чи залежність від будь-якої зі сторін [10]. Така думка має право на існування, однак, на наш погляд, принцип об'єктивності при укладенні угоди про примирення дотримуватиметься в більш повному обсязі, якщо після того, як потерпілий або підозрюваний чи обвинувачений виявили бажання примиритися з протилежною стороною, до процедури примирення залучатиметься фахівець у цій справі, тобто медіатор.

Висновки. Закріплення в КПК України процедури провадження на підставі угод є позитивним кроком до спрощення процедури розгляду певної категорії кримінальних проваджень, зменшення навантаження на систему судових і правоохоронних органів. Україна перебуває на шляху втілення в життя ідей відновного правосуддя, однією з найбільш поширених форм якого є медіація. Ураховуючи той факт, що зазначений інститут є новим для науки кримінального процесуального права України, останній потребує подальшого вивчення з метою вдосконалення норм чинного законодавства, напрацювання єдиної практики застосування.

Список літератури

1. Концепція реформування кримінальної юстиції України [Електронний ресурс] : затв. Указом Президента України від 8 квіт. 2008 р. № 311/2008. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/311/2008>. – Заголовок з екрана.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. // *Голос України*. – 2012. – 19 трав. (№ 90–91).
3. Землянська В. В. Відновне правосуддя в кримінальному процесі України : посібник / В. В. Землянська. – К. : Вид. Захаренко В. О., 2008. – 200 с.
4. Aertsen I. Rebuilding Community Connections – Mediation and Restorative Justice in Europe / R. Mackay, C. Pelican, J. Willemsens and M. Wright. – Strasbourg : Council of Europe Publishing, 2004. – P. 18–19.
5. Волошин О. Медіація – мертвий чи живий інструмент досудового врегулювання спорів / О. Волошин // *Юрид. газ.* – 2012. – № 27. – С. 15–16.
6. Слинко С. Угоди в кримінальному провадженні – новела кримінального процесуального законодавства [Електронний ресурс] / С. Слинко // *Судеб.-юрид. газ.* – Режим доступу: <http://sud.ua/blog/2014/02/15/60561-ygodi-v-krimnalnomu-provadhenn-novela-krimnalnogo-protsepyal-nogo-zakonodavstva>. – Заголовок з екрана.
7. Про процедуру примирення у кримінальних справах [Електронний ресурс] : рекомендація № R (99) 19, прийнята Комітетом міністрів Ради Європи 15 верес. 1999 р. – Режим доступу: http://www.echr-base.ru/rec/2000_19.jsp. – Заголовок з екрана.
8. Ходирева Т. В. Втілення ідей відновлювального правосуддя в кримінальному судочинстві (порівняльно-правовий аналіз) / Т. В. Ходирева // *Вісн. Запоріз. нац. ун-ту. Юрид. науки.* – 2006. – № 1. – С. 211–215.

9. Туманянц А. Р. Посередництво в урегулюванні правових суперечок: досвід США / А. Р. Туманянц // Проблеми законності : республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2007. – Вип. 86. – С. 166–171.

10. Лапкін А. В. Участь прокурора в кримінальному провадженні на підставі угоди про примирення [Електронний ресурс] / А. В. Лапкін. – Режим доступу: http://nauka.nulau.org.ua/download/el_zbirnik/1/Lapkin.pdf. – Заголовок з екрана.

11. Туманянц А. Р. Запровадження інституту медіації в кримінальне судочинство України / А. Р. Туманянц // Проблеми законності : республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2009. – Вип. 101. – С. 139–146.

В статье анализируются процессуальный порядок и способ реализации норм уголовного процессуального права, касающихся института соглашения в уголовном производстве. Обращается внимание на положительные моменты воплощения данного института на практике. Кроме того, концентрируется внимание на тех положениях, которые порождают определенные проблемные и спорные ситуации при их реализации, в частности, проводится анализ проблемных вопросов применения института медиации при осуществлении уголовного производства на основании соглашения.

The article analyzes the procedural order and method of implementation of rules of criminal procedure law, which concern the agreements institution in criminal proceedings. Attention is drawn to the positive aspects of implementation in practice of this institution. In addition, the author focuses on those provisions which give rise to certain problem and controversial situations during their implementation, including an analysis of problem issues of implementation of mediation institute in criminal proceedings on the basis of agreements.

Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри правосуддя юридичного факультету Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича (протокол № 5 від 6 листопада 2015 р.).

УДК 343.9

В. В. Голіна, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, головний науковий співробітник – керівник наукових робіт сектору дослідження проблем запобігання злочинності Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків;
С. С. Шрамко, молодший науковий співробітник сектору дослідження проблем запобігання злочинності НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ХАРАКТЕРИСТИКА ФОРМ ТА МЕТОДІВ УЧАСТІ ГРОМАДСЬКОСТІ У ЗАПОБІГАННІ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ

У статті розглянуто сучасні форми участі громадськості у запобіганні злочинності в Україні. Наведено класифікацію організаційно-правових форм участі громадян та їх об'єднань при запобіганні злочинності. Висвітлено методи, що використовуються громадськістю при здійсненні запобіжної діяльності.

Ключові слова: громадськість, запобігання злочинності, участь громадян в охороні громадського порядку, форми та методи участі громадськості.

Постановка проблеми. У Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року однією з основних проблем, що потребують розв'язання, зазначена відсутність дієвого механізму участі громадськості в забезпеченні правопорядку в державі. В Україні на законодавчому рівні закріплена можливість участі громадськості у запобіганні злочинності та її окремим проявам. Так, громадяни України мають право створювати громадські об'єднання для участі в охороні громадського порядку, захисті життя та здоров'я громадян, інтересів суспільства і держави від протиправних посягань, рятуванні людей і майна під

час стихійного лиха та інших надзвичайних подій [1]. Однак регламентовані законодавством права громадськості використовуються обмежено, оскільки норми законів мають декларативний характер і не наділені практичним змістом. Участь громадян у запобіжній діяльності має свою специфіку, оскільки у своїй більшості вона не пов'язана з виконанням ними професійних обов'язків, здійснюється на громадських засадах і є проявом громадянської активності.

Метою статті є дослідження форм та методів участі громадськості у запобіганні злочинності в Україні.

Ступінь наукової розробки проблеми. Необхідність залучення громадян та їх об'єднань до запобігання злочинним діянням висвітлювалася у працях учених у галузі кримінології та адміністративного права: В. В. Голіни, О. М. Бандурки, В. С. Батиргарєєвої, Б. М. Головкина, Д. С. Каблова, М. Г. Колодяжного, В. К. Колпакова, О. М. Литвинова, С. Ю. Лукашевича, В. І. Московця, О. М. Музичука, В. П. Петкова та ін. Проте кримінологічним аспектам організації та реалізації діяльності у сфері запобігання злочинності в Україні з боку громадськості науковцями окремо увага не приділялася.

Виклад основного матеріалу. Діяльність громадськості щодо запобігання злочинності вимагає дотримання певних правил або принципів, що гарантують неухильне додержання законності та забезпечення прав особи. Як зазначає А. І. Долгова, важливо мати на увазі, що участь громадян у боротьбі зі злочинністю може здійснюватися як у правових формах, так і у формах, не врегульованих правом. Утім вона додає, що вказана діяльність повинна супроводжуватися високою правовою культурою [2, с. 9]. Варто визнати, що, з одного боку, державні інституції не повинні нав'язувати громадськості готові форми участі в запобіжній діяльності, вони мають спрямовувати, стимулювати, заохочувати та розвивати громадську активність, що ґрунтується передусім на природному прагненні людей об'єднуватися для особистого захисту, захисту близьких, свого майна, інтересів та ін. від злочинних посягань. Така участь повинна стати частиною повсякденного життя громадян, а не здійснюватися за якихось особливих обставин або бути стихійним явищем. Із другого боку, простежується тенденція здійснення запобіжної діяльності як громадськими формуваннями, так й окре-

мими громадянами в обхід правових норм. Із метою досягнення справедливості окремі особи обирають шлях «альтернативної» юстиції, тобто самосуду, що становить небезпеку для оточуючих (наприклад, вторгнення або напади на об'єкти приватної власності з метою припинення злочинної діяльності, здійснення «смітцевої люстрації»), привласнення незаконно набутого майна «відставних» політиків, позитивне ставлення до носіння та використання зброї тощо). Нерідко реалізація високої ідеї встановлення справедливості відбувається із грубим порушенням чинного законодавства, що призводить до загострення криміногенної ситуації. Здавалося б, в основу своєї діяльності небайдужі громадяни покладають благородну мету протидії злочинності, але шляхи її досягнення не завжди є виправданими, а в більшості випадків, відверто кажучи, вони є злочинними.

Зазвичай у теорії та практиці запобігання злочинності зводиться до таких заходів:

- усунення або блокування причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів у цілому;
- соціальний контроль за особами, схильними внаслідок їх минулого та теперішнього способу життя вчиняти злочини;
- адміністративний нагляд за певною категорією осіб, які відбували покарання у виді позбавлення волі;
- оперативно-розшукові заходи, спрямовані на недопущення вчинення злочинів;
- безпосередня діяльність суб'єктів запобігання злочинності щодо припинення злочинів;
- розкриття злочинів та розшук осіб, які їх вчинили, забезпечення невідворотності покарання;
- чітка реєстрація злочинів із метою отримання найбільш повної інформації щодо них;
- віктимологічна профілактика злочинів тощо [3].

Ученими справедливо зауважується, що багато зі специфічних форм і методів роботи суб'єктів протидії злочинності, і в першу чергу правоохоронних органів, можуть суперечити загальноприйнятим стандартам правомірної і морально схвалюваної поведінки. Це, зокрема, усі негласні методи, що здійснюються суб'єктами

оперативно-розшукової діяльності, методи психологічного впливу, які реалізуються в процесуальній діяльності, заходи фізичного примусу до правопорушників, що використовуються в адміністративній практиці. Проте законодавча регламентація цих форм і методів надає їм легітимного характеру [4, с. 20].

Наведене в повній мірі стосується й запобіжної діяльності громадськості. Тобто діяльність громадськості у запобіганні злочинності має здійснюватися виключно у правовому полі, бути належно організованою та полягати у сприянні органам кримінальної юстиції у протидії злочинності.

При дослідженні ролі громадськості у запобіганні злочинності практичного значення набуває необхідність визначитися з формами та методами її участі. Категорія форми, що визначається через зовнішній прояв однорідних дій, має не лише теоретичне, а й практичне значення. Під формою діяльності розуміються дії суб'єктів, що мають відповідне зовнішнє відбиття у конкретній практичній діяльності. Саме в певній формі проявляється метод діяльності. У свою чергу, методами діяльності є засоби, що застосовуються в межах певних форм із метою досягнення бажаних результатів. Отже, форма, визначена як дія, взаємопов'язана із методом як сукупністю прийомів і засобів вирішення поставлених завдань. Із цього приводу слід зауважити, що в чинному законодавстві, яке регулює діяльність спеціалізованих громадських формувань правоохоронної спрямованості, відсутній чіткий розподіл між цими категоріями.

О. М. Музичук відмічає, що класифікація дозволить конкретизувати методи і форми роботи громадських формувань правоохоронної спрямованості. Крім того, на його переконання, знання практичними працівниками класифікаційних критеріїв дозволить їм більш ефективно використовувати можливості громадськості в правоохоронній діяльності, ініціювати питання про створення громадського формування спеціальної (вузької) спрямованості [5, с. 80]. У рекомендаціях Конгресів ООН із запобігання злочинності і кримінального правосуддя, де залучення громадськості до сфери запобіжної діяльності визначено як одну із прямих стратегій запобігання злочинності, на прикладі різних країн світу наводяться

форми такої участі громадян. Склад і повноваження тих чи інших форм такої діяльності громадських організацій не однакові, але за функціональним критерієм їх можна класифікувати таким чином:

а) органи, що виконують чітко профілактичні функції. Такими є комітети, ради чи групи щодо запобігання злочинності. Головна їх функція полягає у підтримці контактів із поліцією, організації кампаній щодо запобігання злочинності, а також у підготовці рекомендацій для офіційних осіб стосовно стратегій запобігання злочинності;

б) неофіційні асоціації, головною функцією яких є вирішення спорів. Ці органи відомі під різними найменуваннями – сільські ради, комісії щодо вирішення спорів, товариські суди, займаються розглядом кримінальних (і не тільки) справ незначної суспільної небезпечності. Популярність програм посередництва, можливо, пояснюється більш уважним ставленням до жертви правопорушення. Компенсаційна процедура розгляду справи більш відповідає її інтересам, ніж притягнення злочинця до кримінальної відповідальності;

в) громадські організації, основною функцією яких є патрулювання разом із поліцією, надання допомоги поліції та діяльність, спрямована на налагодження довірливих стосунків між поліцією і населенням [6, с. 36–37].

Участь громадськості у запобіганні злочинності є процесом, що відбувається в межах громади і полягає в організації зусиль громадян та досягненні їх цілей через діяльність недержавних організацій для здійснення впливу на процес подолання злочинності. Ученими в галузі адміністративного права запропонована класифікація організаційно-правових форм участі громадськості в забезпеченні громадського порядку за такими підставами:

1) за характером завдань, що виконуються: а) спеціалізовані громадські формування правоохоронної спрямованості, для яких запобігання злочинності та іншим правопорушенням є основною (громадські формування правоохоронної спрямованості, громадські пункти охорони порядку, студентські оперативні загони, загони сприяння міліції, загони самозахисту, загони самооборони); б) неспеціалізовані громадські формування, що не наділені спеціально

функціями запобігання злочинності й не переслідують їх в якості основних цілей діяльності, а діють унаслідок свого громадського, морального обов'язку (громадські об'єднання, волонтерські рухи, благодійні фонди, релігійні організації, жіночі рухи, окремі громадяни, центри соціальної реабілітації, комісії місцевих рад, вуличні, квартальні, домові комітети, батьківські ради шкіл, а також ті, що діють на громадських засадах, приватні медико-психологічні, соціальні, кризові центри, сімейні дитячі будинки тощо);

2) за організаційним оформленням: особиста індивідуальна участь та участь громадян у складі громадських об'єднань;

3) за складом (членством): громадські формування, у складі яких є працівники органів внутрішніх справ, та громадські формування, членами яких є тільки цивільні особи;

4) за функціональним призначенням (залежно від часу вступу у взаємовідносини з правопорушниками або особами, схильними до вчинення правопорушень): громадські формування, що безпосередньо беруть участь у припиненні правопорушень (ДНД, студентські оперативні загони, групи охорони громадського порядку тощо) та ті з них, що вступають у взаємини з правопорушником після його затримання, тобто після вчинення правопорушення (адміністративні комісії, громадські пункти охорони порядку, збори громадян за місцем проживання, ради профілактики правопорушень тощо) [5, с. 83];

5) за порядком легалізації: ті, що легалізуються шляхом реєстрації (мають статус юридичної особи), та ті, для яких передбачена можливість легалізації шляхом письмового повідомлення відповідно Міністерства юстиції України, місцевих органів державної виконавчої влади тощо;

6) за наявністю (відсутністю) права застосовувати примусові заходи, складати необхідні процесуальні документи: а) ті, що зазначені права мають (громадські формування з охорони громадського порядку); б) ті, що зазначених прав не мають, тобто можуть лише проінформувати компетентні органи про вчинене правопорушення;

7) залежно від належності членів громадських формувань до однієї спільноти: а) ті, членами яких є студенти (слухачі) одного

навчального закладу, працівники одного підприємства, установи, організації, співробітники однієї охоронної фірми, члени житлових, дачних, гаражних кооперативів тощо, тобто особи однієї організаційної структури. Такі формування можна назвати відомчими; б) ті, членами яких є особи, які працюють (навчаються) у різних організаціях, так звані позавідомчі громадські формування правоохоронної спрямованості [7, с. 55];

8) за напрямками боротьби зі злочинністю: а) громадські формування, що беруть участь в охороні громадського порядку; б) сприяють розкриттю, розслідуванню кримінальних правопорушень; в) здійснюють діяльність щодо запобігання злочинним проявам;

9) залежно від мотивації участі: а) громадські формування, члени яких виконують громадський обов'язок; б) окремі громадяни, які захищають особисті права й інтереси оточуючих; в) громадяни, які здійснюють запобіжну діяльність через матеріальну та іншу зацікавленість [8, с. 81].

Загалом діяльність громадськості щодо запобігання злочинності являє собою широкий спектр прямих і непрямих форм участі. Пряма форма участі являє собою, по-перше, безпосереднє, так би мовити, фізичне залучення до охорони громадського порядку, а саме діяльність членів громадських формувань правоохоронної спрямованості щодо: патрулювання територій відповідно до зазначеного маршруту; організації постів; проведення рейдів з метою виявлення правопорушників; здійснення індивідуальних профілактичних заходів; огляду місць скупчення осіб із відхиляючою поведінкою; виявлення причин й умов, що сприяють вчиненню злочинів; проведення агітаційно-пропагандистської роботи тощо¹.

По-друге, активно застосовуються такі форми діяльності громадян та їх об'єднань, спрямовані на випередження, відвернення та припинення злочинних намірів, як: самостійне розслідування фактів учинення злочинних діянь та оприлюднення доказів; доведення до відома вищого керівництва держави випадків порушення

¹ Протягом 2014 р. громадськими формуваннями правоохоронної спрямованості взято участь у проведенні майже 54 тис. рейдів та інших профілактичних заходів. За їх участю виявлено понад 13 тис. кримінальних та 22 тис. адміністративних правопорушень.

чинного законодавства; висування вимог щодо відкритості використання бюджетних коштів на державному та місцевих рівнях; перевірка, а в деяких випадках втручання в обставини, що потенційно мають загрозливі злочинні наслідки; законодавча ініціатива тощо.

Під непрямими формами участі слід розуміти: інформування (повідомлення про факти злочинів, що готуються, вчиняються та вже вчинені); здійснення комплексу заходів виховного, навчального характеру, спрямованих на створення належних умов для набуття громадянами своїх прав і свобод, а також виконання покладених на них обов'язків; забезпечення певної рівноваги в суспільстві шляхом створення атмосфери стабільності, впливаючи на чинники негараздів в економічній, політичній, духовній, сімейно-побутовій та інших сферах. Такі завдання виконуються неспеціалізованими суб'єктами запобігання злочинності. Це громадські об'єднання, волонтерські рухи, благодійні фонди, релігійні організації, жіночі рухи, окремі громадяни тощо. Окремі завдання вирішують також вуличні, квартальні, домові комітети, батьківські ради шкіл, а також приватні медико-психологічні, соціальні, кризові центри, сімейні дитячі будинки, що діють на громадських засадах. Для цих суб'єктів заходи із запобігання злочинності не є профілюючими, але внаслідок соціальної природи злочинності вони мають можливість вирішувати завдання випереджаючої протидії соціально негативним явищам [9, с. 97–98]. Вони здійснюють суспільно корисну діяльність, спрямовану на формування моральних позицій, орієнтованих на базові загальнолюдські цінності, підвищення загальної побутової культури, розвиток культурно-виховної, спортивної інфраструктури, що, у свою чергу, допомагає усуненню або послабленню криміногенних чинників.

Визначившись із формами участі громадськості у запобіганні злочинності, розглянемо методи, що використовуються громадськістю при здійсненні зазначеної діяльності. Зазвичай під методом розуміють засіб досягнення поставленої мети. У кримінологічній літературі метод уживається в значенні «спосіб діяння, впливу, сукупність, система різних способів, заходів, засобів впливу соціальних суб'єктів на криміногенні об'єкти» [3, с. 54]. У процесі за-

побіжної діяльності громадськість застосовує методи переконання, соціальної допомоги та примусу. Сутність переконання полягає в тому, що громадськість за допомогою виховних, роз'яснювальних та заохочувальних заходів правового і неправового характеру впливає на формування у громадян навичок щодо неприпустимості протиправної поведінки. Громадський вплив, спрямований на забезпечення правомірної поведінки та запобігання правопорушенням, сприяє формуванню потреб і настанов особистості відповідно до соціальних умов, а також суспільних інтересів середовища. Тобто це вплив на правосвідомість особи.

До соціальної допомоги віднесені заходи щодо: працевлаштування, поліпшення побутових умов, створення громадських кризових центрів допомоги для осіб, які опинилися у складних умовах, організації дозвілля для дітей та молоді, сприяння у виборі життєвих перспектив тощо.

У свою чергу, примус, що застосовується громадськістю, – це метод вольового забезпечення поведінки громадян, посадових та юридичних осіб за допомогою застосування заходів впливу, урегульованих правовими нормами. Примус застосовується з метою запобігання правопорушенням і притягнення правопорушників до юридичної відповідальності. На практиці примус застосовується переважно громадянами під час виконання правоохоронних завдань і функцій. Це можуть бути: 1) адміністративно-запобіжні заходи (перевірка документів; відвідування членами громадських формувань правоохоронної спрямованості клубів, кінотеатрів, стадіонів, інших громадських місць та приміщень для переслідування правопорушника або припинення правопорушень; обмеження або заборона руху транспорту і пішоходів на окремих ділянках вулиць й автомобільних шляхів тощо); 2) заходи адміністративного припинення (вимога припинити протиправну поведінку; затримання і доставлення порушників; тимчасове відсторонення водіїв від керування транспортними засобами; застосування заходів фізичного впливу та спеціальних засобів тощо) [10, с. 11].

Дослідження форм і методів участі громадськості у запобіганні злочинності дозволило встановити, що на теперішній час реалізація таких зусиль громадськості здійснюється як у законодавчо закріп-

лених формах, так й у формах, не врегульованих правом. До того ж у чинному законодавстві відсутнє розмежування понять «форма» та «метод», що створює труднощі в розумінні сутності правоохоронної діяльності та повноважень окремих громадян та їх об'єднань. Чітке визначення дій суб'єктів запобігання злочинності та засобів, що при цьому застосовуються, сприятиме забезпеченню законності при виконанні правоохоронних функцій.

Список літератури

1. Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону : Закон України від 22 черв. 2000 р. № 1835-III // Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 40. – Ст. 338.

2. Долгова А. И. Социально-правовая активность в сфере борьбы с преступностью и проблемы ее формирования / А. И. Долгова // Проблемы участия общественности в борьбе с преступностью. – М. : МЮИ, 1978. – С. 6–23.

3. Голіна В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика) : навч. посіб. / В. В. Голіна. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2011. – 120 с.

4. Бандурка О. М. Стратегія і тактика протидії злочинності : монографія / О. М. Бандурка, О. М. Литвинов. – Х. : НікаНова, 2012. – 318 с.

5. Музичук О. М. Організаційно-правові основи участі громадян в охороні громадського порядку і боротьбі з правопорушеннями : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / О. М. Музичук ; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2003. – 193 с.

6. Голіна В. В. Державне програмування і регіональне планування заходів запобігання злочинності в Україні : монографія / В. В. Голіна, С. Ю. Лукашевич, М. Г. Колодяжний ; за заг. ред. В. В. Голіни. – Х. : Право, 2012. – 204 с.

7. Каблов Д. С. Адміністративно-правовий статус членів громадських формувань з охорони громадського порядку і державного кордону : монографія / Д. С. Каблов ; Донец. юрид. ін-т Луган. держ. ун-ту внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – Донецьк : Ноулідж, 2010. – 170 с.

8. Гаврилов А. М. Привлечение населения к участию в борьбе с преступностью : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. М. Гаврилов ; Саратов. юрид. ин-т МВД России. – Саратов, 2004. – 205 с.

9. Алексеев А. И. Криминологическая профилактика: теория, опыт, проблемы : монографія / А. И. Алексеев, С. И. Герасимов, А. Я. Сухарев. – М. : НОРМА, 2001. – 496 с.

10. Музичук О. М. Організаційно-правові основи участі громадян в охороні громадського порядку і боротьбі з правопорушеннями : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / О. М. Музичук ; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2003. – 19 с.

В статье рассмотрены современные формы участия общественности в предупреждении преступлений в Украине. Приводится классификация организационно-правовых форм участия граждан и их объединений в предупреждении преступлений. Рассмотрены методы, которые используются общественностью при осуществлении предупредительной деятельности.

The forms and methods for public participation in preventing crimes in Ukraine have been considered in the article. The classification of legal forms for participation of individuals and public communities in crime prevention has been outlined.

Рекомендовано до опублікування на засіданні відділу кримінологічних досліджень НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол №2 від 7 жовтня 2015 р.).

УДК 343.36

М. В. Шепітько, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВОСУДДЯ КОНСТИТУЦІЙНИМ СУДОМ УКРАЇНИ

У статті розглядається проблема можливого притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які посягають на суспільні відносини у сфері конституційного правосуддя. Складність вирішення даної проблеми полягає в тому, що у практиці застосування норм законодавства про кримінальну відповідальність ще не вирішувалося питання щодо притягнення таких осіб до кримінальної відповідальності. Складності цій проблемі надають різні підходи вчених-спеціалістів у кримінальному праві, а також формулювання норм чинного законодавства та їх тлумачення. Аналіз різних наукових підходів та чинного законодавства дозволить автору дійти певних висновків щодо означеної проблеми.

Ключові слова: кримінально-правове забезпечення, конституційне правосуддя, злочини проти правосуддя, Конституційний Суд України, постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудного рішення, завідомо неправдиве покарання.

Останнім часом важливе місце в інформаційному просторі України посідає проблема кримінально-правової охорони здійснення правосуддя Конституційним Судом України. Це пов'язано з умовами політичної нестабільності та фактичного військового стану. Відповідність Високого Суду засадам, закладеним Конституцією України та Законом України «Про Конституційний Суд України», стала предметом дискусій серед фахівців і посадовців різного рівня усіх гілок влади в Україні.

Актуальність кримінально-правової охорони діяльності Конституційного Суду України отримала найвищий ступінь під час Революції Гідності у 2013–2014 рр. через винесення рішень Конституційним Судом України щодо здійснення повноважень Верховним Судом України (рішення № 8-рп від 11 березня 2010 р.), про формування більшості у Верховній Раді України (рішення № 11-рп від

6 червня 2010 р.), повернення до Конституції України від 28 червня 1996 р. (рішення №20-рп від 30 вересня 2010 р.). Унаслідок цього перед учасниками конституційного судочинства виникло питання щодо забезпечення захисту їх прав, свобод та законних інтересів.

Проблемою кримінально-правового забезпечення здійснення правосуддя Конституційним Судом займалися П. Андрушко, Н. Галевич, Н. Мамченко, Р. Мельник, О. Овчаренко, Л. Палюх, В. Хрипун та ін. [1; 2; 5; 6; 8; 12]. Такі дослідження здійснювали вчені інших країн, наприклад О. Горелик, Л. Лобанова, О. Чучаєв [3; 9]. Проте їх дослідження стосувалися лише окремих питань щодо кримінальної відповідальності за вчинення злочинів проти конституційного правосуддя.

Мета цієї статті полягає у вирішенні проблеми можливого притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які посягають на суспільні відносини у сфері конституційного правосуддя. Для цього аналізуються різні підходи учених-спеціалістів у кримінальному праві, а також зміст норм чинного законодавства та їх тлумачення.

У межах Конституції України передбачено розділи VIII («Правосуддя») та XII («Конституційний Суд України»), і саме в них визначаються засади діяльності органів правосуддя. У ст. 124 Конституції України зазначається, що *правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі, а судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. Судові рішення ухвалюються судами іменем України і є обов'язковими до виконання на всій території України*¹. Такий

¹ Ці положення корелюють із Угодою про асоціацію між Україною, з одного боку, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з другого боку (наприклад п. «е» ч. 2 ст. 1 (щодо посилення співробітництва у сфері юстиції, свободи та безпеки з метою забезпечення верховенства права та поваги до прав людини і основоположних свобод) та ст. 14 (щодо надання особливого значення утвердженню верховенства права та укріпленню інституцій усіх рівнів у сфері управління загалом та правоохоронних і судових органів зокрема). Співробітництво буде спрямоване, зокрема, на зміцнення судової влади, підвищення її ефективності, гарантування її незалежності та неупередженості та боротьбу з корупцією. Співробітництво у сфері юстиції, свободи та безпеки буде відбуватися на основі принципу поваги до прав людини та основоположних свобод. Такі завдання можна вважати стратегічними і такими, що спрямовуються на перспективу).

самий підхід зафіксовано в Законі України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р. № 2453-VI (статті 1, 2, 3, 5). Структура ст. 3 («Судова система») даного Закону України вказує на те, що *суди загальної юрисдикції утворюють єдину систему, а Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні.*

Місцеві, апеляційні, вищі спеціалізовані суди, Верховний Суд України (суди загальної юрисдикції, що спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ та справ про адміністративні правопорушення), Конституційний Суд України, Вища рада юстиції (ст. 131 Конституції України), суддівське самоврядування (розділ VIII Закону України «Про судоустрій і статус суддів») утворюють судову владу України, яка знаходиться в системі розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову. Цей підхід відповідає Конституції України щодо реалізації класичного принципу контролю, здійснення стримувань і противаг, опрацьований Монтеск'є [7, с. 160]. Наявність розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову в Україні вказує на повноваження гілок влади щодо взаємного контролю один одного, правового статусу органів, процедур призначення або обрання на посади (відзиву з посади), відповідальності. Саме тому Конституційний Суд України визначений нормативно-правовими актами як орган судової влади, що здійснює конституційне судочинство шляхом відправлення правосуддя.

Кримінально-правове забезпечення правосуддя в Україні здійснюється Кримінальним кодексом України через реалізацію норм, закріплених насамперед у розділі XVIII («Злочини проти правосуддя»), а також у розділі I («Злочини проти основ національної безпеки»), розділі XV («Злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та злочини проти журналістів»), розділі XVII («Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг»), через виконання учасниками судочинства функцій службових осіб і визнання ними суддів і посадових осіб міжнародних судів (відповідно до частин 3, 4 ст. 18, пп. 1, 3 прим. до ст. 364 КК України). Кримінально-правове забезпечення учасни-

ків кримінального судочинства може бути здійснене також завдяки застосуванню інших норм КК України, що передбачають кримінальну відповідальність на загальних підставах.

Кримінально-правове забезпечення вирішення завдань суду під час здійснення правосуддя реалізується шляхом застосування норм, передбачених ст. 375 КК України (постановленням суддею (суддями) завідомо неправосудного рішення або ухвали) та ст. 376 КК України (втручання в діяльність судових органів).

Особлива увага до проблеми можливого притягнення або непритягнення суддів Конституційного Суду України до відповідальності пов'язана насамперед з ухваленням 24 лютого 2014 р. Верховною Радою України Постанови «Про реагування на факти порушення суддями Конституційного Суду України присяги судді» № 775-VII, в якій було запропоновано Генеральній прокуратурі України розпочати кримінальне провадження з приводу прийняття рішення Конституційним Судом України № 20-рп від 30 вересня 2010 р. та притягти винуватих осіб до відповідальності. У цей самий день прес-служба Конституційного Суду України поширила звернення суддів, які висловили свою стурбованість та вказали на положення Закону України «Про Конституційний Суд України» щодо неможливості притягнення суддів до юридичної відповідальності [14].

Вирішення питання наявності або відсутності кримінальної відповідальності суддів за постановлення завідомо неправосудного рішення не є очевидним і належить до таких, що потребують окремого розв'язання. Відповідно до ч. 3 ст. 28 Закону України «Про Конституційний Суд України» *судді Конституційного Суду України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у Конституційному Суді України та в його колегіях, за винятком відповідальності за образу чи наклеп при розгляді справ, прийнятті рішень та дачі висновків Конституційним Судом України*. Це положення, як бачимо, пов'язується із можливим застосуванням ст. 375 КК України за постановлення суддями Конституційного Суду України завідомо неправосудного рішення. Вважаємо, що це законодавче положення потребує додаткового аналізу.

По-перше, судді Конституційного Суду України можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності в принципі, однак за спеціальною процедурою, що передбачено ст. 126, ч. 2 ст. 127, ст. 149 Конституції України та гл. 37 «Кримінальне провадження щодо окремої категорії осіб» КПК України.

По-друге, законодавче закріплення Конституційного Суду України в системі судових органів як органу зі спеціальним статусом, що виконує свої завдання в межах судочинства, відповідає устрою судів (тобто здійснює правосуддя) [13, с. 126–133]. Тому сфера конституційного правосуддя, а також учасники конституційного судочинства мають захищатися насамперед нормами розділу XVIII КК України («Злочини проти правосуддя»).

По-третє, норма ч. 3 ст. 28 Закону України «Про Конституційний Суд України», яка звільняє суддів від юридичної відповідальності, має обмежену дію, що окреслено її змістом. Слід погодитися з О. М. Овчаренко в тому, що положення Закону відповідає принципу суддівської недоторканності як елементу системи стримувань і противаг, а також важливої гарантії реалізації принципу верховенства права [8, с. 195]. Р. І. Мельник указує, що Конституційний Суд України не здійснює правосуддя [6, с. 198, 201], однак при цьому він не конкретизує діяльність, якою займається цей орган влади. Схожу позицію відстоює П. П. Андрушко, який стверджує, що предметом цього злочину є будь-яке судове рішення суду будь-якої юрисдикції, окрім рішень Конституційного Суду України [1, с. 37]. У коментарі до Кримінального кодексу України, підготовленому колективом кафедр кримінального права № 1 та № 2 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, також не згадується можливість притягнення суддів Конституційного Суду за ст. 375 КК України за завідомо неправосудне рішення [4, с. 851–852]. Проте існує підхід, що формально ст. 375 КК України поширює свою дію на кримінально-правове забезпечення окремих актів Конституційного Суду України, а саме на рішення, які він приймає за результатами розгляду справ про неконституційність законів та інших правових актів Верховної Ради, Президента, Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради АРК [5]. Таку позицію, зокрема, займають такі вчені-фахівці у сфері кримінального

права в Україні, як Н. Галевич, Л. Палюх [2, с. 7], Н. Мамченко, В. Хрипун [5], в інших державах – О. Чучаєв [9, с. 26], О. Горелик, Л. Лобанова [3, с. 204].

Необхідно вказати, що Конституційний Суд України займається не чим іншим, як здійсненням правосуддя, причому робить це через особливий процес – конституційне судочинство (провадження) (див. ч. 3 ст. 124 Конституції України)¹. Судочинство – це процесуальна складова здійснення правосуддя. Правосуддя здійснюється через судочинство, а судочинство не існує без здійснення правосуддя. Фактично такої самої позиції дотримується А. О. Селіванов, який зазначає, що «конституційна юрисдикція реалізується за принципами конституційного правосуддя, і її мета спрямована на досягнення непорушності конституційного правопорядку, втілення принципу розподілу влад і верховенства права, до якого прагне суспільство» [10, с. 3].

Не можна погодитися зі Р. І. Мельником, який піддав сумніву факт, що Конституційний Суд України здійснює захист (охорону) прав, свобод та інтересів суб'єктів провадження шляхом вирішення правового конфлікту у визначений законом спосіб й притягнення правопорушників до юридичної відповідальності [6, с. 198]. Метою діяльності органів судочинства є не притягнення до юридичної відповідальності, а розв'язання спору, встановлення об'єктивної істини та відновлення справедливості. Законом України «Про Конституційний Суд України» встановлюється, що до повноважень Конституційного Суду України не належать питання щодо законності актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, а також інші питання, віднесені до компетенції судів загальної юрисдикції (ст. 14). Підставами для прийняття Конституційним Судом України рішення щодо неконституційності правових актів повністю чи в їх окремих частинах є: невідповідність Конституції України; порушення встановленої Конституцією України процедури їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності; перевищення конституцій-

¹ Відповідно до Конституції України та Закону України «Про судоустрій і статус судів» судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції.

них повноважень при їх прийнятті (ст. 15). Не піддаючи сумніву вказані положення, можна дійти висновку, що Конституційний Суд України здійснює не лише правозастосовну функцію, а й правоохоронну. Правозастосовна функція Конституційного Суду України реалізується через пряме застосування Конституції України та визнання законів, інших правових актів або їх окремих положень неконституційними або такими, що втрачають чинність, із дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність (ч. 2 ст. 152 Конституції України). Правоохоронна функція Конституційного Суду України реалізується через те, що даний орган судової влади, використовуючи свої повноваження, правовий статус суддів, здійснює захист прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина завдяки виконанню свого завдання – гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України (ст. 2 Закону України «Про Конституційний Суд України»). Важливим є те, що особа може здійснити конституційне звернення до Конституційного Суду України «з метою забезпечення реалізації чи захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина, а також прав юридичної особи» (ч. 1 ст. 42 Закону України «Про Конституційний Суд України»).

Аналіз положень ч. 3 ст. 28 Закону України «Про Конституційний Суд України» вказує на те, що ця норма має досить серйозні обмеження щодо звільнення від юридичної відповідальності: 1) судді Конституційного Суду України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування у Конституційному Суді України та в його колегіях; 2) судді Конституційного Суду України не несуть юридичної відповідальності за висловлювання у Конституційному Суді України та в його колегіях; 3) винятком є відповідальність за образу чи наклеп при розгляді справ, прийнятті рішень та дачі висновків Конституційним Судом України. Саме через обмеженість даної норми формальне застосування ст. 375 КК України за завідомо неправосудне рішення або ухвалу суддів Конституційного Суду України є можливим, оскільки ч. 3 ст. 28 Закону України «Про Конституційний Суд України» вказує на звільнення цих суддів лише: 1) за результати голосування, а не за рішення або ухвали; 2) за ви-

словлювання у Конституційному Суді України та в його колегіях, а рішення або ухвала не містить висловлювань у принципі. При цьому питання відповідальності за образу чи наклеп при розгляді справ, прийнятті рішень та дачі висновків не має значення для застосування ст. 375 КК України, оскільки рішення або ухвала не здатна містити образи чи наклепу.

Окремою проблемою застосування ст. 375 КК України («Постановлення суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови») є встановлення вини у формі прямого умислу, на що вказує ознака завідомості та формальний склад злочину. Рішення або ухвали судді (суддів) Конституційного Суду України, прийняті помилково, не можуть аналізуватися як вчинення злочину, передбаченого ст. 375 КК України.

Вирішення проблеми щодо можливого застосування ст. 376 КК України («Втручання в діяльність судових органів») залежить від можливості застосування ст. 375 КК України, оскільки диспозиція ст. 376 КК України містить вказівку на мету – «добитися винесення неправосудного рішення». Ураховуючи попередній аналіз ст. 375 КК України, ч. 1 ст. 376 КК України може бути застосована при наявності «втручання в будь-якій формі в діяльність судді з метою перешкодити виконанню ним службових обов'язків або добитися винесення неправосудного рішення».

Кримінально-правове забезпечення формування доказів¹ під час здійснення правосуддя Конституційним Судом України здійснюється нормами розділу XVIII КК України: завідомо неправдиве показання (ст. 384), відмова свідка від давання показань або відмова експерта чи перекладача від виконання покладених на них обов'язків (ст. 385), перешкоджання з'явленню свідка, експерта, примушування їх до відмови від давання показань чи висновку (ст. 386). Вирішення питання про наявність кримінальної відповідальності за вчинення цих злочинів також не є очевидним і потребує окремої уваги [12, с. 150]. Конституція України не передбачає вказівки на особливий захист учасників судочинства. Разом із цим у ст. 54 Закону України «Про Конституційний Суд України» від

¹ Саме термін «доказ» містить § 50 Регламенту Конституційного Суду України, затверджений рішенням Конституційного Суду України від 5 березня 1997 р.

16 жовтня 1996 р. №422/96-ВР передбачено, що *«ухилення без поважних причин від явки у Колегію суддів Конституційного Суду України чи в Конституційний Суд України, а так само відмова надати необхідні документи, матеріали та інші відомості або їх умисне приховування тягнуть за собою відповідальність винних осіб за законом»*. Схоже положення міститься в ст. 19 того самого Закону: *«ухилення від дачі пояснень або відмова від надання документів, матеріалів, інформації судді Конституційного Суду України тягне за собою відповідальність винних осіб згідно із законом»*. Аналогічне положення повторюється у п. 3 § 34 Регламенту Конституційного Суду України, затвердженого рішенням Конституційного Суду України від 5 березня 1997 р., де чітко вказано, що *«експерти, свідки та інші особи, участь яких повинна сприяти об'єктивному і повному розгляду справи, зобов'язані з'являтися на пленарні засідання Конституційного Суду України, давати правдиві пояснення, надавати документи, матеріали та інші відомості, необхідні для всебічного розгляду справи. Відмова від їх надання та умисне приховування тягне за собою відповідальність винних осіб за законом»*. Більше того, саме Регламент Конституційного Суду України вказує на показання свідка (§ 44), висновок експерта (§ 45) та переклад перекладача (§ 33). Іншої відповідальності, крім кримінальної, за завідомо неправдиве показання свідка, висновок експерта, переклад, здійснений перекладачем, законодавством України поки що не передбачено.

Переконливим аргументом на користь можливого застосування норм законодавства про кримінальну відповідальність для забезпечення формування доказів під час здійснення правосуддя Конституційним Судом України є те, що в порядку розгляду справ передбачено процедуру попередження свідків¹ та експертів² про

¹ Головуючий на пленарному засіданні Конституційного Суду України попереджає свідків про відповідальність за законом за відмову надати інформацію, необхідні документи, матеріали та інші відомості або за їх умисне приховування, у тому числі за надання завідомо неправдивої інформації, документів, матеріалів та інших відомостей.

² Головуючий на пленарному засіданні Конституційного Суду України попереджає експерта про відповідальність за законом за ухилення від надання пояснень, за відмову відповідати на поставлені запитання і надання завідомо неправдивого висновку.

відповідальність (п. 3 § 44, п. 3 § 45 Регламенту Конституційного Суду України). Таким чином, саме Конституційний Суд України у своєму рішенні підтвердив можливість настання кримінальної відповідальності за завідомо неправдиве показання свідка, відмову свідка від давання показань, завідомо неправдивий висновок експерта, неправильний переклад та відмову експерта чи перекладача від покладених на нього обов'язків.

Установлення конкретизованих обов'язків та відповідальності за їх невиконання свідком, експертом та перекладачем у конституційному судочинстві (провадженні) також передбачає наявність зв'язку із кримінальною відповідальністю, що встановлена не лише у ст. 385 КК України («Відмова свідка від давання показань або відмова експерта чи перекладача від виконання покладених на них обов'язків»), а й у ст. 386 КК України («Перешкоджання з'явленню свідка, експерта, примушування їх до відмови від давання показань чи висновку»).

Кримінально-правове забезпечення захисту життя, здоров'я, волі та власності учасників судочинства реалізується через установлення певних спеціальних норм в Особливій частині КК України. Статті 112 та 346 КК України передбачають кримінальну відповідальність за посягання на життя, заподіяння шкоди здоров'ю, знищення або пошкодження майна, а також за викрадення або позбавлення волі Голови чи судді Конституційного Суду України, Верховного Суду України або вищих спеціалізованих судів України, а також їх близьких родичів, вчинені у зв'язку з їх державною чи громадською діяльністю. Важливим є те, що ці посягання мають бути пов'язані із державною чи громадською діяльністю. Ця ознака даних норм передбачає особливий захист правосуддя, яка внаслідок своєї важливості набуває рівня державної або громадської діяльності. Саме через це зазначені норми закріплюються в розділі I («Злочини проти основ національної безпеки») та розділі XV («Злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та злочини проти журналістів»). Безумовно, такий підхід пов'язаний з особливим правовим статусом суддів, що зумовлений реалізацією функцій під час здійснення правосуддя.

Передбачення кримінальної відповідальності у статтях 112 та 346 КК України вказує на неможливість одночасного застосування окремих норм розділу XVIII КК України («Злочини проти правосуддя») та розділу III («Злочини проти волі, честі та гідності особи») при захисті життя, здоров'я, власності і волі суддів Конституційного Суду України або їх близьких родичів. Це норми: ст. 377 КК України («Погроза або насильство щодо судді, народного засідателя чи присяжного»), ст. 378 КК України («Умисне знищення або пошкодження майна судді, народного засідателя чи присяжного»), ст. 379 КК України («Посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя»), ст. 146 КК України («Незаконне позбавлення волі або викрадення людини»). Такий висновок здійснено через те, що статті 112 та 346 є спеціальними у порівнянні з тими, які встановлені у розділі XVIII («Злочини проти правосуддя»).

Із метою забезпечення захисту особистої волі та законних інтересів судді Конституційного Суду України окремо може бути застосована ст. 349 КК України («Захоплення представника влади або працівника правоохоронного органу як заручника») розділу XV («Злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та злочини проти журналістів»).

За наявності посягання на життя, здоров'я, волю та власність інших учасників конституційного судочинства кримінальна відповідальність може наставати, однак застосовуватися будуть загальні норми, що передбачають таку відповідальність.

Таким чином, Кримінальний кодекс України встановлює кримінальну відповідальність за вчинення окремих злочинів, що також можуть посягати на суспільні відносини у сфері конституційного правосуддя. У цій частині законодавство про кримінальну відповідальність охороняє суспільні відносини, що забезпечують: 1) вирішення завдань суду під час здійснення правосуддя; 2) формування доказів під час здійснення правосуддя Конституційним Судом України; 3) захист життя, здоров'я, волі та власності учасників судочинства. Такий загальний огляд суспільних відносин у сфері конституційного правосуддя дозволяє відповісти на запитання,

пов'язані з можливою кримінальною відповідальністю суддів, свідків, експертів та перекладачів, які є учасниками конституційного судочинства.

Список літератури

1. Андрушко П. П. Деякі проблемні питання кримінально-правової кваліфікації постановлення суддею (судьями) завідомо неправосудного рішення в кримінальному провадженні (ст. 375 КК) / П. П. Андрушко // Вісн. Верхов. Суду України. – 2014. – № 8 (168). – С. 35–46.
2. Галевич Н. Постановлення завідомо неправосудного судового рішення – проблемні питання кримінальної відповідальності / Н. Галевич, Л. Палюх // Юрид. вісн. України. – 2015. – 12–18 груд. (№ 49 (1066)). – С. 6–7.
3. Горелик А. С. Преступления против правосудия / А. С. Горелик, Л. В. Лобанова. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2005. – 491 с.
4. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. – 5-те вид., допов. – Т. 2 : Особлива частина. – Х. : Право, 2013. – 1040 с.
5. Мамченко Н. Неправосудный суд [Електронний ресурс] / Н. Мамченко, В. Хрипун. – Режим доступу: [www. Judges.org.uadig6713.htm](http://www.Judges.org.uadig6713.htm) – Заголовки з екрана.
6. Мельник Р. І. Відповідальність суддів Конституційного Суду України за прийняття завідомо неправосудного акта: постановка проблеми в аспекті *de lege ferenda* / Р. І. Мельник // Про злочини та покарання: еволюція кримінально-правової доктрини : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 250-річчю трактату Чезаре Беккарія (м. Одеса, 13 черв. 2014 р.). – О. : Юрид. л-ра, 2014. – С. 196–202.
7. Монтескьє Ш. Л. О духе законов / Ш. Л. Монтескьє // Избр. произведения. – М. : Госполитиздат, 1955. – 800 с.
8. Овчаренко О. М. До питання про відповідальність суддів Конституційного Суду України / О. М. Овчаренко // Учен. зап. Таврич. нац. ун-та ім. В. И. Вернадского. Серия «Юрид. науки». – 2013. – Т. 26 (65), № 2–1 (Ч. 1). – С. 194–202.
9. Полный курс уголовного права : в 5 т. / под ред. А. И. Коробеева. Т. V : Преступления против военной службы. Преступления против мира и безопасности человечества. Международное уголовное право. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2008. – 951 с.
10. Селіванов А. О. Конституційна юрисдикція і конституційне судочинство в Україні : навч.-метод. посіб. / А. О. Селіванов. – Х. ; К. : Логос, 2010. – 37 с.

11. Тютюгін В. І. Постановлення суддею завідомо неправосудного вироку, рішення, ухвали або постанови: окремі аспекти застосування ст. 375 Кримінального кодексу України / В. І. Тютюгін, О. В. Капліна, І. А. Тітко // Вісн. Верхов. Суду України. – 2012. – № 2 (138). – С. 42–48.

12. Шепітько М. В. Кримінальна відповідальність за завідомо неправдиве показання : монографія / М. В. Шепітько. – Х. : Апостіль, 2011. – 260 с.

13. Шепітько М. В. Кримінально-правовий підхід до розуміння поняття правосуддя / М. В. Шепітько // Вісн. Нац. акад. прав. наук України. – 2015. – Вип. № 3 (82). – С. 126–133.

14. Звернення суддів Конституційного Суду України до європейських і міжнародних організацій та правозахисних інституцій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/uk/publish/article/239150>. – Заголовок з екрана.

В статье рассматривается проблема возможного привлечения к уголовной ответственности лиц, посягающих на общественные отношения в сфере конституционного правосудия. Сложность решения данной проблемы в том, что в практике применения уголовно-правовых норм еще не решался вопрос о привлечении таких лиц. Сложности данной проблеме придают различные подходы ученых-специалистов в уголовном праве, а также формулировки норм действующего законодательства и их толкование. Анализ различных научных подходов и действующего законодательства позволил автору прийти к определенным выводам относительно этой проблемы.

In the article the problem of the possible bringing in to criminal responsibility of persons that trench upon public relations in the sphere of a constitutional justice is examined. Complication of decision of this problem is in that in practice of application of criminal and legal norms a question did not yet decide in relation to bringing in of such persons. Gives different approaches of scientists-specialists complication to this problem in a criminal law, and also formulation of norms of current legislation and their interpretation. The analysis of different scientific approaches and current legislation allowed to the author to come to the certain conclusions in relation to the marked problem.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження кримінально-правових проблем боротьби зі злочинністю НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 4 від 11 березня 2015 р.).

Рецензент – доктор юридичних наук, професор В. І. Борисов.

УДК 343.8(477)(094.2)

О. В. Лисодєд, кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, доцент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків

**ЗАКРІПЛЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ
СТАНДАРТІВ ПОВОДЖЕННЯ ІЗ ЗАСУДЖЕНИМИ
У КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОМУ
ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ
(на прикладі Закону України від 8 квітня 2014 р. № 1186-VII)**

У статті розглядаються питання закріплення міжнародних і європейських стандартів поведінки із засудженими в національному законодавстві на підставі аналізу змін і доповнень до Кримінально-виконавчого кодексу України, у тому числі й Закону України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів» від 8 квітня 2014 р.

Ключові слова: міжнародні стандарти поведінки із засудженими, європейські стандарти поведінки із засудженими, правовий статус засуджених, засуджені до позбавлення волі.

Постановка проблеми. Міжнародні стандарти поведінки із засудженими – це прийняті на міжнародному рівні норми, принципи і рекомендації в галузі виконання покарань і діяльності органів та установ виконання покарань. Безсумнівно, головним зі стандартів слід назвати Мінімальні стандартні правила поведінки із в'язнями, прийняті ООН у 1957 р., на підставі яких у подальшому була розроблена ціла низка міжнародних документів універсального характеру, що регулюють або порядок і умови виконання окре-

мих видів покарань, або виконання покарань стосовно окремих категорій засуджених, або діяльність органів та установ виконання покарань чи осіб, які мають відношення до процесу виконання й відбування покарань. Зокрема, А. Х. Степанюк зазначає, що таких документів тільки стосовно осіб, які відбувають покарання за вироком суду, нараховується понад 30 найменувань [1, с. 50]. Указані Правила стали основою прийняття і низки регіональних стандартів на європейському рівні, зокрема Європейських тюремних правил 1987 р. (у редакції 2006 р.).

Проте і Мінімальні стандартні правила поводження із в'язнями, і Європейські тюремні правила – це міжнародні документи-рекомендації, що не мають обов'язкової юридичної сили для держав – членів ООН чи Ради Європи. Зокрема, у попередніх зауваженнях до Мінімальних стандартних правил прямо зазначається, що з огляду на різноманітність юридичних, соціальних, економічних і географічних умов зрозуміло, що не всі правила можна застосовувати повсюди й водночас. У рекомендації Res (2006) 2 до Європейських тюремних правил теж указується, що Комітет міністрів Ради Європи лише рекомендує урядам держав-учасниць керуватися в законодавстві, політиці та на практиці вказаними правилами. З цього приводу в літературі наголошується, що «формально розроблені міжнародною спільнотою стандарти поводження із засудженими є лише дороговказом для адміністрації установ виконання покарань по створенню належних мінімальних умов людяності й поваги» [1, с. 51]. Разом із тим, щоб вищезазначені та інші міжнародні стандарти стали дійсно «дороговказом» для установ виконання покарань, їх положення мають знайти своє відповідне закріплення, у першу чергу в національних законодавствах, у тому числі й у кримінально-виконавчому законодавстві України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням міжнародних стандартів поводження із засудженими були присвячені праці С. В. Клименко [2], В. Я. Конопельського [3], В. А. Львовична [4], Л. П. Оніки [5], А. Х. Степанюка, І. С. Яковець [6] та деяких інших науковців, але у своїй більшості в них розглядалися загально-теоретичні питання втілення стандартів у законодавство України.

Мета цієї статті полягає в аналізі практичного втілення міжнародних і європейських стандартів поведінки із засудженими у кримінально-виконавче законодавство нашої держави на прикладі змін і доповнень до Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК України).

Виклад основного матеріалу. КВК України, базуючись уже на засадах не виправно-трудової політики, що була притаманна раніше чинному Виправно-трудовому кодексу України, а на засадах кримінально-виконавчої політики, увібрав у себе чимало положень міжнародних і європейських стандартів поведінки із засудженими. Зокрема, Кодекс передбачає виконання всіх без винятку покарань, передбачених Кримінальним кодексом України 2001 р., установлює нову систему органів і установ виконання покарань, закріплює основи правового статусу засуджених, нову класифікацію засуджених до позбавлення волі і види колоній, де виконувється цей вид покарання, змінює на краще порядок і умови виконання всіх видів кримінальних покарань тощо. Проте, незважаючи на численні позитивні положення, КВК України на момент його прийняття мав ще низку недоліків і суперечностей, на що неодноразово зверталась увага науковців і висловлювались пропозиції із його вдосконалення. Але протягом перших шести років застосування КВК України до нього вносилися лише косметичні правки, пов'язані з прийняттям нового законодавства та узгодженістю юридичної термінології.

Суттєвих змін КВК України зазнав лише у 2010 р. у зв'язку з прийняттям Закону України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах виконання покарань» [7]. Цим Законом було внесено зміни і доповнення у більш ніж 40 статей КВК України, окремі статті чи частини статей викладено в новій редакції, Кодекс доповнено новими статтями. Нововведення цього Закону були спрямовані в першу чергу на розширення правового статусу засуджених узагалі, а по-друге, на покращення правового статусу засуджених до таких видів кримінальних покарань, як тримання у дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, обмеження

волі, позбавлення волі на певний строк та довічне позбавлення волі [8].

Ще одним не менш суттєвим законом слід визнати Закон України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо порядку та умов відбування покарання» від 5 вересня 2013 р. [9], який ще на стадії його обговорення у Верховній Раді України у якості законопроекту отримав у засобах масової інформації помпезну назву «євроінтеграційного», як необхідного для підписання Угоди про асоціацію України з Європейським Союзом. Зазначеним Законом були внесені зміни і доповнення до десяти статей КВК України, якими регулюються порядок і умови виконання та відбування таких видів кримінальних покарань, як обмеження волі, позбавлення волі на певний строк та довічне позбавлення волі [10].

Але найбільш важливим з останніх слід визнати Закон України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів» від 8 квітня 2014 р. [11], яким вносяться зміни і доповнення більш ніж у 50 статей КВК України і які стосуються правового статусу засуджених, нагляду і контролю за виконанням кримінальних покарань, участі громадськості у виправленні і ресоціалізації засуджених, звільнення від відбування покарання і допомоги особам, які звільнені від відбування покарання, а також порядку і умов виконання восьми із дванадцяти видів кримінальних покарань, а саме: штрафу, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, виправних робіт, арешту, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк та довічного позбавлення волі.

Основні нововведення цього Закону в доповнення до положень двох вищезгаданих зводяться до такого:

1) зміни і доповнення внесені у ст. 8 КВК України, якими значно розширюється перелік основних прав засуджених та встановлюються додаткові гарантії їх реалізації;

2) до установ виконання покарань віднесено і слідчі ізолятори у випадках, передбачених Кодексом (ч. 2 ст. 11 КВК України);

3) розширений також (у порівнянні з початковою редакцією ст. 24 КВК України) перелік осіб, які без спеціального дозволу можуть відвідувати установи виконання покарань. Новелою є те, що відвідування такими особами установ є можливим вже: а) в будь-який час; б) безперешкодно; в) не лише для контролю, а й здійснення перевірок; г) за бажанням – у супроводі до трьох медичних працівників для медичного огляду засуджених та до двох представників засобів масової інформації;

4) уточнено, що виконання кримінального покарання у виді штрафу як основного виду покарання покладається на суд, а як додаткового – на центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері організації примусового виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб);

5) розширений і пом'якшений правовий статус осіб, засуджених до арешту. Зокрема, ч. 2 ст. 51 КВК України встановлює, що на засуджених до арешту поширюються не лише обмеження, а й права, обов'язки і заборони, встановлені кримінально-виконавчим законодавством для осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі. Додатково закріплено право засуджених до арешту отримувати грошові перекази, без обмеження кількості одержувати і відправляти листи й телеграми (ч. 3 ст. 51 КВК України) та посилки (передачі) і бандеролі (ч. 1 ст. 112 КВК України), чого не було до прийняття зазначеного Закону;

6) уточнено, що особи, які раніше працювали в суді, органах прокуратури, юстиції та правоохоронних органах і засуджені до арешту, тримаються окремо від інших категорій засуджених (ч. 1 ст. 51 КВК України). Це саме стосується і переміщення таких засуджених під вартою для відбування покарання у виді позбавлення волі (ч. 2 ст. 88 КВК України);

7) новелою цього Закону, що визвала значний резонанс, є надання права засудженим до обмеження волі та позбавлення волі на певний строк користуватися засобами мобільного зв'язку та мережею Інтернет (ч. 2 ст. 59, ч. 2 ст. 99, ч. 1 ст. 107, ч. 5 ст. 110 КВК України). При цьому всім засудженим до обмеження волі та засудженим до позбавлення волі, які тримаються у дільницях соціальної реабілітації, дозволяється навіть мати при собі власні портативні

персональні комп'ютери й аксесуари до них, мобільні телефони й аксесуари до них та користуватися ними. Для засуджених, які тримаються у дільницях ресоціалізації виправних колоній мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання, середнього та максимального рівнів безпеки, повинні бути обладнані в окремих приміщеннях цих колоній комп'ютерні класи (місця), що розташовуються поза межами локальних дільниць відділень соціально-психологічної служби. Для засуджених, які тримаються у дільницях посиленого контролю виправних колоній, приміщень камерного типу виправних колоній (секторів) максимального рівня безпеки, комп'ютерні класи (місця) обладнуються безпосередньо на території цих дільниць та секторів [12];

8) закріплені гарантії прав засуджених, які перебувають на лікуванні у стаціонарних закладах охорони здоров'я, зокрема, на правову допомогу, побачення з адвокатом, телефонні розмови тощо (відповідні доповнення внесені у ст. 63, ч. 4 і ч. 5 ст. 73, ч. 4 ст. 84, ч. 5 ст. 110 КВК України).

Більша ж частина змін і доповнень, що вносяться цим Законом до КВК України, стосується виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк. Зокрема:

1) дозволяється відбування покарання у виді позбавлення волі у межах адміністративно-територіальної одиниці засудженим не лише відповідно до його місця проживання, а й місця постійного проживання родичів засудженого (ч. 1 ст. 93 КВК України);

2) додатково встановлюється, що про кожний випадок застосування до засуджених до позбавлення волі зброї негайно повідомляється не лише прокурор, а й Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (ч. 5 ст. 106 КВК України);

3) розширено окремі права засуджених до позбавлення волі, що встановлені у ч. 1 ст. 107 КВК України. Зокрема, встановлено, що засуджені мають право отримувати медичну допомогу і лікування, у тому числі платні медичні послуги за рахунок особистих грошових коштів чи коштів рідних та близьких у закладах охорони здоров'я, що мають ліцензію Міністерства охорони здоров'я України та не віднесені до відання центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримі-

нальних покарань, тобто засуджені мають право лікуватися, так би мовити, у цивільних лікарнях поза межами виправних колоній. Установлено також, що засуджені можуть вести телефонні розмови з особами, які знаходяться за межами колоній, у тому числі в мережах рухомого (мобільного) зв'язку, та користуватися, як уже зазначалося, глобальною мережею Інтернет;

4) засудженим дозволено мати при собі до десяти примірників книг, а кількість газет і журналів узагалі вже не обмежується (ч. 3 ст. 109 КВК України (за початковою редакцією цієї статті КВК України засудженим дозволялось мати при собі не більше десяти примірників книг і журналів));

5) ч. 3 ст. 110 КВК України доповнено новими положеннями про те, що засудженому забезпечується можливість спілкування з адвокатом та іншим фахівцем у галузі права в приміщенні без суцільного розмежуючого захисного скла за їхньою згодою, а право на одержання правової допомоги поширюється також і на засуджених, що перебувають на лікуванні в стаціонарних закладах охорони здоров'я;

б) збільшено кількість побачень, що можуть отримувати засуджені. За новою редакцією ч. 4 ст. 110 КВК України засудженим, що знаходяться в дільниці посиленого контролю, надається одне короткострокове побачення на місяць і одне тривале побачення на три місяці; засудженим, що знаходяться в дільниці ресоціалізації, надається одне короткострокове побачення на місяць і одне тривале побачення на два місяці; засудженим, що перебувають в дільниці соціальної адаптації та соціальної реабілітації, надаються короткострокові побачення без обмежень та тривале побачення щомісяця (до прийняття цього Закону засуджені до позбавлення волі мали право одержувати короткострокові побачення щомісяця, а тривалі – один раз на три місяці (статті 138–140 КВК України)).

Засуджені до довічного позбавлення волі за новою редакцією абз. 3 ч. 5 ст. 151 КВК України мають право одержувати короткострокове побачення один раз на місяць та один раз на три місяці тривале побачення з близькими родичами. Тривалі побачення можуть надаватися також подружжю, що проживало однією сім'єю, але не перебувало у шлюбі, за умови, що в них є спільні неповно-

літні діти (у початковій редакції ст. 151 КВК України засуджені до довічного позбавлення волі мали право на одержання тільки короткострокових побачень один раз на шість місяців, із 2010 р. – один раз на три місяці, а надання тривалих побачень засудженим до довічного позбавлення волі КВК України раніше взагалі не передбачав). Дозволені також побачення з адвокатом або іншим фахівцем у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи, засудженим, на яких накладено дисциплінарне стягнення і які тримаються в дисциплінарному ізоляторі, карцері, приміщенні камерного типу або одиночній камері (абз. 1 ч. 11 ст. 134 КВК України);

7) до підстав, за яких засудженим надаються короточасні виїзди за межі виправних і виховних колоній (ч. 1 ст. 111 КВК України), додана ще одна – одержання медичної допомоги, якщо така допомога не може бути надана на території відповідного місця позбавлення волі;

8) визначено, що кореспонденція, яку засуджені направляють у тому числі й до суду, перегляду не підлягає (ч. 4 ст. 113 КВК України);

9) засуджені отримали також право передати кореспонденцію захиснику у кримінальному провадженні, що здійснює свої повноваження відповідно до КПК України, безпосередньо під час побачення з ним (абз. 2 ч. 5 ст. 113 КВК України);

10) за новою редакцією ч. 3 ст. 116 КВК України забороняється примусове годування засудженого, який заявив про відмову від прийняття їжі та за висновками комісії лікарів не має психічного захворювання й усвідомлює наслідки своїх дій. Примусове годування може бути здійснене лише в тих випадках, коли, на думку лікаря, внаслідок відмови від прийняття їжі стан засудженого значно погіршується. При цьому порядок примусового годування не повинен порушувати стандарти, визначені практикою Європейського суду з прав людини;

11) положення абз. 5 ч. 1 ст. 107 КВК України більш деталізовано у новій редакції ч. 5 ст. 116 КВК України. Так, встановлено, що засуджений має право звертатися за консультацією і лікуванням до закладів охорони здоров'я, що мають ліцензію Міністерства

охорони здоров'я України, надають платні медичні послуги та не віднесені до відання центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань. Оплата таких послуг і придбання необхідних ліків можливі як самим засудженим, так і його рідними та близькими за рахунок власних коштів. Консультування та амбулаторне лікування в таких випадках здійснюються в медичних частинах колоній за місцем відбування покарання під наглядом персоналу медичної частини. У разі необхідності лікування в стаціонарних умовах засуджений має право отримувати медичну допомогу і лікування, у тому числі платні медичні послуги за рахунок особистих грошових коштів чи коштів рідних та близьких, у вищезазначених закладах охорони здоров'я. Підставою для надання такої медичної допомоги є угода про надання медичних послуг, укладена між закладом охорони здоров'я та рідними чи близькими або захисником засудженого, його законним представником;

12) частково вирішена суперечність між правом громадян на працю (ст. 43 Конституції України), правом засуджених до позбавлення волі брати участь у трудовій діяльності (ч. 1 ст. 107 КВК України) та їх обов'язком працювати в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією колонії (ч. 1 ст. 118 КВК України), на користь першого. У ч. 1 ст. 118 КВК України слова «повинні працювати» замінено словами «мають право працювати». Крім того, ця частина доповнена абзацом третім такого змісту: «Праця засуджених регламентується Кодексом законів про працю України»;

13) згідно з новою редакцією абз. 1 ч. 2 ст. 120 КВК України засудженим, які працюють на виробництві, на особовий рахунок зараховується незалежно від усіх відрахувань не менш як двадцять п'ять відсотків нарахованого їм місячного заробітку (за початковою редакцією засудженим зараховувалося на особистий рахунок лише п'ятнадцять відсотків нарахованого їм місячного заробітку і тільки тим, які виконують норми виробітку або встановлені завдання і не допускають порушень режиму);

14) у новій редакції викладена ст. 122 КВК України, в якій більш детально прописаний механізм отримання засудженими пенсій. Зокрема, в ч. 1 цієї статті встановлюється, що засуджені мають

право на загальних підставах на державне пенсійне забезпечення за віком, по інвалідності, у зв'язку з утратою годувальника та в інших випадках, передбачених законом. Пенсії засудженим за наявності відповідного права мають призначатися органами Пенсійного фонду України за місцем відбування покарання. У ч. 5 указується, що адміністрація установи зобов'язана сприяти засудженим у своєчасному оформленні документів на отримання пенсії або оформленні компенсації заподіяної шкоди відповідно до законодавства України;

15) у ст. 142 КВК України встановлюється, що засудженим жінкам, які сумлінно ставляться до праці, у разі її наявності, і додержуються вимог режиму, дозволяється (а не «може бути дозволено», як раніше) проживання за межами виправної колонії на час звільнення від роботи у зв'язку з вагітністю і пологами, а також до досягнення дитиною трирічного віку. Вони також можуть мати при собі мобільні телефони та аксесуари до них, без обмеження користуватися мобільним зв'язком за власний рахунок;

16) до прав неповнолітніх засуджених, передбачених ч. 1 ст. 143 КВК України, включено право безкоштовно одержувати середню освіту;

17) такий захід стягнення, як поміщення в дисциплінарний ізолятор з виведенням чи без виведення на навчання або роботу, до неповнолітніх застосовується на строк не до десяти діб, як передбачалося початковою редакцією абз. 7 ст. 145 КВК України, а на строк до п'яти діб.

Висновки. Як убачається із вищевикладеного, Закон України від 8 квітня 2014 р. № 1186-VII увібрав у себе черговий транш положень міжнародних і європейських стандартів поведіння із засудженими. За півтора року його чинності прийнята певна нормативно-правова база, спрямована на його виконання [12–14], у виправних колоніях з'явилися інтернет-класи чи ізольовані робочі місця [15–17]. Проте є і нарікання на недосконалість окремих його положень [18, с. 28–29; 19, с. 63–64], наявні розбіжності між окремими статтями КВК України, є повтори, окремі норми знаходяться не на своєму місці, окремі – потребують виключення. Наприклад, нові положення ч. 4 ст. 110 КВК України не знайшли

свого відображення у статтях 138–140 КВК України; норма щодо витрачання засудженими до арешту коштів для придбання продуктів харчування і предметів першої потреби міститься й у ч. 3, й у ч. 4 ст. 51 КВК України, а норма, що дозволяє засудженим до арешту отримувати посилки (передачі) і бандеролі, чомусь знаходиться у ст. 112 КВК України, а не у ст. 51 КВК України; ураховуючи зміни до ст. 118 КВК України, така підстава визнання злісним порушником режиму, як «необґрунтована відмова від праці не менш як три рази протягом року», потребує виключення зі ст. 133 КВК України та ін.

Сподіваємося, що ці питання будуть вирішені в законопроекті «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення виконання кримінальних покарань та реалізації прав засуджених» (реєстр. № 2490а від 10 липня 2015 р.), поданому в порядку законодавчої ініціативи Кабінетом Міністрів України до Верховної Ради України. Остання прийняла його за основу та спрямувала на доопрацювання та підготовку до другого читання до Комітету з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності [20].

Список літератури

1. Кримінально-виконавче право : підручник / В. В. Голіна, А. Х. Степанюк, О. В. Лисодед та ін. ; за ред. В. В. Голіни і А. Х. Степанюка. – Х. : Право, 2015. – 392 с.
2. Клименко С. В. Проблеми імплементації міжнародних стандартів щодо виконання кримінальних покарань у кримінально-виконавчому законодавстві України [Електронний ресурс] / С. В. Клименко // Порівнял.-аналіт. право. – 2014. – № 1. – С. 232–234. – Режим доступу: http://rap.in.ua/1_2014/71.pdf. – Заголовок з екрана.
3. Конопельський В. Я. Про поняття та зміст міжнародних стандартів з питань диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі / В. Я. Конопельський // Право і сусп.-во. – 2014. – № 5–2. – С. 282–286.
4. Львовчкін В. А. Нормативно-правові та організаційні засади забезпечення реалізації в Україні міжнародних стандартів з прав і свобод засуджених до позбавлення волі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / В. А. Львовчкін ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2002. – 18 с.

5. Оніка Л. П. Міжнародні стандарти поведіння із засудженими жінками та їх імплементація в законодавство і практику виконання кримінальних покарань в Україні / Л. П. Оніка // Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту. Серія «Юрид. науки». – 2014. – Вип. 6–1. – С. 153–157.

6. Степанюк А. Х. Втілення міжнародних стандартів у практику діяльності кримінально-виконавчої системи : монографія / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець. – Х. : Кроссруд, 2007. – 184 с.

7. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо забезпечення прав засуджених осіб в установах виконання покарань : Закон України від 21 січ. 2010 р. № 1828-VI // Офіц. вісн. України. – 2010. – № 9. – Ст. 424.

8. Лисодед О. В. Позитивні зміни у забезпеченні прав засуджених в установах виконання покарань / О. В. Лисодед // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2010. – Вип. 20. – С. 135–148.

9. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо порядку та умов відбування покарання : Закон України від 5 верес. 2013 р. № 435-VII // Офіц. вісн. України. – 2013. – № 76. – Ст. 2810.

10. Лисодед О. В. Чергові зміни у правовому статусі засуджених [Електронний ресурс] / О. В. Лисодед // Теорія і практика правознавства : електрон. вид. – 2014. – Вип. 1 (5). – Режим доступу : <http://tlaw.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/07/%D0%9B%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%B4%D1%94%D0%B41.pdf>. – Заголовок з екрана.

11. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів : Закон України від 8 квіт. 2014 р. № 1186-VII // Офіц. вісн. України. – 2014. – № 37. – Ст. 980.

12. Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань : затв. наказом М-ва юстиції України від 29 груд. 2014 р. № 2186/5 // Офіц. вісн. України. – 2015. – № 4. – Ст. 88.

13. Порядок організації надання засудженим до позбавлення волі доступу до глобальної мережі Інтернет : затв. наказом М-ва юстиції України від 1 серп. 2014 р. № 1275/5 // Офіц. вісн. України. – 2014. – № 69. – Ст. 1950.

14. Про реалізацію положень статті 122 Кримінально-виконавчого кодексу України : постанова Каб. Міністрів України від 17 верес. 2014 р. № 454 // Офіц. вісн. України. – 2014. – № 77. – Ст. 2179.

15. На Волині засудженим дали доступ до Інтернету [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.volynnews.com/news/society/na-volyni-zasudzhenym-daly-dostup-do-internetu>. – Заголовок з екрана.

16. Засуджені на Рівненщині вже мають Інтернет [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://golosno.com.ua/novini/1428675908-zasudzheni-na-rivnenshchini-vzhe-mayut-internet.html>. – Заголовок з екрана.

17. Вільно користуватись Інтернетом та телефонами можуть засуджені в колоніях Чернігівщини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gorod.cn.ua/news/gorod-i-region/58644-vilno-koristuvatis-internetom-ta-telefonami-mozhut-zasudzheni-v-kolonijah-chernigivshini.html>. – Заголовок з екрана.

18. Гуцуляк М. Я. Про окремі питання реалізації європейських стандартів поводження із засудженими в Україні / М. Я. Гуцуляк // Актуальні питання застосування кримінально-виконавчого законодавства : матеріали «круглого столу» (Київ, 18 берез. 2015 р.) / відп. ред. В. А. Кирилюк. – К. : Держ. пенітенціар. служба України, Ін-т крим.-виконав. служби, 2015. – С. 27–29.

19. Кирилюк В. А. Деякі питання правової регламентації відвідування установ виконання покарань / В. А. Кирилюк // Актуальні питання застосування кримінально-виконавчого законодавства : матеріали «круглого столу» (Київ, 18 берез. 2015 р.) / відп. ред. В. А. Кирилюк. – К. : Держ. пенітенціар. служба України, Ін-т крим.-виконав. служби, 2015. – С. 62–64.

20. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення виконання кримінальних покарань та реалізації прав засуджених [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56249. – Заголовок з екрана.

В статье рассматриваются вопросы закрепления международных и европейских стандартов обращения с осужденными в национальном законодательстве на основании анализа изменений и дополнений в Уголовно-исполнительный кодекс Украины, в том числе и Закона Украины от 8 апреля 2014 г. «О внесении изменений в Уголовно-исполнительный кодекс Украины относительно адаптации правового статуса осужденного к европейским стандартам».

The article deals with the consolidation of international and European standards of treatment prisoners to the national legislation based on the analysis of changes and additions to the Criminal Executive Code of Ukraine and also the Law of Ukraine on April 8, 2014 «About the amendments to the Criminal Executive Code of Ukraine concerning adaptation of the legal status of convicted to the European standards».

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиша НАПрН України (протокол № 14 від 16 листопада 2015 р.).

Рецензент – доктор юридичних наук, професор А. Х. Степанюк.

УДК 343.1(477)

І.Л. Беспалько, кандидат юридичних наук, асистент кафедри кримінального процесу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків

ПРАВОВА ПРИРОДА ЗАСАД КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ УКРАЇНИ

У статті розглядаються особливості правової природи засад кримінального процесу України. Виділяються критерії віднесення конкретних вимог до засад кримінальної процесуальної діяльності.

Ключові слова: *правова природа, засади кримінального процесу, властивості, захист прав і свобод людини й громадянина.*

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Реформування кримінального процесу України на сучасному етапі, динаміка і перспективи розвитку науки кримінального процесуального права та законодавства дають можливість констатувати безперечно існування стійких нормотворчих тенденцій до розширення сфери застосування приватноправових елементів у законодавчому регулюванні кримінальної процесуальної діяльності з метою забезпечення процесуальної рівноправності, активності й ініціативності не лише сторін, а й окремих учасників кримінального провадження.

Здійснення правової реформи, зокрема судової, має починатися з удосконалення основоположних джерел, керівних засад права, адже вони не лише пов'язують право з політикою, економікою, духовним життям, а й забезпечують єдність різних правових процесів, форм, теорій, ідей і концепцій. Для демократичних засад кримінального судочинства істотним є те, що їх зміст постійно вдосконалюється, а поряд з існуючими формуються нові засади, «продиктовані» розвитком суспільних відносин і судовою практикою. Формування правової держави, головне призначення якої полягає у гарантуванні прав, свобод і законних інтересів особи, неможливе без дотримання та послідовної реалізації в суспільному житті основоположних вимог. Саме тому важливим завданням

правознавців сьогодення є вивчення природи засад кримінального процесу.

Особливої актуальності набувають питання уточнення процесуального положення осіб, які беруть участь у процесі кримінального провадження, у зв'язку з прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу України. Прийняття та застосування в Україні нормативних актів, що торкаються прав людини, у тому числі в царині кримінальних процесуальних правовідносин, наразі неможливе без урахування загальноприйнятних європейських стандартів діяльності, в основу яких покладено так звану західну концепцію прав людини. Тим самим Україною було обрано універсальний шлях утвердження і захисту прав та основних свобод людини, що відповідає загальносвітовому підходу до розуміння їх юридичної природи [5, с. 469]. Це зумовлює необхідність приведення положень чинного кримінального процесуального законодавства у відповідність до міжнародних норм. У першу чергу ця вимога стосується засад, що відбивають спрямованість та особливості кримінального процесу в цілому. Забезпечення збалансованості захисту публічних та приватних інтересів неможливе без дотримання й послідовної реалізації в суспільному житті системи основоположних засад кримінальної процесуальної діяльності.

Аналіз наукових досліджень та публікацій. Дослідженню природи засад кримінального процесу, їх системи та класифікації у науці приділялася пильна увага. Зазначеній проблемі присвятили дослідження українські та зарубіжні процесуалісти і криміналісти: С. А. Альперт, М. М. Гродзинський, Ю. М. Грошевой, Т. М. Добровольська, В. С. Зеленецький, О. В. Капліна, В. О. Коновалова, О. М. Ларін, Л. М. Лобойко, В. Т. Маляренко, В. І. Маринів, М. А. Маркуш, Т. М. Мирошниченко, М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, М. М. Полянський, А. Л. Ривлін, В. М. Савицький, М. І. Сірій, М. С. Строгович, В. М. Тертишник, І. В. Тирічев, А. Р. Туманянц, І. Я. Фойницький, М. О. Чельцов, В. Ю. Шепітько, О. Г. Шило, М. Є. Шумило та ін. Віддаючи належне значущості проведених наукових досліджень, необхідно визнати, що єдності думок відносно визначення поняття засад кримінального процесу так й не склалося. Отже, проблема правової природи засад кримінальної процесуаль-

ної діяльності в повній мірі не вирішена, що на сучасному етапі набуває особливого теоретичного та практичного значення. Це спонукає до розробки і внесення теоретичних рекомендацій за даною темою.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Для з'ясування питань, що є предметом дослідження в цій статті, доцільно дослідити сучасний стан наукової розробки проблем правової природи засад кримінального процесу та проаналізувати суттєві вимоги закону щодо них.

Виклад основного матеріалу дослідження. Термін «природа» означає сукупність основних якостей, властивостей предмета, його суть (сутність). Завдяки використанню прикметника «правове» будь-яке явище конкретизується як таке, що пов'язане із законодавством, правовими нормами і практичним їх застосуванням. З огляду на це у загальновизнаному значенні під категорією «правова природа» слід розуміти сукупність основних властивостей, що невід'ємна від правових норм та їх практичного застосування.

Під юридичною природою доцільно розуміти правову характеристику явища, яка відповідно до соціальної природи визначає його функції і місце серед інших правових реалій. Цю категорію треба розглядати як сукупність особливих ознак, рис, що дозволяють відмежувати, виокремити з маси правових явищ тільки одне. Ось чому визначення правової природи полягає не лише в установленні того класу явищ, до якого воно належить, а й структури зв'язків і відносин, ролі у праві, місця в системі юридичних категорій і понять.

В юридичній літературі й дотепер не існує єдності в поглядах щодо визначення поняття засад кримінального процесу. Ані в юридичній літературі, ані в Кримінальному процесуальному кодексі України ми не зустрінемо дефініції цієї правової категорії. Це спонукає багатьох правників займатися опрацюванням цієї проблеми. Разом із тим від правильного застосування того чи іншого терміна часто залежить упізнаність усієї директиви, що міститься у правовій нормі, а наявність у чинних законах численних термінологічних одиниць, що збігаються за своїм значенням, вносить плутанину у правозастосування. Глава 2 Кримінального процесуального ко-

дексу України містить перелік засад кримінального провадження, що є новим для національного законодавства, оскільки раніше вживався термін «принципи». У теорії держави та права принципи визначаються як найбільш загальні вимоги, що ставляться до суспільних відносин та їх учасників, а також як вихідні керівні засади, відправні установлення, що виражають сутність права і впливають з ідей справедливості та свободи, відбивають загальну спрямованість і найістотніші риси чинної правової системи [2, с. 197]. Тобто можна зробити висновок, що терміни «принцип» та «засада» є ідентичними за своїм значенням. Проте в цій роботі ми будемо досліджувати правову природу засад кримінального провадження, оскільки це відповідає вимогам чинного законодавства.

Слід зауважити, що у правовій літературі склалося багато поглядів на визначення згаданого поняття. Проте більш прийнятною є точка зору, що засади кримінального процесу – це закріплені в нормах права, визначальні, фундаментальні положення щодо закономірностей і найбільш суттєвих властивостей кримінального провадження, що зумовлюють їх значення як засобу для захисту прав і свобод людини і громадянина, а також для врегулювання діяльності органів та посадових осіб, які ведуть процес [3, с. 62].

Виходячи з наведеної дефініції, детальніше розглянемо головні властивості засад кримінального процесу. І. В. Тирічев зазначає, що принципи відбивають закономірності суспільного й державного життя, створюються людьми та за своїм змістом є об'єктивними. Водночас вони являють собою вольовий акт держави, продукт свідомого законотворчого процесу і за формою юридичного вираження є суб'єктивними. У цій єдності об'єктивного й суб'єктивного головним чином і виявляється природа принципів [9, с. 42]. Під об'єктивною зумовленістю засад слід розуміти їх відповідність характеру суспільних відносин, економічним, політичним, ідеологічним процесам, що відбуваються в суспільстві. «В основі кожного принципу права, – зазначає С. П. Погребняк, – лежить певна ідея: спочатку вона виникає лише спорадично як мрії окремих розумів чи легкий відтінок інших форм духовності; поволі вона втілюється в соціальних практиках, поступово набуваючи визнання і вимагаючи реформ існуючого порядку. Загальні ідеї є рушійною силою,

що веде суспільство від одного стану до іншого... Принципи спрямовані на утвердження, забезпечення та захист суспільних цінностей, нерідко ґрунтуються на "природній" справедливості, тому традиційно пов'язуються з концепцією природного права і символізують дух права. Вони визначають зміст системи права та її структурних елементів, а також напрями їх подальшого розвитку, є свого роду стрижнем, родзинками юридичних конструкцій. Вони мають пріоритет над іншими нормами права і більшу стійкість. Отже, принципи права – це найбільш загальні і стабільні вимоги, які сприяють утвердженню та захисту суспільних цінностей, визначають характер права та напрями його подальшого розвитку» [6, с. 217]. Тобто засади – це вихідні положення, що юридично фіксують об'єктивні закономірності суспільного життя.

Засади кримінального процесу слід розглядати як провідну ланку всієї системи кримінальних процесуальних гарантій, тобто систему способів і засобів, що забезпечують усім та кожному рівні правові можливості для надбання та реального здійснення своїх прав і свобод. Засади забезпечують усім суб'єктам кримінальної процесуальної діяльності можливість реально виконувати свої обов'язки та використовувати надані права.

Ще одна властивість полягає в тому, що, будучи нормами права, процесуальні засади мають владний характер. Вони містять у собі обов'язкові приписи, виконання яких забезпечується сукупністю правових засобів. Розглядаючи таке розуміння засад, необхідно зазначити, що це вимоги обов'язкового характеру, адресовані виключно до органів держави, оскільки саме на них покладена відповідальність за хід та результат діяльності, тільки вони мають найбільш широкі повноваження.

Засади кримінального процесу є рівновеликими, єдиними, однак між ними існує певна ієрархія. Відрізняючись між собою за змістом та характером правових вимог, засади складають систему однопорядкових структур, де не існує зв'язків та відношень субординації. Може виникнути думка, що субординаційні зв'язки присутні в загальній системі діючих у правовій сфері засад, в основі якої знаходиться їх диференціація на загальноправові, міжгалузеві та галузеві. Така диференціація заснована на відмінності сфер,

що регулюють засади права та відбивають зв'язок загального й особливого. Так, О. В. Смирнов зазначає, що «принципи будь-якого судочинства є взаємопов'язаними та складають єдину ієрархічну систему, яка є складовим елементом більш загальної системи права, відчувачи на собі через них вплив загальноправових та соціальних умов» [7, с. 74]. На нашу думку, усі засади відбивають соціальні умови, що склалися в конкретному соціумі. Загальноправові є характерними для всіх галузей права. Міжгалузеві діють лише у певних суміжних галузях. А галузеві віддзеркалюють особливості конкретної галузі права та тільки в ній отримують свій прояв. Зв'язок загальноправових, міжгалузевих та галузевих засад права – це співвідношення загального, особливого й окремого. Загальноправові засади права втілюються в його галузевих і міжгалузевих засадах. І це дійсно так, якщо враховувати, що самі загальноправові засади є найбільш абстрактним відбиттям галузевих і міжгалузевих засад, які не менш пов'язані з реальним життям, ніж загальноправові, але у відносно обмеженій юридичній сфері. Тому галузеві і міжгалузеві засади неможливо розглядати лише як доповнення загальноправових. Вважаємо, що ієрархія засад кримінального процесу аж ніяк не вказує на вищу юридичну силу одних засад і нижчий її рівень інших. Усі основоположні вимоги кримінального процесу є рівновеликими, єдиними, існують у взаємозв'язку й мають однакову юридичну силу. Проте певні засади є відбиттям загальної спрямованості розвитку та функціонування всього кримінального процесу, а інші віддзеркалюють цей напрям конкретніше.

Виникає також запитання щодо рівнозначності засад кримінального процесу, закріплених у законі та Конституції України, оскільки деякі з них не знайшли свого закріплення в Основному Законі України. Діючи в певній системі, засади, не закріплені в Конституції, не конкурують з конституційними основами, а, навпаки, знаходяться з ними в органічній єдності й доповнюють їх. У якому б законодавчому джерелі не були закріплені засади, вони впливають із сутності та змісту Основного Закону, зі сформованих у ньому загальноправових засад. Щодо цього важливо було б зазначити, що, проголошуючи їх у Конституції, законодавець намагався підкрес-

лити важливе процесуальне значення окремих конституційних засад кримінального процесу. На нашу думку, засади, що, отримали закріплення в Основному Законі, служать відправними положеннями, на підставі яких мають формуватися галузеві засади, що відбивають особливості конкретного виду процесуальної діяльності. Але це зовсім не означає, що роль інших засад є менш вагомою. Не може бути різниці в силі імперативу між засадами, що містяться в Конституції та інших законах, оскільки в інших нормативно-правових актах конкретизується Основний Закон. Адже закони приймаються відповідно до Конституції України і не можуть суперечити їй.

Недотримання будь-якої із засад кримінального процесу тягне за собою порушення інших. Усі вони діють у межах цілісної системи, де сутність і призначення будь-якої засади визначаються не лише власним змістом, а й функціонуванням усієї системи. Саме тому що засади становлять певну систему, вони є рівновеликими й єдиними, оскільки будь-яка система – це перш за все сукупність елементів, що існують в єдності та взаємозв'язку, де недотримання одного з них, безумовно, викликає порушення інших. Тобто засади доповнюють одна одну, забезпечуючи в такий спосіб належне функціонування всієї системи засад.

Слід підкреслити невід'ємний зв'язок між реалізацією засад і досягненням завдань кримінального судочинства, а так само визначальний вплив засад на формування типу кримінального процесу. Засади – це цілісна система встановлених Конституцією України та кримінальними процесуальними законами умов, засобів, способів забезпечення завдань кримінального процесу щодо захисту прав і законних інтересів суб'єктів кримінального судочинства, які беруть у ньому участь, у цілому забезпечують правосуддя [4, с. 80]. Засади – це фундамент для побудови всього кримінального процесуального права; це вихідні, основоположні вимоги, що визначають побудову всіх стадій, форм та інститутів кримінального процесу й забезпечують реалізацію його призначення.

Дискусійними в науці залишаються питання про наявність у кримінальному процесі засад, притаманних окремим стадіям. Загальні засади кримінального провадження утворюють своєрідний фундамент, на якому побудований кримінальний процес. Також

вони пронизують правову матерію кримінального провадження та всі процеси, що відбуваються у кримінальній процесуальній сфері. Загальні засади кримінального провадження віддзеркалюють сутність кримінального процесуального права, визначають його зміст і загальний характер правового регулювання кримінальних процесуальних відносин. Значимість засад як норм керівного й основоположного виду визначає їх імперативний і обов'язковий характер щодо всіх стадій, проваджень та інститутів кримінального процесу. Разом із тим способи і межі дії принципів зумовлюються індивідуальними особливостями і властивостями конкретних стадій та проваджень [1, с. 156].

Взаємозалежність стадій кримінального процесу забезпечується тим, що їх фундамент становлять загальні засади, органічно взаємопов'язані і взаємозумовлені, а тому утворюють певну їх систему як основу різноманітних процесуальних дій і рішень. Отже, не слід вирізняти засади окремих стадій процесу. Правильніше казати, що на окремих стадіях судочинства процесуальні засади по-різному діють, проявляються й реалізуються. Засадами є вимоги, які пред'являються до кримінальної процесуальної діяльності та обов'язково виявляються в будь-якій кримінальній справі. Це пояснюється тим, що не будь-яка справа може включати в себе стадію судового розгляду. Кримінальне процесуальне провадження може закінчуватися ще під час досудового розслідування, що зовсім не означає, що в цій справі засади процесу не діяли. Можливо, не всі з них були реалізовані, але ті, що отримали свій прояв, також є елементами єдиної системи та відбивають загальну спрямованість кримінального процесу. Будь-яке рішення у справі буде законним та обґрунтованим, якщо воно прийнято на підставі належної реалізації засад, що обов'язково закріплені в нормі права, а значить, є вимогами, які пред'являються до кримінальної процесуальної діяльності в кожному окремому випадку, незалежно від того, чи була розглянута ця справа в суді або ні. Саме тому є сенс підкреслити, що засадами є вимоги, які пред'являються до діяльності в будь-якій кримінальній справі.

Згідно з наведеним раніше визначенням засади кримінального процесу – це закріплені в нормах права визначальні, фундаменталь-

ні положення. Отже, йдеться про нормативність як одну з найважливіших їх ознак. Вважаємо, що засади процесу лише тоді мають сенс, якщо обов'язково отримують своє закріплення у правовій нормі. Слід підтримати думку Ю.М. Грошевого та О.В. Капліної про те, що «принципи права не можуть існувати поза правом, і засади, що не закріплені в нормах права, можуть існувати лише як ідеї (основи) правосвідомості, наукові висновки, але вони не є принципами права. Отже, закріплення їх у законі є найважливішою умовою реального життя принципів. Будь-які ідеї, наукові положення, якими б корисними вони не були для кримінального судочинства, не можуть бути принципами і навіть окремими, приватними правилами вже існуючих принципів, доки не будуть закріплені в законодавстві» [8, с. 588].

Дійсно, якщо умовно уявити кримінальне судочинство як систему рішень, спрямованих на досягнення мети судочинства, то роль засад убачається в тому, що з ними порівнюються всі інші норми, які дістають позитивної реалізації лише за умови повної відповідності вимогам засад. Крім того, вони є нормами прямої, безпосередньої дії, що дозволяє посилаючись на них у необхідних випадках у рішеннях, які приймаються органами правосуддя.

Право має моральну основу, певну етичну спрямованість, тому для точного дотримання та виконання законів необхідно правильно розуміти та реалізовувати їх моральний зміст. Вимоги закону та моралі настільки близькі, що нерідко визначити різницю між ними дуже складно. Взаємодія правових і моральних норм – це трансформація моральних обов'язків у правові.

Правові норми відбивають моральну сторону розвитку суспільства, проте норми моралі не завжди є нормами права, оскільки мораль закріплюється переважно у свідомості індивіда й лише частково отримує нормативне закріплення. Дійсно, на теперішній час розвитку національного кримінального процесу людина, її інтереси ставляться державою на перше місце. Це положення має бути чітко відображено саме в засадах, які є керівними положеннями, що віддзеркалюють спрямованість усієї кримінальної процесуальної діяльності. Такий гуманістичний напрям є, безперечно, проявом моралі, що отримує своє віддзеркалення в засадах крими-

нального процесу. Але для того щоб отримати реалізацію в житті, основи моралі мають міститися в нормах права. У зв'язку із цим назріла нагальна потреба у збагаченні морального змісту засад, закріплених у кримінальному процесуальному законі. Вважаємо, що моральність є однією з найважливіших властивостей засад кримінального процесу. Новий Кримінальний процесуальний кодекс України закріплює засаду поваги до людської гідності, що є безперечним здобутком нашого законодавства. Проте доцільним було б у подальшому розширити перелік статей КПК України, які містили б загальноправові засади, чим підкреслювалася б пильна увага держави до захисту прав і свобод людини.

З урахуванням вищезазначеного можемо зробити висновок, що до засад кримінального процесу слід віднести положення й вимоги, які: 1) найбільш загально фіксують об'єктивні закономірності суспільного життя, мають фундаментальне значення для кримінального процесу; 2) є провідною ланкою всієї системи кримінальних процесуальних гарантій та спрямовані на реальне забезпечення прав і свобод людини; 3) пов'язані з державною політикою у сфері кримінального судочинства з урахуванням положень міжнародних актів із прав людини; 4) є рівновеликими, єдиними, такими, що складають певну ієрархію, діють у межах цілісної системи, в якій порушення однієї засади тягне за собою порушення інших; 5) мають обов'язковий характер для діяльності суб'єктів, що ведуть процес; 6) визначають побудову процесуальних форм, стадій та інститутів кримінального процесу, тобто характеризують його тип; 7) спрямовують діяльність на досягнення завдань, поставлених державою перед кримінальним судочинством; 8) закріплені в нормах права, мають значення норм найвищої юридичної сили і прямої дії; 9) обов'язково виявляються в будь-якій кримінальній справі, діють в усіх стадіях кримінального процесу, але різною мірою; 10) є нормами права, що відбивають у собі основи моральності.

Список літератури

1. Дроздов О. Актуальні проблеми реалізації окремих засад кримінального процесу в провадженні за нововиявленими обставинами / О. Дроздов // Вісн. Нац. акад. прав. наук України. – 2014. – №2 (77). – С. 156–167.

2. Загальна теорія держави і права : підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2010. – 584 с.

3. Кримінальний процес : підручник / Ю. М. Грошевий, В. Я. Тацій, А. Р. Туманянц та ін. ; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. – Х. : Право, 2013. – 824 с.

4. Маркуш М. Конституційні цінності як основоположні засади в кримінальному процесі України / М. Маркуш // Вісн. Конституц. Суду України. – 2013. – № 6. – С. 73–85.

5. Мирошниченко Т. М. Проблемні аспекти реалізації принципу правової визначеності у кримінальних процесуальних відносинах за потерпілого / Т. М. Мирошниченко // Унів. наук. зап. – 2013. – № 3 (47). – С. 469–475 .

6. Погребняк С. Принципи права: доктринальні питання / С. Погребняк // Право України. – 2013. – № 9. – С. 214–221.

7. Смирнов А. В. Модели уголовного процесса : монография / А. В. Смирнов. – СПб. : Наука, 2000. – 244 с.

8. Трансформація нормативної моделі кримінального провадження за новим Кримінальним процесуальним кодексом України / Ю. М. Грошевой, О. В. Капліна // Правова доктрина України : у 5 т. / Нац. акад. прав. наук України ; редкол.: В. Я. Тацій та ін. – Х. : Право, 2013. – Т. 5 : Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку. – С. 587–614.

9. Тыричев И. В. Принципы советского уголовного процесса : учеб. пособие / И. В. Тыричев. – М. : Изд-во ВЮЗИ, 1983. – 240 с.

В статье рассматриваются особенности правовой природы принципов уголовного процесса Украины. Выделяются требования, которые предъявляются к принципам уголовно-процессуальной деятельности Украины.

This article describes of the legal nature of the principles of criminal procedure in Ukraine. The requirements are singled out to apply to the principles of criminal procedure activity in Ukraine.

Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри кримінального процесу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протоколом № 2 від 4 вересня 2015 р.).

Рецензент – доктор юридичних наук Н. В. Глинська.

УДК 343.98

Г. К. Авдєєва, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

СЛІДИ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ: СПОСОБИ ВИЯВЛЕННЯ

Стаття присвячена питанням боротьби зі злочинами у сфері використання інформаційних технологій. Основну увагу приділено дослідженню найбільш поширених способів учинення комп'ютерних злочинів і виявленню їх слідів. Наведено приклади успішного розслідування злочинів за допомогою дослідження електронної кореспонденції злочинців і СМС. Описані інноваційні способи виявлення слідів несанкціонованого доступу до комп'ютерів і автоматизованих систем, комп'ютерних мереж і баз даних.

Ключові слова: інформаційні технології, комп'ютерні злочини, сліди злочинів у сфері використання інформаційних технологій.

На сьогодні злочини у сфері використання інформаційних технологій¹ (комп'ютерні злочини, кіберзлочини) – це одна з найдинамічніших груп суспільно небезпечних посягань. Щороку збільшуються їх кількість та суспільна небезпечність². Це зумовлене

¹ У Законі України «Про Національну програму інформатизації» указано, що «інформаційною технологією (ІТ) є цілеспрямована організована сукупність інформаційних процесів з використанням засобів обчислювальної техніки, що забезпечують високу швидкість обробки даних, швидкий пошук інформації, доступ до інформації незалежно від місця її розташування» (див.: Про Національну програму інформатизації : Закон України № 74/98-ВР від 04.02.1998 // Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 27–28. – Ст. 181; зі змінами, внесеними відповідно до Закону України № 2684-III «Про внесення змін до Закону України “Про Національну програму інформатизації”» від 13.09.2001 // Відом. Верхов. Ради України. – 2002. – № 1. – Ст. 3).

² За даними міжнародної організації Group-IB, що досліджує стан комп'ютерної злочинності на пострадянському просторі, зазначено, що фінансові збитки світового ринку через комп'ютерні злочини за минулий рік перевищили 7 млрд доларів США, а доходи злочинців із СНД складають 2,5 млрд доларів, тобто «комп'ютерні» злочинці країн СНД контролюють більш ніж третину світового ринку кіберзлочинів

постійним і стрімким розширенням сфери застосування інформаційних технологій в усіх галузях діяльності людини.

Боротьба зі злочинами у сфері використання комп'ютерних технологій вимагає використання адекватних засобів протидії, інтенсивного впровадження інновацій¹ у роботу правоохоронних органів для своєчасного їх виявлення, кваліфікованого розслідування і профілактики.

Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних засобів, телекомунікаційних систем і комп'ютерних мереж (статті 361–363 розділу XVI Кримінального кодексу України) розподіляються на такі види:

– несанкціонований доступ до роботи електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж, баз даних;

– створення з метою використання, поширення або збуту шкідливих програмних продуктів або технічних засобів, а також їх розповсюдження або збут;

– несанкціонований збут або поширення інформації з обмеженим доступом, що зберігається в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах або на носіях такої інформації;

– злочини, що вчинені шляхом використання комп'ютерної системи як засобу досягнення злочинної мети та ін.

Питанням дослідження проблем боротьби зі злочинами у сфері використання інформаційних технологій учені-криміналісти (Т. В. Авер'янова, О. Р. Росинська, В. О. Мещеряков, В. Б. Вехов, В. В. Крилов, І. Ю. Михайлов, М. В. Салтевський та ін.) приділяють значну увагу останні два десятиліття, однак у зв'язку зі стрімким

чинності. На 2014 р. зростання заробітку даних зловмисників зросло до 3,7 млрд доларів (див.: Основные услуги и тарифы на рынке киберпреступности в странах СНГ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.interface.ru>. – Заголовок з екрана).

¹ Інновації – новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоздатні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери (див.: Про інноваційну діяльність : Закон України № 40-IV від 04.07.2002 // Відом. Верхов. Ради України. – 2002. – № 36. – Ст. 266 (зі змінами та доповненнями)).

розвитком інформаційних технологій і швидкими змінами поколінь комп'ютерної техніки та програмного забезпечення існує нагальна потреба в подальшому дослідженні в цьому напрямку для уточнення окремих наукових положень, у т. ч. виокремлення специфічних слідів комп'ютерних злочинів та розробки інноваційних способів їх виявлення.

У науках кримінально-процесуального циклу термін «слід» уживається у двох значеннях – процесуальному і криміналістичному. Процесуальне значення сліду полягає в тому, що інформація, одержана за його допомогою, використовується для формування доказової бази за кримінальною справою і знаходить своє відбиття у процесуальних документах. Криміналістичне розуміння сліду більш широке й охоплює всю сукупність одержаної інформації, що використовується для здійснення розшукових дій, висунення пошукових та інших версій, визначення напряму дій слідчого [1].

Існуюча в криміналістиці традиційна класифікація слідів вчинення тих чи інших злочинів практично не охоплює ті її види, що виникли при появі нових видів злочинів (зокрема, у сфері використання інформаційних технологій). Важливу роль у формуванні слідової картини злочинів у сфері інформаційних технологій відіграють способи вчинення злочинів цієї категорії.

Одним із способів вчинення злочину у сфері комп'ютерних технологій є використання зі злочинною метою шкідливих програмних продуктів. Заражені «комп'ютери-жертви» без згоди на це їх власників стають учасниками botnet-мереж¹. Крадіжка особистих персональних і комерційних авторизаційних даних користувачів, конфіденційної інформації, ключів захисту, використання апаратного ресурсу «комп'ютера-жертви» з подальшою можливістю проведення DDoS-атак², несанкціонованої розсилки повідомлень і ви-

¹ Botnet – це комп'ютерна мережа, що складається з деякої кількості хостів (як правило, комп'ютерів або пристроїв, що підтримують сервіс «клієнт-сервер»), із запущеними ботами – програмним забезпеченням, що працює автономно. Установлений бот на комп'ютері «жертви» дозволяє зловмисникові виконувати певні дії із використанням ресурсів зараженого комп'ютера.

² DDoS-атака (атака типу «відмова в обслуговуванні», від англ. «Distributed Denial of Service») – атака одночасно з великої кількості комп'ютерів на обчислювальну систему з метою створення таких умов, за яких легальні користувачі системи не можуть дістатися системних ресурсів (серверів) (див.: Дремлюга Р. И. Ін-

конання «брехливих» транзакцій¹ є найбільш поширеними правопорушеннями в банківській сфері України. На сьогодні в усьому світі кількість злочинів з використанням телекомунікаційних мереж і мережевих технологій (кіберзлочинність) складає 30–40 % від загальної кількості злочинів. Метою зловмисників є заволодіння «великими» грошима, протизаконне отримання яких не потребує безпосередньої участі правопорушника.

На сьогодні в мережі Інтернет розміщені пропозиції хакерів² про можливе здійснення DDoS-атак «на замовлення», указано певні розцінки на цей вид «послуг». Співробітниками Служби безпеки України 25 травня 2014 р. під час позачергових виборів Президента України в Києві затримано групу таких хакерів, які мали намір за допомогою спеціалізованого обладнання фальсифікувати результати виборів [2].

Термін «злочини, що вчиняються з використанням комп'ютерних технологій» охоплює всі дії, що передбачають використання досягнень цих технологій, і ті, що посягають на комп'ютерну інформацію. У криміналістичному аспекті таке визначення дозволило розробити типові інноваційні прийоми, засоби і методи виявлення, фіксації і дослідження комп'ютерної інформації.

Одним із найважливіших визначальних чинників у боротьбі із зазначеними злочинами є галузь їх вчинення – кіберпростір. Кіберпростором називають сферу існування комп'ютерної інформації, що утворена сукупністю засобів комп'ютерної техніки. Комп'ютерна інформація³ залежно від характеру злочинних діянь є предметом

тернет-преступність : монографія / Р. И. Дремлюга. – Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 2008. – С. 23).

¹ Транзакція – банківська операція, що полягає в переказі грошових коштів з одного рахунка на інший (див.: Финансовый словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://finance.sci-lib.com/>. – Заголовок з екрана).

² Хакер (англ. «hacker < to hack» – рубити, прорубати) – комп'ютерний зломщик, особа, яка за допомогою свого комп'ютера втручається в інформаційні мережі банків, фінансових, промислових й інших організацій із метою здобуття необхідної інформації, зараження цих мереж вірусами та ін. (див.: Крысин Л. П. Толковый словарь иноязычных слов / Л. П. Крысин. – М.: Эксмо, 2008. – 944 с.).

³ Комп'ютерною інформацією є інформація в електронному (цифровому) вигляді, що може бути зафіксована на певному носіїві, в електронно-обчислювальній машині (ЕОМ), телекомунікаційній системі або мережі ЕОМ.

посягання і галуззю можливого збереження слідів злочинної діяльності.

Специфічними властивостями комп'ютерної інформації є такі:

- відсутність нерозривного зв'язку з матеріальним носієм;
- динамічність, можливість миттєвого перенесення в просторі (у тому числі з однієї частини земної кулі в іншу);
- можливість зміни і знищення інформації будь-якого обсягу за стислі проміжки часу (зокрема, за допомогою видаленого доступу) [3, с. 370];
- складність застосування в розслідуванні кіберзлочинів «традиційних» методів та засобів.

Крім того, оригінал і всі копії комп'ютерної інформації (незалежно від виду носія) є ідентичними.

Комп'ютерна інформація є новим об'єктом криміналістичного дослідження, а комп'ютерна техніка (техніко-криміналістичний засіб для роботи з комп'ютерною інформацією) надає цій інформації значення джерела доказу.

На сьогодні розроблена значна кількість ефективних сучасних засобів пошуку (відновлення) знищеної електронної інформації. Практика показує, що якнайповніше доказову базу можна сформувати, залучаючи фахівців у галузі інформаційних технологій, які постійно використовують у своїй повсякденній діяльності новітні програмні засоби. Зокрема, судовими експертами України на сьогодні використовуються такі сучасні програмні продукти, як X-Ways Forensics, EnCase Forensics, FTK, AccessData Forensic Toolkit, Forensic Disk Decryptor, MailPro, FileLister та ін.

Сліди злочинів у сфері використання інформаційних технологій утворюються за результатами дії на комп'ютерну інформацію шляхом зовнішнього доступу до неї, що викликає певні зміни, пов'язані з подією злочину. Такими змінами можуть бути сліди знищення, модифікації, копіювання інформації, блокування інформаційної системи. Сліди змін залишаються на машинних носіях інформації і відображають зміни в інформації, що в них зберігається (в порівнянні з вихідним станом). Часто злочинцями здійснюються модифікації баз даних, програм, текстових файлів,

що містяться на стаціонарних і змінних носіях інформації, призначених для багаторазового її перезапису. Інформація може зберегти сліди її часткового знищення або модифікації (видалення з каталогів імен файлів, видалення або додавання окремих записів, фізичного руйнування або розмагнічування носіїв та ін.). Інформаційними слідами є також результати роботи антивірусних і тестових програм. Дані сліди можуть бути виявлені при експертному дослідженні комп'ютерного обладнання, протоколів роботи операційних систем, додатків, антивірусних програм, програмного коду та ін.

Сліди неправомірного доступу до інформації можна виявити в мережі Інтернет, а згодом, виходячи з їх ознак, установити вихідне підключення і технічний засіб, з якого здійснювалося це правопорушення. Найменування й адресу інтернет-провайдера¹, за допомогою якого правопорушник підключений до мережі Інтернет, можна вільно отримати через спеціальну службу Whois (у мережі Інтернет). У загальнодоступному режимі за адресою www.ripe.net в будь-який час можна отримати електронну адресу (IP) «атакуючого» комп'ютера. Час роботи користувача в мережі можна встановити за спеціальним log-файлом (журналом). Додаткові відомості про вид, порядок і час підключень користувача до мережі Інтернет і збіг цих даних із log-файлом провайдера може слугувати вагомим доказом несанкціонованого доступу в певну комп'ютерну систему.

Сліди несанкціонованого доступу до інформації містяться в журналах операційних систем і окремих програмних продуктів, що створюють резервні копії файлів і файли-звіти, зберігають інформацію про останні проведені операції та виконані програми, а також містять іншу інформацію, що має значення для розслідування злочину. Слідами, що вказують на сторонній доступ до комп'ютерної інформації, можуть слугувати такі: перейменування каталогів і файлів, зміна розмірів і вмісту файлів, їх атрибутів, по-

¹ Інтернет-провайдер (провайдер; від англ. «internet service provider», скор. ISP – постачальник інтернет-послуги) – організація, що надає послуги доступу до мережі Інтернет й інші пов'язані з Інтернетом послуги.

ява нових каталогів, файлів, зміна часу останнього доступу до інформації, її модифікація та ін.

Певну інформаційну цінність мають SMS¹-повідомлення, що автоматично фіксуються і накопичуються на сервері мобільного оператора. Співробітники правоохоронних органів мають можливість отримати в оператора мобільного зв'язку роздрук переліку телефонних дзвінків на певний телефонний номер і текстів SMS-повідомлень.

У 2006 р. вивчення й аналіз SMS-повідомлень дозволили слідчим МВС Запорізької області знешкодити організовану злочинну групу, яка в Харкові, Києві, Запоріжжі та інших містах України за допомогою різних шахрайських дій і «театральних вистав» шантажувала багатих людей, протягом кількох років отримуючи величезні суми грошових коштів. Дана злочинна група імітувала дорожньо-транспортні події, вбивства з необережності, тяжкі тілесні ушкодження, провокувала осіб на статеві зносини з особами, які не досягли статевої зрілості, та ін. Окремі члени злочинної групи виконували роль «трупів», інші – співробітників правоохоронних органів. Організація кожного нового злочину супроводжувалася зміною номерів мобільних телефонів членів злочинної групи. Учасникам даної групи дозволялося телефонувати з «робочого» телефона лише «жертві» злочину або один одному і заборонено телефонувати рідним і близьким. Проте одного дня один із таких «артистів» зателефонував своїй дружині. Отримавши інформацію про це від оператора мобільного зв'язку, співробітники правоохоронних органів почали «відпрацьовувати» зв'язки абонентів, що слугувало підґрунтям для розкриття серії аналогічних злочинів, учинених на території України.

Важливу інформацію можна отримати при вивченні даних електронного листування і сервісів обміну миттєвими повідомлен-

¹ SMS (англ. «Short Messaging Service» – «служба коротких повідомлень») – технологія, що здійснює приймання та передавання коротких текстових повідомлень за допомогою мобільного телефона (див.: Англо-русский словарь по вычислительной технике и программированию = The English-Russian Dictionary of Computer Science : около 55 тыс. статей. – 8-е изд., испр. и доп. © АBBYY, 2008; © Масловский Е. К., 2008 [Електронна версія]. – Заголовок з екрана).

нями. У багатьох випадках саме ці сліди дозволяють встановити організаційні схеми злочинів. Так, аналіз електронних повідомлень і листування в 2010 р. на території м. Харкова й інших міст України дозволив установити канали постачання сировини з метою виготовлення сумішей для паління та енергетиків, основу яких складала синтетична речовина «JWH» (при вживанні викликає ефект, порівнянний із дією марихуани), технологію їх виробництва й упакування, особливості та факти реалізації. Правоохоронними органами України припинена злочинна діяльність мережі реалізації цієї продукції. Лише у м. Харкові співробітниками правоохоронних органів виявлялося по 50–60 торговельних пунктів на місяць, найбільша кількість яких знаходилася поблизу початкових шкіл.

Останні 2–3 роки спостерігається стрімке зростання правопорушень у системах дистанційного банківського обслуговування (ДБО). ДБО – це комплекс сервісів віддаленого доступу клієнтів до банківських послуг. При цьому клієнт віддалено (без візиту до банку) передає необхідні розпорядження, використовуючи інформаційні технології.

Системи ДБО в Україні розподіляються на такі види: система «Клієнт-банк» (PC-banking, remote banking, direct banking, home banking); інтернет-банкінг; мобільний банкінг. Шахрайська схема розкрадання грошових коштів складається з трьох основних етапів: отримання конфіденційної інформації для здійснення неправомірного доступу в систему ДБО, проведення шахрайської операції від імені користувача з використанням його авторизаційних даних і ключів електронних засобів захисту, отримання готівки. Для розкрадання персональних (авторизаційних) даних користувача системи ДБО (логіна, пароля і ключів підпису) правопорушники використовують спеціальне шкідливе програмне забезпечення. Найчастіше це модифікації добре відомих троянських програм із додатковими функціями, що дозволяють після певних неправомірних дій повністю «самоліквідуватися» без можливості відновлення.

Умовами, що сприяють розкраданню персональних (авторизаційних) даних, є:

– недотримання суб'єктами підприємницької діяльності, державними установами вимог щодо нерозголошення конфіденційних даних (авторизаційних даних користувачів інтернет-банкінга,

вмісту ключів електронних засобів захисту), доступ сторонніх осіб до конфіденційної інформації підприємства. Так, наприклад, судові експерти в більшості випадків при дослідженні комп'ютерного засобу легко відшуковують вміст авторизаційних даних для підключення до системи інтернет-банкінга, вміст закритого ключа, яким засвідчується документ для виконання транзакції користувачем;

– недостатній захист комп'ютерно-технічних засобів, що працюють у системах ДБО, від зовнішнього інтернет-середовища локальної мережі установи. Це надає можливість правопорушникам отримувати контроль над інформацією, що міститься на інтернет-ресурсах фінансових установ, маніпулювати апаратними можливостями комп'ютерно-технічних засобів із метою об'єднання їх у botnet-мережі для поширення спаму¹ або організації DDoS-атак. Так, у низці випадків з аналізу журналів операційної системи, журналів програм захисту операційної системи комп'ютера, фактичної наявності вірусних і троянських кодів і програм стає зрозумілим, що передумовою злочину (наприклад, незаконної транзакції) є те, що злочинці при підготовці до правопорушення вивчають роботу і технічні можливості роботи комп'ютерної системи потенційної жертви; блокують її роботу в мережі і «заражають» інформацію користувача з метою здобуття дистанційного контролю над певними технологічними процесами. Самостійно користувач (як правило, співробітник бухгалтерії) не може оцінити рівень небезпеки несподіваних затримок у роботі комп'ютера і телекомунікаційних засобів, а також з'ясувати причини завантаження не оригінальної WEB-сторінки² ресурсу банківської установи;

– використання суб'єктами підприємницької діяльності, державними установами неліцензійного програмного забезпечення (особливо операційних систем, програм захисту інформації), «зараження» інформації комп'ютера користувачами локальної мережі установи.

¹ Спам (англ. «spam») – розсилка комерційної та іншої реклами або інших видів повідомлень особам, які не мають бажання їх отримувати.

² WEB-сторінка (англ. «Web page») – документ або інформаційний ресурс мережі Інтернет.

У наш час для вирішення проблем боротьби з комп'ютерними злочинами криміналістами досліджується технічний характер їх вчинення. Особливу увагу приділено розробці новітніх технічних засобів і прийомів виявлення, вилучення, фіксації і дослідження слідів злочинів із використанням комп'ютерних технологій. Однак боротьба з комп'ютерною злочинністю не обмежується встановленням кримінальної відповідальності злочинців. Багато уваги приділено захисту комп'ютерної інформації та іншим засобам запобігання злочинам у сфері використання інформаційних технологій.

На сьогодні активно здійснюється побудова міжнародної системи боротьби із зазначеними видами злочинів, об'єднуються необхідні кадри, розробляються методики розслідування злочинів цієї категорії, уточнюються процедури взаємодії із міжнародними структурами і правоохоронними органами різних країн (зокрема, за допомогою телекомунікаційних засобів і систем). Це зумовлює проведення подальших досліджень щодо розробки інноваційних способів виявлення слідів злочинів у сфері використання інформаційних технологій.

Список літератури

1. Криминалистика : учебник / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Ко-рухов, Е. Р. Россинская ; под ред. Р. С. Белкина. – М. : Норма, 2001. – 990 с.
2. У Києві затримали хакерів, які хотіли зламати системи ЦВК [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/05/25/7026530/>. – Заголовок з екрана.
3. Криминалистика : учебник / под ред. Т. А. Седовой, А. А. Эксархопуло. – СПб. : Лань, 2001. – С. 370.

Статья посвящена вопросам борьбы с преступлениями в сфере использования информационных технологий. Основное внимание уделено исследованию наиболее распространенных способов совершения компьютерных преступлений и выявлению их следов. Приведены примеры успешного расследования преступлений с помощью исследования электронной корреспонденции преступников и СМС. Описаны инновационные способы обнаружения следов несанкционированного доступа к компьютерам и автоматизированным системам, компьютерным сетям и базам данных.

The article is devoted to questions the fight against crimes in the field of use of the information technologies. Basic attention is spared to research of the most widespread methods of feasance of computer crimes and exposure of their traces. Are placed the examples of successful investigation of crimes with by research of electronic correspondence of criminals and SMS. Are described an innovative ways of detection of traces of criminal of access to computers and to automated systems, to computer networks and to databases.

Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 9 від 20 вересня 2015 р.).

*Рецензент – академік НАПрН України, доктор юридичних наук, професор **В. Ю. Шепітько**.*

УДК 343.98

Н. В. Павлюк, кандидат юридичних наук, науковий співробітник Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

НАУКОВО-ТЕХНІЧНІ ЗАСОБИ ЯК ЕЛЕМЕНТ СТРУКТУРИ ТЕХНІКО-КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

Надано поняття «техніко-криміналістичне забезпечення», визначено його структуру. Запропоновано авторський підхід до класифікації науково-технічних засобів з урахуванням норм чинного КПК України та сучасних потреб судово-слідчої практики.

Ключові слова: *техніко-криміналістичне забезпечення, науково-технічні засоби, експертне дослідження, інформаційна підтримка розслідування.*

Проблема техніко-криміналістичного забезпечення розслідування злочинів виступала предметом дослідження протягом значного періоду часу і знайшла своє віддзеркалення в роботах чималої кількості науковців [1; 2; 3; 4; 5; 6 та ін.]. Попри те, що цей аспект вважається одним із найбільш розроблених у теорії криміналістичного забезпечення розслідування, значна кількість питань залишаються дискусійними і потребують перегляду та уточнення з позиції сучасних розробок криміналістики. Зазначене зумовлює необхідність подальшого проведення дослідження розглядуваної проблематики.

Слід зазначити, що дотепер у криміналістичній літературі не існує єдиного підходу до визначення поняття «техніко-криміналістичне забезпечення». Так, одні вчені сутність техніко-криміналістичного забезпечення розглядають як специфічну діяльність, спрямовану на створення умов постійної готовності служб і підрозділів внутрішніх справ до вирішення техніко-криміналістичних завдань та практичну реалізацію цих умов у повсякденній діяльності [3, с. 191; 8, с. 21; 9, с. 202; 10, с. 12; 11, с. 34]; другі – як систему правових, наукових і організаційних заходів із розробки, упрова-

дження й практичного застосування спеціальних знань, техніко-криміналістичних засобів та наукових методів задля успішного запобігання та розслідування злочинів [2, с. 16; 5, с. 21; 7 с. 9].

На нашу думку, під техніко-криміналістичним забезпеченням слід розуміти систему науково-технічних засобів, призначених для проведення слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових), судових дій, експертного дослідження, інформаційної підтримки досудового розслідування, судового розгляду, а також спеціально розроблених технічних прийомів, методів, методик їх використання задля динамічної оптимізації здійснення кримінального провадження.

З огляду на запропоноване визначення техніко-криміналістичного забезпечення до його структури входять: науково-технічні засоби, а також прийоми, методи; правові, наукові, організаційні засади та суб'єкти їх застосування.

Першим і найбільш суттєвим елементом зазначеної структури є науково-технічні засоби, під якими прийнято розуміти пристрої, пристосування або матеріали, які використовуються для збирання і дослідження доказів або створення умов, що утрудняють вчинення злочинів [12, с. 135].

У криміналістичній літературі запропоновано кілька класифікацій науково-технічних засобів. Серед критеріїв їх розподілу виділяють походження [13, с. 32], функціональне [14, с. 42] чи процесуальне призначення [15, с. 21, 70], суб'єктів застосування [16, с. 96–97] або пропонують диференціювати їх за декількома підставами одночасно – походженням, функціональним призначенням, видом, суб'єктом застосування [17, с. 48–49]. Разом із тим, обираючи підстави для класифікації, не можна не враховувати положення чинного КПК України, що вимагають нового підходу до розподілу науково-технічних засобів, зокрема, це стосується гл. 21 («Негласні слідчі (розшукові) дії»). Слушною з цього приводу є думка М. В. Капустіної, яка вважає за доцільне розподілити науково-технічні засоби на дві групи залежно від форми застосування: 1) засоби, що використовуються відкрито, тобто під час проведення слідчих (розшукових) дій; 2) засоби, що використовуються таємно (спеціальні), тобто під час проведення негласних слідчих

(розшукових) дій [4, с. 29]. Окрім того, слід ураховувати, що науково-технічні засоби використовуються не лише на стадії досудового розслідування з метою забезпечення роботи слідчого, співробітника оперативного підрозділу, прокурора, спеціаліста та експерта чи слідчого судді, а й під час судового розгляду. Також варто зазначити, що на сьогодні ефективність діяльності будь-якого із зазначених суб'єктів безпосередньо залежить від якісної інформаційної підтримки та високої швидкості одержання інформації, оскільки основні їх зусилля в розслідуванні і запобіганні злочинам, проведенні експертного дослідження або винесенні судового рішення пов'язані з накопиченням та зберіганням значного обсягу необхідної інформації, її оцінкою, прийняттям оптимальних рішень, складанням процесуальних та інших документів, що стає неможливим без застосування новітніх інформаційних технологій [18, с. 106–107].

Ураховуючи викладене, на сучасному етапі розвитку криміналістики пропонуємо таку класифікацію науково-технічних засобів:

1) науково-технічні засоби для проведення слідчих (розшукових) дій:

– засоби окремого застосування для: а) виявлення слідів злочину та інших об'єктів (оптичні прилади, засоби освітлення, речовини, пошукові прилади); б) фіксації слідів злочину та інших об'єктів (фотографічні, аудіо- і відеофіксації, вимірювання, виготовлення зліпків та копій слідів); в) вилучення слідів та інших об'єктів (відбору зразків, вилучення поверхневих слідів, мікрооб'єктів, біологічної речовини тощо, інструменти та пристосування для упакування при вилученні в натурі частини або всього об'єкта зі слідами) [19, с. 150–153; 20, с. 91–95]; г) фіксації проведення слідчих (розшукових) дій; д) дактилоскопіювання живих осіб і трупів; е) виготовлення композиційних портретів; є) засоби-маркери [21, с. 5]; ж) фіксування, зберігання, копіювання (дублювання) і використання інформації, що відображає процес відеоконференції [22]; з) унеможливлення ідентифікації особи, яка взята під захист, за голосом [23];

– спеціальні комплекти науково-технічних засобів: а) універсальні; б) спеціалізовані; в) набори зі змінним вмістом; г) пересувні криміналістичні лабораторії [13, с. 36–39];

2) науково-технічні засоби для проведення негласних слідчих (розшукових) дій:

– загальнодоступні засоби, що використовуються при проведенні слідчих (розшукових) дій;

– спеціальні технічні засоби для негласного: а) отримання та реєстрації аудіоінформації; б) візуального спостереження та документування; в) прослуховування телефонних переговорів; г) перехоплення та реєстрації інформації із технічних каналів зв'язку; д) контролю поштових повідомлень і відправлень; е) обстеження предметів і документів; є) проникнення у приміщення, транспортні засоби, інші об'єкти та їх обстеження; ж) контролю за переміщенням транспортних засобів та інших об'єктів; з) отримання (зміни, знищення) інформації із технічних засобів, її зберігання, обробки та її передачі [24, с. 185–186];

3) науково-технічні засоби для проведення судових дій:

а) звукозаписувальні засоби для відображення перебігу судового засідання [25]; б) засоби відеозапису перебігу судового розгляду; в) засоби відеозапису для відображення процесу відеоконференції; г) засоби протоколювання судового процесу; д) засоби прослуховування фонограм судових засідань особами, що беруть участь у кримінальному провадженні; е) засоби унеможливлення ідентифікації особи, яка взята під захист, за голосом [23];

4) науково-технічні засоби для проведення експертного дослідження: а) вимірювання; б) збільшення зображення; в) фотографування, г) проведення експериментів [19, с. 155–160]; д) проведення морфоаналізу (вивчення зовнішньої і внутрішньої будови фізичних тіл на макро-, мікро- і ультрамікрорівнях); е) аналізу складу матеріалів та речовин (елементного, молекулярного, фазового, фракційного); є) вивчення структури речовини; ж) аналізу окремих властивостей речовини, зокрема фізичних (електропровідності, кольору, магнітної проникності), хімічних [26, с. 40] тощо;

5) науково-технічні засоби інформаційної підтримки досудового розслідування: а) зв'язку та доступу до інформаційних ресурсів (автоматизованих комп'ютерних систем: інформаційно-довідкових, інформаційно-пошукових, інформаційно-модельних та інформаційно-консультаційних) [27, с. 242]; б) управління даними і пошуку

інформації; в) аналізу інформації і візуалізації даних; г) текстові, табличні, графічні й інші редактори, генератори шаблонів документів; д) інші програмно-апаратні засоби, що використовуються для роботи з інформацією [28, с. 14–15], тощо;

б) науково-технічні засоби інформаційної підтримки судових справ: а) забезпечення судового діловодства та документообігу суду; б) обігу інформації між судами різних інстанцій та спеціалізацій та учасниками судового процесу; в) надання довідкових даних; г) узагальнення судової практики і підтримки процесу прийняття судових рішень суддею; д) формування електронного архіву справ; е) виготовлення та видачі судових рішень (копій), виконавчих документів, звітів; є) надання інформації про стан розгляду справ тощо [29];

7) науково-технічні засоби для запобігання злочинам:

– встановлення причин і умов, що сприяють учиненню злочинів: а) перевірки технічного стану різних об'єктів; б) виявлення стану особи, що сприяє вчиненню злочину; в) виявлення дій особи, що можуть спричинити вчинення злочину;

– попередження конкретних злочинів: а) виявлення осіб, які готуються до вчинення злочину; б) встановлення у них злочинних намірів; в) запобігання злочину;

– попередження злочину, коли злочинець невідомий: а) засоби охоронної сигналізації; б) засоби для швидкого встановлення підробки різних об'єктів; в) засоби контролю; г) засоби для ведення прихованого спостереження за об'єктом;

– утворення додаткових слідів: а) на місці події; б) на одязі злочинця; в) комбінованої дії [14, с. 115–128].

Отже, запропонована класифікація науково-технічних засобів є достатньо вичерпною, хоча і не претендує на завершеність, відповідає сучасним потребам правозастосовної, правоохоронної та правозахисної діяльності і може бути використана в науковій і практичній роботі.

Список літератури

1. Винберг Л. А. Пути повышения эффективности технико-криминалистического обеспечения процесса раскрытия, расследования и преду-

преждения преступлений / Л. А. Винберг // Повышение эффективности использования криминалистических методов и средств расследования преступлений : тр. Акад. МВД СССР. – М., 1985. – С. 22–29.

2. Волинский В. А. Техничко-криминалистическое обеспечение раскрытия и расследования преступлений / В. А. Волинский. – М. : ВНИИ МВД РФ, 1994. – 80 с.

3. Грамович Г. И. Криминалистическая техника: (научные, правовые, методологические, организационные основы) : монография / Г. И. Грамович. – Минск : Акад. МВД Респ. Беларусь, 2004. – 214 с.

4. Капустіна М. В. Поняття техніко-криміналістичних засобів забезпечення протидії злочинам / М. В. Капустіна // Теорія і практика правознавства : електрон. наук. фах. вид. – Х. : НЮУ ім. Ярослава Мудрого, 2014. – Вип. 2 (6). – С. 24–34.

5. Скорченко П. Т. Криминалистика. Техничко-криминалистическое обеспечение расследования преступлений : учеб. пособие для вузов / П. Т. Скорченко. – М. : Былина, 1999. – 272 с.

6. Шепітько В. Ю. Техничко-криміналістичне забезпечення діяльності правоохоронних органів: тенденції та перспективи / В. Ю. Шепітько, І. Б. Сіроджа, В. Г. Іванов та ін. // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. – Х. : Кроссруд, 2007. – Вип. 13. – С. 80–97.

7. Ландау И. Л. Ситуационный подход в технико-криминалистическом обеспечении предварительного расследования и судебного следствия : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / И. Л. Ландау. – Калининград, 2002. – 21 с.

8. Волинский А. Ф. Концептуальные основы технико-криминалистического обеспечения раскрытия и расследования преступлений : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / А. Ф. Волинский ; Юрид. ин-т МВД России. – М., 1999. – 65 с.

9. Лузгин И. И. Криминалистика : учеб.-метод. комплекс для студентов спец. 1–24 01 02 «Правоведение» : в 5 ч. Ч. 2 : Криминалистическая техника и системная технология (Криминалистическое исследование материальной структуры преступления) : в 2 кн. / И. И. Лузгин. – Новополюк : ПГУ, 2008. – Кн. 2. – 300 с.

10. Шаталов А. С. Техничко-криминалистическое обеспечение раскрытия и расследования преступлений, совершенных в условиях массовых беспорядков : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. С. Шаталов. – М., 1993. – 22 с.

11. Хрусталеv В. Н. Участие специалиста-криминалиста в следственных действиях : учеб. пособие / В. Н. Хрусталеv, Р. Ю. Трубицын. – СПб. : Питер, 2003. – 208 с.

12. Криміналістика : енцикл. слов. (укр.-рос. і рос.-укр.) / за ред. В. Я. Тація. – Х. : Право, 2001. – 560 с.

13. Криміналістика : підручник / кол. авт.: В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. ; за ред. В. Ю. Шепітька. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2008. – 464 с.

14. Грамович Г. И. Основы криминалистической техники (Процессуальные и криминалистические аспекты) / Г. И. Грамович. – Минск : Выш. шк., 1981. – 208 с.

15. Лисиченко В. К. Использование данных естественных и технических наук в следственной и судебной практике : учеб. пособие / В. К. Лисиченко. – Киев : Вища шк., 1979. – 88 с.

16. Салтевский М. В. Криминалістика. В современном изложении юристов : учеб. и практ. пособие / М. В. Салтевский. – Харьков : Рубикон, 1997. – 432 с.

17. Коваленко В. В. Застосування науково-технічних засобів спеціалістами при проведенні слідчих дій : монографія / В. В. Коваленко. – Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2007. – 248 с.

18. Шепітько В. Ю. Інформаційні технології в криміналістиці та слідчій діяльності / В. Ю. Шепітько // Вибр. твори. – Х. : Апостіль, 2010. – С. 106–113.

19. Криминалістика : учебник / под ред. А. Ф. Волынского, В. П. Лаврова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ЮНИТИ – ДАНА : Закон и право, 2010. – 943 с.

20. Криминалістика : учеб. для вузов / под ред. И. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Высш. шк., 2000. – 672 с.

21. Технично-криминалистическое обеспечение следствия : учеб. пособие / В. Н. Чернышов, Э. В. Сысоев, А. В. Селезнев, А. В. Терехов. – Тамбов : Изд-во Тамбов гос. техн. ун-та, 2005. – 80 с.

22. Про затвердження Інструкції про порядок роботи з технічними засобами відеозапису ходу і результатів процесуальних дій, проведених у режимі відеоконференції, під час судового засідання (кримінального провадження) (із змінами і доповненнями, внесеними наказом Державної судової адміністрації України № 155 від 15.11.2012) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.lidasoft.com.ua/index.php/component/lida/>. – Заголовок з екрана.

23. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві (із змінами, внесеними згідно із Законом № 580-VIII від 2 лип. 2015 р.) // Відом. Верхов. Ради України. – 2015. – № 40–41. – Ст. 379.

24. Науково-практичний коментар Кримінального процесуального кодексу України : у 4 т. / за заг. ред. О. В. Стовби. – Х. : Вид. агенція «Апостіль», 2015. – Т. II. – 329 с.

25. Про внесення змін до Інструкції про порядок роботи з технічними засобами фіксування судового процесу (судового засідання) (із змінами і доповненнями, внесеними наказом Державної судової адміністрації України № 141 від 22 жовтня 2013 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dsa.court.gov.ua/dsa/14/jkjkfhgfnmmms>. – Заголовок з екрана.
26. Криміналістика : учебник / О. В. Волохова, Н. Н. Егоров, М. В. Жижина и др. ; под ред. Е. П. Ищенко. – М. : Проспект, 2011. – 504 с.
27. Журавель В. А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції : монографія / В. А. Журавель. – Х. : Апостіль, 2012. – 304 с.
28. Ищенко П. П. Информационное обеспечение следственной деятельности : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / П. П. Ищенко. – М., 2009. – 26 с.
29. Положення про автоматизовану систему документообігу суду [Електронний ресурс] : затв. рішенням Ради суддів України від 26 листоп. 2010 р. № 30 (із змінами і допов., внес. рішеннями Ради суддів України від 22 лип. 2015 р. № 79). – Режим доступу: court.gov.ua/969076/polozhen-niapsds/. – Заголовок з екрана.

Предложено понятие «технико-криминалистическое обеспечение», определена его структура. Представлен авторский подход к классификации научно-технических средств с учетом норм действующего УПК Украины и современных потребностей судебно-следственной практики.

The article deals with the scientific approaches to understanding the notion of «technical and criminalistical support». The author's definition of this notion was suggested, which is as follows: the technical and criminalistical support should be understood as a system of scientific and technical recourses intended for investigation (search), covert investigation (search), judicial proceedings, expert research, informational support of the pre-trial, trial, as well as the specially developed techniques, methods, methodologies of their application for the dynamic optimization of the criminal proceedings.

Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол №9 від 20 вересня 2015 р.).

Рецензент – доктор юридичних наук, професор В. А. Журавель.

УДК 343.98

Г. М. Гетьман, науковий співробітник лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ПСИХОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЯК НАПРЯМ МОДЕЛЮВАННЯ ОСОБИ НЕВІДОМОГО ЗЛОЧИНЦЯ

Стаття присвячена дослідженню проблем моделювання особи невідомого злочинця під час проведення психологічних судово-експертних досліджень. Розглядаються два напрями таких досліджень: позаекспертні психологічні дослідження та судово-психологічна експертиза.

Ключові слова: моделювання особи невідомого злочинця, ідеальна модель, психологічні судово-експертні дослідження, позаекспертні психологічні дослідження, судово-психологічна експертиза.

Постановка проблеми. Установлення особи невідомого злочинця завжди являло собою складне і відповідальне завдання. У цьому аспекті важливого значення набувають оптимізація діяльності органів досудового розслідування, розробка та запровадження новітніх засобів і методів розслідування кримінальних правопорушень, зокрема тих, що сприяють установленню особи невідомого злочинця. Тому одним із напрямів ефективного розслідування є моделювання особи невідомого злочинця під час проведення психологічних судово-експертних досліджень.

Стан дослідження. Окремим проблемам використання психологічних знань при розслідуванні кримінальних правопорушень були присвячені праці таких вчених: М. М. Китаєва та В. М. Китаєвої [5], М. М. Коченова [7], В. Я. Марчака [9], Ф. С. Сафуанова [11], В. В. Сєднева [12, с. 6–14; 13, с. 6–15], В. Ю. Шепітька [14, с. 503–506, 15, с. 548–556]. Проте деякі аспекти використання спеціальних психологічних знань у ході моделювання особи невідомого злочинця залишилися невирішеними або дискусійними.

Метою статті є розгляд проблем моделювання особи невідомого злочинця під час психологічних судово-експертних досліджень, зокрема при проведенні позаекспертних психологічних досліджень та судово-психологічної експертизи.

Викладення основного матеріалу. Моделювання особи невідомого злочинця під час психологічних судово-експертних досліджень є побудовою ідеальної моделі спеціалістом-психологом чи судовим експертом-психологом, яка розкриває психологічні властивості, якості та процеси, пояснює сутність поведінки конкретної особи, розкриває такі характеристики, що відображають ставлення особи невідомого злочинця до виконуваних ним дій (бездіяльності), до оточення та самого себе під час, а також до вчинення злочину та після його вчинення. При цьому слід зауважити, що проведення психологічних судово-експертних досліджень відбувається у двох напрямках, таких як: 1) проведення позаекспертних психологічних досліджень та 2) проведення судово-психологічної експертизи.

В юридичній психології останнім часом особлива увага приділяється такому методу безконтактної психодіагностики особи, як створення ідеальної моделі особи невідомого злочинця при побудові психологічного профілю [1; 3, с. 55–58; 15, с. 548–556]. Наприклад, С. Н. Боков відзначає, що психологічний профіль складається з таких етапів: 1) загальна оцінка злочину; 2) всебічна оцінка особливостей місця вчинення злочину («сцени злочину»); 3) всебічний аналіз особи жертви (потерпілого); 4) оцінка результатів слідчих дій і оперативно-розшукових заходів; 5) оцінка висновків судово-медичної та інших видів експертиз; 6) побудова психологічного профілю з виокремленням властивих йому індивідуально-психологічних характеристик; 7) пропозиції та рекомендації для співробітників карного розшуку та досудового слідства, засновані на створенні психологічного профілю [3, с. 55–58]. При цьому побудова ідеальної моделі особи невідомого злочинця, що розкриває його психологічні особливості, проводиться в межах позаекспертних психологічних досліджень.

Зазначимо, що створення психологічного профілю під час позаекспертних психологічних досліджень передбачає створення ідеальної моделі особи невідомого злочинця, яка дає можливість

з'ясувати: 1) мотиви кримінальної поведінки (вчинення кримінального правопорушення, тобто задоволення злочинцем своїх потреб) – неприязнь, помста, користь та ін.; 2) інтелектуальні здібності особи невідомого злочинця; 3) вольові властивості особи невідомого злочинця (вольовий, рішучий, безініціативний); 4) агресивність; 5) спонтанність у ході вчинення кримінального правопорушення. При цьому особливістю позаекспертних психологічних досліджень є те, що вони проводяться в межах конкретного кримінального провадження до призначення судово-психологічної експертизи. У цьому разі, на думку В. Ю. Шепітька, при проведенні слідчого огляду та інших слідчих дій доцільно запрошувати спеціалістів у галузі психології для створення психологічного профілю особи невідомого злочинця, тобто ідеальної моделі, що побудована спеціалістом та являє собою обґрунтовану «гіпотезу» щодо мальованої особи, яка вчинила злочин [14, с. 506].

Досліджуючи проблеми використання психологічного профілю, слід відзначити те, що останнім часом у криміналістичній літературі знаходять відображення положення щодо визнання психологічного профілю особи невідомого злочинця як судово-психологічної експертизи. Як експертне дослідження створення психологічного профілю визнають такі дослідники: В. В. Сєднєв, Ю. Б. Ірхін, О. В. Одерій, А. М. Коструб [12].

З цього приводу Р. Л. Ахмедшин пише, що у вирішенні проблем визнання психологічного профілю особи невідомого злочинця відсутні положення, які категорично заперечують можливість появи нового виду судово-психологічної експертизи – судово-психологічної експертизи щодо побудови психологічного профілю особи невідомого злочинця [2, с. 105]. Однак визнання психологічного профілю експертним дослідженням, що знаходить своє відтворення як ідеальна модель особи невідомого злочинця у висновку експерта, не досить коректно. Відповідно до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз об'єктом психологічної експертизи є психічно здорові особи, які визнані судово-психіатричною експертизою осудними (підозрювані, обвинувачені, свідки, потерпілі та ін.) [4]. Натомість

під час побудови психологічного профілю особи об'єкт дослідження відсутній, відносно нього не застосовуються законодавчо та нормативно закріплені методики, що використовуються в ході проведення судово-психологічної експертизи. Моделювання особи невідомого злочинця при створенні психологічного профілю відбувається за слідами на місці події та матеріалами кримінального провадження в тих випадках, коли неможливо побудувати версії відносно особи ймовірного злочинця або коли необхідно звзити коло підозрюваних у вчиненні злочину осіб. Зокрема, створення психологічного профілю особи невідомого злочинця в деяких випадках дозволяє надавати інформацію щодо ймовірних психічних відхилень чи розладів такої особи у випадках вчинення серійних злочинів.

Побудова моделі особи невідомого злочинця, коли створюється психологічний профіль, не є доказовою інформацією у кримінальному провадженні. Його роль у ході розслідування полягає в тому, що він надає орієнтуючу інформацію, дозволяє звзити коло підозрюваних осіб, розкриває не лише певні психологічні особливості особи невідомого злочинця, а й соціальні, демографічні тощо, тобто є інформаційною моделлю особи невідомого злочинця та виходить за межі судово-експертного дослідження. При цьому такий інформаційно-орієнтуючий зміст психологічного профілю особи невідомого злочинця доречно подавати у вигляді висновку спеціаліста щодо особи невідомого злочинця, а не у вигляді висновку судово-психологічної експертизи (висновку експерта).

Зазначимо, що при проведенні позаекспертних психологічних досліджень залученому до проведення слідчих дій спеціалісту-психологу можуть бути поставлені на розв'язання такі запитання: 1) яким є психологічний профіль особи невідомого злочинця; 2) до якого психотипу належить особа невідомого злочинця; 3) які індивідуально-психологічні риси (характер, поведінка тощо) притаманні особі невідомого злочинця; 4) які зовнішні ознаки найбільш характерні для осіб, що належать до цього психотипу; 5) чи можливо надати психологічну оцінку вчиненого злочину (та/або його приховування); 6) чи можливо відтворити психологічну картину вчиненого злочину?

Ще одним важливим напрямом моделювання особи невідомого злочинця при проведенні психологічних судово-експертних досліджень є дослідження, спрямовані на створення та перевірку моделі особи невідомого злочинця експертом-психологом. Слід зауважити, що, на відміну від позаекспертних досліджень, які передбачають консультації психологів у ході проведення слідчих дій, проведення експертних досліджень відбувається з дотриманням норм чинного кримінального процесуального законодавства (відповідно до статей 242, 243 КПК України [8]) та в межах конкретного кримінального провадження. Залучена як експерт обізнана особа наділяється відповідними правами та обов'язками, а висновок такої експертизи є джерелом судових доказів. У такому разі створена під час судово-психологічної експертизи модель особи невідомого злочинця є аналогом реально існуючої особи злочинця.

Відповідно до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 26 грудня 2012 р. № 1950/5), психологічній експертизі підлягають психічно здорові особи (підозрюваний, обвинувачений, підсудний, виправданий, засуджений, свідок, потерпілий, позивач, відповідач: малолітні; неповнолітні; дорослого та похилого віку) (п. 6.1); психологічна експертиза встановлює ті особливості психічної діяльності та такі їх прояви в поведінці особи, що мають юридичне значення та викликають певні правові наслідки (п. 6.3); основним завданням психологічної експертизи є визначення у підекспертної особи: індивідуально-психологічних особливостей, рис характеру, провідних якостей особистості; мотивоутворюючих чинників психічного життя і поведінки; емоційних реакцій та станів; закономірностей перебігу психічних процесів, рівня їхнього розвитку та індивідуальних її властивостей (п. 6.4) [4]. Саме на підставі отриманих даних від осіб (які визначені у п. 6.1) з урахуванням особливостей психіки цих осіб відбувається побудова експертом моделі особи невідомого злочинця.

Проведення судово-психологічних експертних досліджень передбачає визначення об'єкта. Так, у літературі з юридичної психо-

логії зазначається, що «об'єктом дослідження судово-психологічної експертизи є психічні прояви людини, що не виходять за межі норми, тобто не викликають сумнівів у її психічній повноцінності. Судово-психологічна експертиза спрямована на дослідження змісту і структури індивідуальної свідомості і поведінки людей у процесі здійснення тих чи інших дій або відображення явищ навколишньої дійсності. За допомогою судово-психологічної експертизи можна одержати дані, які дозволяють зрозуміти і правильно оцінити особливості психічної діяльності та проявів людей, що мають значення для висновків правового характеру. Зокрема, висновки експертів-психологів сприяють правильній оцінці показань свідків, потерпілих, обвинувачених, у разі якщо вони викликають сумніви у достовірності» [6, с. 157–158].

Окрім того, при проведенні судово-психологічних експертних досліджень щодо моделювання особи невідомого злочинця передбачається також застосування спеціальних методик, таких як методика судового психологічного аналізу вихідних даних, експертна оцінка афективних реакцій та особливих емоційних станів, методика судово-психологічного дослідження у кримінальних провадженнях, методика судово-психологічного дослідження межових станів, методика дослідження психологічного анамнезу, методика систематизованої фіксації та квантифікації одиниць психологічного змісту в досліджуваному матеріалі (контент-аналіз та інтент-аналіз), комплексна методика дослідження індивідуально-психологічних особливостей (емоційно-поведінкових виявів та провідних властивостей особистості), психологічний аналіз текстової інформації.

Новим напрямом у психологічних судово-експертних дослідженнях є також проведення судово-психологічної експертизи для визначення лідера злочинного об'єднання [6, с. 162]. З урахуванням останніх змін у суспільстві та державі такі дослідження набувають значного поширення. Умовою проведення судово-психологічної експертизи щодо визначення лідера злочинного об'єднання є затримання членів такого об'єднання, які не надають відомостей відносно особи лідера. Призначення та проведення судово-психологічної експертизи, під час якої можуть бути використані різні

тестові методики, бесіда з учасниками такого злочинного об'єднання, дозволяють побудувати експертну психологічну модель лідера такого злочинного об'єднання.

Зазначимо, що в ході проведення судово-психологічної експертизи для визначення лідера злочинного об'єднання питання, що вирішуються експертом, можуть бути двох видів: а) ті, що орієнтують на оцінку психічних явищ (наприклад, кваліфікацію емоційних станів, особливостей вищих пізнавальних психічних функцій – сприйняття, пам'яті, мислення тощо); б) ті, що передбачають констатацію (психічну діагностику) в підекспертної особи наявності чи відсутності конкретних індивідуально-психологічних особливостей (наприклад, підвищеної сугестивності (навіювання), емоційної нестійкості, ознак, що не пов'язані із психічними захворюваннями, затримки у психічному розвитку) [10, с. 8]. Тому під час проведення судово-психологічної експертизи важливим є з'ясування особливостей поведінки злочинця (лідера), що в подальшому сприятиме визначенню певного типу злочинця. Проведення судово-психологічної експертизи щодо встановлення лідера злочинного об'єднання надає можливість експерту оцінювати психічні стани, властивості та процеси кожного з учасників, на підставі яких експертом будується психологічна модель лідера. Залежно від ієрархічності учасників злочинного об'єднання можна простежити їх впевненість у собі та щодо інших членів об'єднання обізнаність стосовно дій або бездіяльності кожного з них.

Висновки. Проведення психологічних судово-експертних досліджень є одним із важливих напрямів у ході моделювання особи невідомого злочинця, особливо при розслідуванні серійних убивств, що набувають характеру резонансних. Саме застосування психологічних знань під час досудового розслідування підвищує ефективність діяльності органів слідства та сприяє отриманню нових знань про особу, яка вчинила злочин. Проведення позаекспертних психологічних досліджень та судово-психологічної експертизи надають у розпорядження слідчого інформацію щодо психологічного характеру особи невідомого злочинця, яка сприяє діагностиці та виявленню останнього.

Список літератури

1. Алексейчук В. І. Огляд місця події: тактика і психологія : монографія / В. І. Алексейчук. – Х. : Апостіль, 2011.
2. Ахмедшин Р. Л. О доказательственном статусе заключения о психологическом профиле неизвестного преступника / Р. Л. Ахмедшин // Вестн. Томск. гос. ун-та. – 2012. – № 359. – С. 104–105.
3. Боков С. Н. Использование психологического портрета при раскрытии и расследовании преступлений / С. Н. Боков // 50 лет в криминалистике. К 80-летию со дня рождения Р. С. Белкина : материалы междунар. науч. конф. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2002. – С. 55–58.
4. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень [Електронний ресурс] : затв. наказом М-ва юстиції України від 8 жовт. 1998 р. № 53/5 (у ред. наказу М-ва юстиції України від 26 груд. 2012 р. № 1950/5) . – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>. – Заголовок з екрана.
5. Китаев Н. Н. Экспертные психологические исследования в уголовном процессе : монография / Н. Н. Китаев, В. Н. Китаева. – Иркутск : Изд-во БГУЭП, 2002. – 432 с.
6. Коновалова В. О. Юридична психологія : підручник / В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько. – Х. : Право, 2008.
7. Коченов М. М. Судебно-психологическая экспертиза / М. М. Коченов. – М. : ВИИПРМПП, 1977. – 179 с.
8. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс] : прийнятий Верхов. Радою України 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI / Верховна Рада України : офіц. веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>. – Заголовок з екрана.
9. Марчак В. Я. Використання спеціальних психологічних знань у досудовому слідстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. Я. Марчак ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2003. – 19 с.
10. Назначение и проведение судебно-психологической экспертизы. Методическое письмо Следственного управления Прокуратуры СССР. – М., 1980. – С. 8.
11. Сафуанов Ф. С. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе / Ф. С. Сафуанов. – М. : Гардарика : Смысл, 1998. – 192 с.
12. Методология психологического портретирования при раскрытии и расследовании серийных насильственных преступлений: итоги и перспективы развития / В. В. Седнев, Ю. Б. Ирхин, А. В. Одерий, А. Н. Коструб // Криміналіст. вісн. – 2012. – № 1 (17). – С. 6–14.

13. Седнев В. В. Систематизация моделей в криминалистике / В. В. Седнев // Криміналіст. вісн. – 2013. – № 2 (20). – С. 6–15.

14. Шепітько В. Ю. Проблемы использования специальных психологических знаний в следственной деятельности / В. Ю. Шепітько // Избр. труды. – Харьков : Вид. агенція «Апостіль», 2010. – С. 503–506.

15. Шепітько В. Ю. Соціально-психологічні характеристики особи злочинця в криміналістиці: проблеми використання типології та можливостей моделювання / В. Ю. Шепітько // Вибр. твори. – Х. : Вид. агенція «Апостіль», 2010. – С. 548–556.

Статья посвящена исследованию проблем моделирования личности неизвестного преступника при проведении психологических судебно-экспертных исследований. Рассматриваются два направления таких исследований: внеэкспертные психологические исследования и судебно-психологическая экспертиза.

The article is devoted to research of problems of modeling of unknown criminal person during realization of psychological judicial-examination researches. Two directions of such researches are examined: out-examination psychological researches and judicial-psychological examination.

Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 10 від 14 жовтня 2015 р.).

Рецензент – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України В. Ю. Шепітько.

УДК 343.98

О. В. Синчук, кандидат юридичних наук, асистент кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків

ТИПОВІ ВЕРСІЇ В МЕТОДИЦІ РОЗСЛІДУВАННЯ ПІДПАЛІВ

Розглянуто можливість оптимізації діяльності слідчого в процесі розслідування підпалів завдяки використанню систем типових версій. Наведено приклади типових версій щодо події злочину в цілому та окремих обставин.

Ключові слова: *пожежа, підпал, вогнище, елементи криміналістичної характеристики, кореляційні зв'язки, слідчі версії, типові версії.*

З найдавніших часів пожежі були одним із найбільших лих. І сьогодні підпали і злочинні порушення правил пожежної безпеки є серйозною загрозою для суспільства. Полум'я щороку завдає не лише значних збитків, а й згубно впливає на екологію, спричиняє загибель людей.

Кримінальний кодекс України передбачає відповідальність за доволі значну кількість злочинів, пов'язаних із виникненням пожеж:

- умисне знищення або пошкодження майна шляхом підпалу (ст. 194);
- знищення або пошкодження лісових масивів, зелених насаджень навколо населених пунктів вогнем (ст. 245);
- терористичний акт, вчинений шляхом підпалу (ст. 258);
- порушення правил поводження з вибуховими, легкозаймистими та їдкими речовинами або радіоактивними матеріалами (ст. 267);
- незаконне перевезення на повітряному судні вибухових або легкозаймистих речовин (ст. 269);
- порушення встановлених законодавством вимог безпеки (ст. 270) тощо.

Вчинення злочинів шляхом підпалу наразі сягає загрозливих показників. Нерідко вогонь використовують з метою приховання слідів злочинів, маскування їх під нещасні випадки.

Цей вид злочинів належить до категорії тяжких, а їх розслідування є одним із найскладніших, оскільки пов'язане зі значними труднощами. Специфіка боротьби із цим видом злочинів, різноманіття способів, механізмів їх здійснення і приховування вимагають від слідчого не лише криміналістичної підготовки, а й володіння певними знаннями з теорії горіння, адже злочинці використовують нові способи підпалів, сучасні технічні засоби, вибухові пристрої. Крім того, завдяки науково-технічному прогресу з'являються нові джерела енергії, а відповідно зростає кількість потенційних джерел підвищеної небезпеки.

Різні аспекти розслідування знищення майна шляхом підпалу розглядали у своїх наукових працях Т. В. Авер'янова, А. С. Григорян, А. Г. Жданов, С. І. Зернов, Г. М. Казаков, В. В. Колесніков, В. О. Коновалова, Б. В. Мегорський, С. П. Мітричев, А. В. Мішин, Ф. В. Обухов, І. О. Попов, Ю. К. Праксін, В. І. Святенський, М. Л. Цимбал. Ці та інші вчені зробили істотний внесок у розробку окремої проблематики та сприяли розвитку методики розслідування цієї категорії злочинів. Однак попри це на практиці, на жаль, часто трапляються ситуації, коли розслідування здійснюється хаотично і поверхово. Внести в розслідування елемент точності може використання систем типових версій. За слушним зауваженням О. Н. Колесніченка і Г. А. Матусовського, ознайомлення зі схемою таких версій дозволяє намітити всі можливі основні напрями розслідування [1, с. 10].

У механізмі побудови слідчих версій особливого значення набувають саме типові версії, під якими слід розуміти інформаційну модель, де відображено засновані на спостереженнях і узагальненнях загальні відомості, що пояснюють подію злочину в цілому чи її окремі сторони відповідно до певних слідчих ситуацій.

Типова версія – це реальна, а не уявна модель, що базується не на припустимому, а на позитивному знанні, яке сформоване на підставі узагальнення слідчої практики та трансформації цього узагальнення в теоретичні положення, що відбиваються в окремих криміналістичних методиках. При цьому особливим джерелом формування такого роду теоретичних положень виступають відомості про наявність імовірно-статистичних і кореляційних зв'язків

між елементами криміналістичної характеристики цих злочинів [4, с. 19–20].

Типові версії є своєрідним зародком для висунення загальних, а іноді й окремих слідчих версій із конкретної кримінальної справи. Ідеться насамперед про умови невизначеності події, які притаманні початковому етапу розслідування, де орієнтація слідчого саме на типові версії дає йому можливість висунути найбільш вичерпний перелік робочих (конкретних) версій і тим самим охопити максимальне коло питань, що входять до предмета доказування.

Щодо загальних версій, то вони являють собою припущення відносно події злочину в цілому. Типовими версіями щодо виникнення пожежі будуть такі:

- мало місце порушення правил пожежної безпеки;
- мало місце необережне поводження з вогнем;
- пожежа стала результатом учинення іншого злочину;
- пожежа стала результатом стихійного явища;
- мав місце підпал.

Окремі версії стосуються певних обставин події злочину, таких як, наприклад, спосіб і мотиви вчинення злочину, особа злочинця.

Щодо способу здійснення підпалу, то типовими версіями будуть такі:

- мало місце використання легкозаймистих і горючих рідин;
- мало місце використання речовин і матеріалів, здатних до самозаймання;
- мало місце використання відкритого джерела вогню;
- мало місце використання спеціальних електронно-технічних пристроїв (як виробничо-побутового призначення, так і виготовлених спеціально для вчинення злочину).

Подальше вивчення слідів, матеріалів та обстановки на місці події може дати підґрунтя для підтвердження або спростування тих чи інших версій. Важливе значення мають сліди, що вказують на навмисні дії злочинця. До таких належать:

- сліди злому;
- засоби підпалу;
- наявність двох і більше вогнищ;
- сліди характерної динаміки розвитку горіння;

- розташування вогнищ у місцях, де виключене мимовільне загоряння, а також у місцях збереження матеріальних цінностей або документів;

- сліди навмисного псування засобів боротьби з вогнем, систем сигналізації про спалах та автоматичного пожежогасіння;

- сліди створення умов для інтенсивного поширення вогню та ускладнення його гасіння;

- сліди, що свідчать про вчинення іншого злочину (наприклад, невідповідність виявлених залишків знищеного майна кількості, зазначеній у показаннях свідків або потерпілих);

- характер ушкоджень у виявлених на місці події жертв.

Крім того, вогонь, знищуючи багато речових доказів на місці пожежі, залишає власні сліди на елементах обстановки. Це так звані конуси вогнища, сліди деформації предметів, за якими можна судити про вогнище та динаміку його розвитку [3, с. 822].

Узагальнення судово-слідчої практики показує, що мотивами вчинення підпалів у 28 % випадків є помста, у 20 % – ревнощі, у 13 % – сімейні конфлікти й особиста ворожнеча, у 18 % – хуліганські спонування, у 14 % – приховування іншого злочину, у 9 % – заздрість [3, с. 17–18]. Останнім часом усе частіше підпали здійснюють у відкритий спосіб з метою дестабілізації та залякування.

Звернення до типових версій щодо мотивів може зумовлюватися в залежності від об'єкта підпалу. Підпали житлових будинків, майна, що належать громадянам на праві приватної власності, зазвичай відбуваються з помсти, неприязних відносин, ревнощів, заздрощів, а також хуліганських мотивів. Мотивом підпалу може бути створення сприятливих умов для вчинення інших злочинів, наприклад крадіжок або розкрадань.

У теперішній час набули поширення підпали з метою погрози та інших форм психологічного впливу на конкурентів та під час масових заворушень з метою порушення громадської безпеки та дестабілізації обстановки в державі.

При розслідуванні підпалів у першу чергу слід установити тих осіб, які можуть бути зацікавлені у знищенні або пошкодженні майна. Типовими версіями щодо особи палія є такі:

- матеріально відповідальні особи, які вчинили привласнення чи розтрату ввіреного майна;
- особи, які перебувають у конфліктних стосунках із потерпілим;
- особи, які прагнуть отримати можливі матеріальні вигоди;
- люди із психічними відхиленнями.

Вивчаючи кореляційні зв'язки у ланці «потерпілий – майно – злочинець», важливо пам'ятати, що в ролі палія-виконавця може виступати і безпосередньо незацікавлена в підпалі стороння особа, яка лише виконує доручення замовника.

Накопичення практики розслідування, її узагальнення та аналіз дозволяють виявити певні стандарти злочинної поведінки, що характеризуються відносною сталістю і повторюваністю. Саме такого роду стандарти злочинної поведінки, що виявляються під час розслідування, виступають основою формування типових версій, використання яких має важливе значення для оптимізації процесу розслідування саме на початковому етапі, адже внаслідок впливу полум'я на обстановку місця злочину знищується значна кількість слідів і, як наслідок, первинна інформація, необхідна для виявлення доказів.

Список літератури

1. Колесниченко А. Н. О системе версий и методике их построения / А. Н. Колесниченко, Г. А. Матусовский // Криминалистическая и судебная экспертиза : республик. межвед. сб. науч.-метод. работ. – Киев : РИО МВД СССР, 1970. – Вып. 7.
2. Цимбал М. Л. Тактика огляду місця події при розслідуванні пожеж : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / М. Л. Цимбал ; Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого. – Х., 1999. – 186 с.
3. Криминалистика : учебник / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. Р. С. Белкина. – М. : НОРМА-ИНФРА, 1999. – 971 с.
4. Синчук О. В. Типові версії в структурі криміналістичної методики : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. В. Синчук ; Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого. – Х., 2010. – 210 с.

Рассмотрена возможность оптимизации деятельности следователя в процессе расследования поджогов благодаря использованию систем типовых версий. Приведены примеры типовых версий относительно происшествия преступления в целом и отдельных обстоятельств.

The article is devoted to the use of typical versions in the methodology of investigation of arsons. The possibility of optimizing the activity of the investigator in the investigation of arsons is reviewed.

Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 3 від 17 листопада 2015 р.).

*Рецензент – доктор юридичних наук, професор
В. А. Журавель.*

УДК 343.985

О. М. Домашенко, асистент кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків

РОЛЬ ПРОФЕСІЙНОГО НАВЧАННЯ У ЗАПОБІГАННІ ТАКТИЧНИМ ПОМИЛКАМ У СЛІДЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Стаття присвячена проблемам професійного навчання слідчих кадрів. Проаналізовані шляхи вдосконалення професійної освіти та надані рекомендації щодо запобігання допущенню тактичних помилок у слідчій діяльності.

Ключові слова: *слідча помилка, тактична помилка, професійне навчання.*

Вивчення проблем оптимізації досудового розслідування в теперішній час відрізняється багатовекторністю. Актуальним напрямом у цій сфері є дослідження причин виникнення і можливостей запобігання тактичним помилкам. Ця проблематика недостатньо досліджена в юридичній літературі, і лише окремі вчені у своїх працях фрагментарно зверталися до окреслених проблем.

Аналіз слідчої практики свідчить про те, що тактична помилка як наслідок може мати кілька причин та умов, які сприяють її породженню, причому як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Вивчення матеріалів кримінальних проваджень та анкетування слідчих дає можливість стверджувати, що причини та умови об'єктивного характеру тактичної помилки є першочерговими і виступають так званим каталізатором для породження причин та умов суб'єктивного характеру. Якщо *первинною* причиною певної тактичної помилки та умовою, що сприяє її вчиненню, є недоліки, що проявляються в підготовці слідчих кадрів (об'єктивний чинник), то *вторинною* причиною є низький рівень знань, умінь, навичок з криміналістичної тактики (суб'єктивний чинник).

Проблемам професійної підготовки слідчих, а саме їхньому навчанню, присвячено роботи таких науковців, як О. О. Алексєєв, В. Д. Берназ [1, с. 134–143], В. П. Бахін, Н. С. Карпов [2, с. 19–27], А. В. Іщенко, А. Б. Марченко [3], Н. І. Клименко [4], С. А. Шейфер [5, с. 95–99], М. П. Яблоков [6, с. 73–82] та ін.

Із нашої точки зору, одним з основних напрямів удосконалення системи підготовки слідчих кадрів є забезпечення належного професійного навчання співробітників слідчих підрозділів органів внутрішніх справ, Служби безпеки України, фіскальної служби, Державного бюро розслідувань, Національного антикорупційного бюро. Згідно із Законом України «Про професійний розвиток працівників» професійним навчанням вважається процес цілеспрямованого формування у працівників спеціальних знань, розвиток необхідних навичок та вмінь, що дають можливість підвищувати продуктивність праці, максимально якісно виконувати функціональні обов'язки, освоювати нові види професійної діяльності, що включає первинну професійну підготовку, перепідготовку і підвищення кваліфікації працівників відповідно до потреб виробництва [7]. Аналіз наданого законодавцем визначення дає можливість стверджувати, що професійне навчання працівників слідчих підрозділів включає в себе два напрями: 1) *формальне (первинне) професійне навчання*; 2) *підвищення кваліфікації*.

Щодо першого напрямку, то згідно з чинним законодавством формальним професійним навчанням вважається набуття працівниками професійних знань, умінь і навичок у навчальному закладі або безпосередньо у роботодавця відповідно до вимог державних стандартів освіти, за результатами якого видається документ про освіту встановленого зразка [8]. Аналіз наданого визначення дає можливість стверджувати, що працівники слідчих підрозділів повинні мати відповідну освіту. Так, у Положенні про органи досудового розслідування Міністерства внутрішніх справ України зазначено, що працівники слідчих підрозділів приймаються на посади відповідно до Положення про проходження служби рядовим та начальницьким складом органів внутрішніх справ, в якому вказано, що «посади середнього, старшого і вищого начальницького складу органів внутрішніх справ комплектуються особами, які мають вищу або спеціальну середню освіту і відповідають вимогам служби в органах внутрішніх справ» [8]. Виходячи з вищезазначеного, працівниками слідчих підрозділів є особи, які здобули у вищому навчальному закладі у відповідній галузі знань за певною кваліфікацією на рівні вищої освіти сукупність систематизованих

знань, умінь і практичних навичок, способів мислення, професійних якостей [9].

Однак наявність тактичних помилок, їх причини та умови поширення, а в цілому й якість досудового розслідування свідчать про те, що здобута під час навчання кваліфікація є низькою. Більше того, така головна ознака кваліфікації, як компетентність, а саме динамічна комбінація знань, умінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, що визначає здатність особи успішно здійснювати професійну та подальшу навчальну діяльність і є результатом навчання на певному рівні вищої освіти [9], виявляється неналежною. Про це свідчить вивчення слідчої практики та підготовки фахівців у вищих навчальних закладах, що дає підстави стверджувати про наявність певних недоліків у процесі навчання, зокрема: відсутність єдиних стандартів до слідчої спеціалізації, недостатню практичну підготовку (не проводяться бінарні (викладач-практик) виїзні заняття в слідчих та експертних підрозділах; на практичних заняттях майже не використовуються макети кримінальних проваджень та зразки процесуальних документів; формальне проходження студентами (курсантами) практики та стажування), недостатню якість наукової організації навчального процесу, недостатній обсяг годин, що відводяться на викладання дисциплін кримінально-правового циклу, які є базовими у підготовці слідчих, тощо [10, с. 806].

Так, А. В. Іщенко та А. Б. Марченко наголошують на необхідності вдосконалення підготовки слідчих шляхом ознайомлення їх не лише з порядком та тактикою проведення слідчих дій, розслідування в цілому, а й труднощами, що виникають при зборі та оцінці доказів. Проведене ними анкетування свідчить про те, що на запитання, чи існує необхідність розглядати причини слідчих помилок, аналізувати способи їхнього усунення та запобігання у вищих навчальних закладах, позитивно відповіли 99 % опитаних. При цьому 51 % опитаних відзначили, що в їхніх навчальних закладах на заняттях не ведеться цілеспрямована робота з розгляду питань, пов'язаних зі слідчими помилками. Зазначені науковці вважають, що в такий спосіб неможливо одержати глибоких знань із розслі-

дування злочинів у проблемних ситуаціях (протидія розслідуванню, відсутність достатньої кількості доказів, джерел їхнього походження тощо) [3, с. 170–171]. Позиція зазначених учених, безумовно, заслуговує на увагу, але, на наш погляд, більш слушною є думка М. П. Яблокова, який підкреслює, що набуті знання та вміння їх застосовувати на практиці повинні базуватися на серйозних знаннях криміналістичної теорії [6, с. 73–82]. Підтверджує думку М. П. Яблокова і практичний працівник В. В. Топчій, який відмічає, що «...кожен випускник-слідчий, не маючи конкретних знань, змушений самостійно відшукувати способи їх отримання, що внаслідок значного навантаження та в деяких випадках відсутності досвідченого наставника є не завжди можливим і відповідно призводить до процесуальних порушень» [10, с. 807]. Також заслуговує на увагу і позиція С. А. Шейфера, який вважає, що для підвищення якості підготовки майбутніх слідчих необхідно всляке наближення навчального процесу до проблем доказування, урахування типових помилок, що допускаються при розслідуванні, а також усунення розриву між знаннями та вміннями [5, с. 96].

Таким чином, для усунення причин та умов, що сприяють поширенню тактичних помилок, а також з метою підвищення якості досудового розслідування вважаємо за необхідне здійснити таке:

а) під час навчання давати максимально глибокі теоретичні знання з обраної спеціалізації (кримінально-правової) та формувати й розвивати практичні навички та вміння в умовах об'єктивної дійсності, використовуючи при цьому ситуативний підхід;

б) використовувати практичні прийоми, спрямовані на набуття навичок професійного (криміналістичного) мислення, оскільки, як зазначає М. П. Яблоков, «без наявності високого рівня професіоналізму у слідчих, важливим елементом якого є вмиле володіння ними зазначеним мисленням, і без вмілого його використання в будь-яких слідчих ситуаціях вони не завжди можуть розкрити навіть прості, не кажучи вже про складні й тяжкі, злочини» [6, с. 73–78]. Абсолютно не випадково родоначальник криміналістики Г. Гросс та його послідовники багато уваги приділяли питанню про те, як повинен мислити слідчий, щоб, використовуючи всі наукові методи криміналістики й інших наук, він міг виявити всі

докази про обставини події злочину й осіб, що його вчинили, та як на підставі зібраних під час розслідування доказів він має будувати свої умовиводи та висувати гіпотези (слідчі версії), для того щоб уникнути помилок, що призводять до негативних наслідків для процесу розслідування [14].

Під час навчання майбутніх слідчих формування навичок їхнього професійного мислення має базуватися на використанні методів логіки, психології та прийомів теорії ігор, інформаційного моделювання тощо. Само ж навчання професійному (криміналістичному) мисленню, як наголошує М. П. Яблоков, повинно мати етапний характер. Спочатку на основних заняттях має бути здійснено теоретичний розбір сутності окремих прийомів криміналістичного мислення. Після цього вивчення кожної окремої теми повинно супроводжуватися розв'язанням відповідних розумових завдань [6, с. 81];

в) результати формального (первинного) професійного навчання мають давати можливість майбутньому слідчому вміло комбінувати набуті теоретичні знання (наприклад, щодо тактики досудового розслідування, її засобів, джерел та функцій тактичних прийомів, їх класифікації та систем, прийняття тактичного рішення, тактичного ризику, організації і планування розслідування, криміналістичної версії, її логічної природи та вміння) й практичні навички (наприклад такі, як застосування техніко-криміналістичних засобів і прийомів, здійснення планування розслідування в цілому та складання планів провадження окремих слідчих (розшукових) дій, постановка та вирішення розумових завдань, висування слідчих версій, використання тактичних прийомів проведення окремих слідчих (розшукових) дій залежно від ситуації, застосування окремих криміналістичних методик), використовуючи при цьому професійне (криміналістичне) мислення [12, с. 4; 13].

Другим напрямом професійного навчання працівників слідчих підрозділів є підвищення кваліфікації, а саме підвищення рівня готовності особи до виконання нею професійних завдань й обов'язків або набуття особою здатності виконувати додаткові завдання та обов'язки шляхом набуття нових знань і вмінь у межах професійної діяльності або галузі знань [9].

На сьогодні питання про підвищення кваліфікації працівників слідчих підрозділів є гострим та актуальним. Це пояснюється тим, що, по-перше, за результатами проведеного анкетування, 45 % слідчих мають відносно невеликий стаж роботи (близько 3 років); по-друге, деякі з анкетованих слідчих під час отримання вищої юридичної освіти навчалися за програмами цивільно-правової спеціалізації, у результаті чого об'єктивно не змогли отримати поглиблені знання в галузі криміналістики, кримінального права та кримінального процесу; по-третє, державні освітні стандарти в галузі юриспруденції певною мірою не відповідають так званому професійному стандарту слідчого, тобто вони не досить орієнтовані на застосування знань у слідчій практиці; по-четверте, вищі юридичні заклади не завжди мають можливість належним чином організувати проходження виробничої практики, іноді вона має формальний характер.

Деякі аспекти підвищення кваліфікації працівників правоохоронних органів розглядалися в працях таких науковців, як А. О. Виноградова [13], Ю. П. Гармаєв [14], В. М. Григор'єв [15, с. 75–89], Є. П. Іщенко, М. М. Кузнєцов [16, с. 135–140] та ін. Вивчення та аналіз наукових праць зазначених авторів дає можливість стверджувати, що підвищення кваліфікації традиційно здійснюється в таких формах: 1) проходження відповідних курсів у вищих навчальних закладах; 2) самостійне навчання; 3) науково-практичні конференції та міжвідомчі семінари.

Щодо першої форми підвищення кваліфікації, а саме проходження курсів у вищих навчальних закладах, то вважаємо за доцільне:

а) при проведенні занять розглядати теми, що стосуються проблемних питань організації та процесу розслідування злочинів на сучасному етапі; особливу увагу при цьому слід приділяти найбільш поширеним тактичним помилкам у слідчій практиці;

б) тематику занять присвячувати конкретному напрямку діяльності слідчих, інакше кажучи, урахувувати їхню спеціалізацію. Отже, якщо слідчий спеціалізується на розслідуванні злочинів певної категорії (злочини у сфері господарської діяльності, злочини корупційної спрямованості, злочини у сфері надання медичної

допомоги та ін.), то тематика заняття повинна бути присвячена окремим (проблемним) питанням організації розслідування та розкриття саме цієї групи кримінальних правопорушень. Так, наприклад, якщо слухачами курсів підвищення кваліфікації є слідчі, які спеціалізуються на розслідуванні злочинів, що вчиняються у сфері комп'ютерної інформації, то під час проведення заняття (навчання) із зазначеною групою слухачів бажано:

- проводити їх ознайомлення з досягненнями криміналістики в галузі техніки, тактики проведення окремих слідчих дій, методику розкриття та розслідування злочинів цієї категорії; можливостями використання засобів та методів сучасних інформаційних технологій в організації роботи слідчого; організацією та технологією захисту інформації, основами інформаційної безпеки при використанні ПЕОМ й інших організаційно-технічних засобів при розслідуванні злочинів; із методами, засобами та системами виявлення несанкціонованого доступу до комп'ютерної інформації, що охороняється законом;

- розкривати їм зміст та практику застосування законодавства у сфері інформації, інформатизації та захисту інформації; можливості сучасних інформаційно-пошукових систем, криміналістичних обліків; форми взаємодії слідчого зі службами та підрозділами правоохоронних органів, органів виконавчої влади, приватними охоронними структурами, іншими організаціями із захисту інформації; зміст нормативних актів, що регламентують сферу обігу спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації;

- демонструвати способи використання сучасних інформаційно-пошукових систем при розкритті та розслідуванні злочинів зазначеної категорії; можливості сучасних спеціальних технічних засобів (розроблених, пристосованих і запрограмованих) для негласного отримання комп'ютерної інформації [17];

в) використовувати не лише традиційні форми навчання – лекції та семінарські заняття, а й більш активні, такі як практичні заняття з аналізом конкретних ситуацій, матеріалів кримінальних проваджень та проблемних ситуацій, вирішення яких становить значні труднощі. У роботах, присвячених порушеній проблемі, відзначається, що при читанні лекції без наочного приладдя засвоєння

матеріалу складає 20 %, а при його використанні – до 30 %. Застосування аудіовізуальних засобів підвищує ступінь засвоєння матеріалу до 50 %, проведення дискусій – до 70 %, а аналіз конкретних ситуацій – до 90 % [3, с. 174].

Вивчення й аналіз наукової літератури, даних анкетування дає можливість стверджувати, що при проходженні курсів підвищення кваліфікації слідчими одними із найбільш ефективних є заняття з використанням методу імітаційного моделювання, сутність якого полягає в тому, що створюється аналог проблемної слідчої ситуації. Указаний прийом дозволяє неодноразово повторювати найбільш складні елементи слідчої ситуації, варіювати аналізовані ситуації та проблеми, обговорювати прийняті рішення з використанням криміналістичних засобів, прийомів і методів, відшукуючи оптимальний шлях [3, с. 174–175, 177]. Про можливість застосування зазначеного методу при проведенні практичних занять одними з перших висловилися Н. М. Кузнецов і Є. П. Іщенко. Заняття з використанням запропонованого методу, на думку зазначених учених, має складатися з п'яти етапів:

1) визначення слідчої ситуації, що буде аналізуватися та вирішуватися в ході заняття. В основу моделі конкретної слідчої ситуації мають бути покладені матеріали кримінальних проваджень, щодо яких виникали проблемні ситуації та вирішення яких пов'язане з допущенням тактичних помилок. Для правильного визначення слідчої ситуації необхідно враховувати динаміку та структуру злочинності в конкретному регіоні, узагальнити облікові показники слідчої діяльності, її передовий досвід і типові недоліки, кваліфікацію слідчих, що навчаються;

2) розробка програми проведеного заняття, яка складається з урахуванням рівня підготовки, спеціалізації, стажу роботи, оскільки необхідно, щоб умови та зміст імітаційного моделювання відповідали знанням та досвіду слідчих;

3) створення імітаційної моделі, що передбачає: а) опис проблемної ситуації як сполучення умов і обставин, що створюють складну обстановку, в якій має діяти слідчий; б) постановку завдання з вирішення проблемної ситуації шляхом використання

криміналістичних засобів, прийомів і методів; в) розробку варіантів прийнятих рішень про використання названих засобів;

4) реалізація навчальної програми на цій моделі, яка проявляється у вирішенні слідчим проблемної ситуації, обговоренні її в ході занять з іншими слухачами, корегуванні відповіді викладачем та розгляді можливих методів, не названих слухачами, щодо нейтралізації проблемної ситуації;

5) підбиття підсумків, розбір і оцінка результатів, що виявляється у критичному аналізі результатів заняття, відзначенні помилок, допущених слідчими при вирішенні проблемних ситуацій та інших навчальних завдань, оголошенні оптимальних варіантів дій [16, с. 135–140];

г) перед початком заняття та після його проведення проводити відповідно вхідне та вихідне анкетування. Основним завданням вхідного анкетування є аналіз потреб аудиторії, з'ясування тих питань, вирішення яких становить значні складнощі. За аналізом вхідного анкетування також можна виявити загальний рівень зацікавленості слухачів. Головною метою вихідного анкетування є оцінка аудиторією якості проведеного заняття, отримання відомостей, що дозволяють виявити актуальні для практичних працівників напрями подальших досліджень. У цій анкеті можуть бути сформульовані запитання: чи є потреба додатково проводити заняття за цією темою; які проблеми слід висвітлити додатково і більш докладно? [14];

д) при проведенні занять дотримуватися таких дидактичних рекомендацій:

– наведені приклади із судово-слідчої практики мають бути схожими з тими, що зустрічаються слухачам під час їх професійної діяльності, а також вони (приклади) повинні мати певну специфіку та бути цікавими за змістом;

– під час аналізу недоліків, помилок слідчої практики не варто робити акценти тільки на критиці. Бажано окреслити проблеми й одразу щодо кожної із них пропонувати шляхи розв'язання, подолання типових актів протидії із боку зацікавлених осіб, «законодавчих перешкод» тощо. Процес «розбору» тактичних помилок, яких

припускаються самі слухачі, їх колеги, повинен включати: детальний опис та аналіз слідчої ситуації, самої помилки, її причин та шкідливих наслідків, методів її виправлення та профілактики;

– активно використовувати наочні матеріали: схеми, таблиці, статистичні дані, конкретні документи правозастосовної практики або «знеособлені» зразки документів для ілюстрації наведених прикладів. Так, Ю. П. Гармаєв пропонує при наведенні прикладів протидії правоохоронним органам із боку адвокатів, правозахисників, підозрюваних (обвинувачених) використовувати наочну таблицю, в якій у лівому стовпчику – типові «випади» з боку захисту, у правому – рекомендовані аргументи та дії сторони обвинувачення [14].

Другою формою підвищення кваліфікації є самостійне навчання слідчого в процесі його практичної діяльності. Ця форма серед інших має кілька переваг: а) здійснюється без відриву від службових обов'язків; б) краще враховує професійні інтереси, оскільки працівник (слідчий) сам обирає тему або сферу для вивчення. Самостійне підвищення кваліфікації має полягати в такому:

– вивчення нових законодавчих й інших нормативно-правових актів із питань, що стосуються сфери діяльності органів досудового розслідування, правозастосовної практики, передового досвіду розслідування відповідних злочинів, спеціальної літератури за обраною проблематикою;

– ознайомлення з новими та вдосконаленими (з урахуванням оперативної обстановки в регіоні) методиками розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень, сучасними рекомендаціями щодо організації та проведення окремих слідчих (розшукових) дій, інноваційними науково-технічними засобами тощо.

Останньою формою підвищення кваліфікації є участь слідчого в науково-практичних конференціях та міжвідомчих семінарах. Ця форма поряд із двома попередніми також має велике значення, оскільки лише особиста, багаторазова участь слідчого у конференціях, семінарах, «круглих столах» дає можливість: ознайомитися з позиціями провідних науковців і практичних працівників правоохоронних органів, представників міністерств й інших відомств щодо питань якості та ефективності досудового розслідування; обмінятися професійним досвідом роботи щодо розслідування

певних категорій злочинів; взяти активну участь в обговоренні питань, за якими найчастіше виникають складнощі при розслідуванні, проведенні слідчих дій; отримати дієві рекомендації, спрямовані на підвищення якості розслідування, що в подальшому дозволять уникати тактичних помилок.

Отже, належне підвищення кваліфікації співробітників слідчих підрозділів органів внутрішніх справ, Служби безпеки України, фіскальної служби, Державного бюро розслідувань України, Національного антикорупційного бюро України надасть можливість слідчим, які його пройшли, особисто виявити вже припущені тактичні помилки, по можливості їх усунути та не припускати в майбутньому в аналогічних ситуаціях.

Список літератури

1. Алексеев О. О. Сучасні проблеми криміналістичної підготовки слідчих (за матеріалами анкетування) / О. О. Алексеев, В. Д. Берназ, О. О. Садченко // Вісн. Одес. ін-ту внутр. справ. – 2002. – №4. – С. 134–143.
2. Бахин В. П. Современные проблемы криминалистической подготовки / В. П. Бахин, Н. С. Карпов // Вестн. криминалистики / отв. ред. А. Г. Филиппов. – 2003. – Вып. 2 (6). – С. 19–27.
3. Іщенко А. В. Слідчі помилки: сутність, методи дослідження та шляхи запобігання : монографія / А. В. Іщенко, А. Б. Марченко ; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Є. О. Дідоренка. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Є. О. Дідоренка, 2010. – 216 с.
4. Клименко Н. И. Криминалистические знания в структуре профессиональной подготовки следователя : учеб. пособие / Н. И. Клименко – Киев : Выща шк., 1990. – 103 с.
5. Шейфер С. А. Учет следственных ошибок – важный фактор подготовки следственных кадров в ВУЗе / С. А. Шейфер // Проблемы повышения уровня подготовки специалистов для работы в органах предварительного следствия : тез. всеоюз. совещ.-семинара органов предварит. следствия и заведующих кафедрами криминалистики ВУЗов, Ленинград, 13–14 нояб. 1990 г. – Л. ; Уфа, 1991. – С. 95–99.
6. Яблоков Н. П. Основные проблемы преподавания криминалистики в современных условиях / Н. П. Яблоков // Модели преподавания криминалистики: история и современность : сб. науч. тр. / под ред. Н. П. Яблокова и В. Ю. Шепитько. – Харьков : Апостиль, 2014. – С. 73–82.

7. Про професійний розвиток працівників [Електронний ресурс] : Закон України від 12 січ. 2012 р. № 4312-VI. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>. – Заголовок з екрана.

8. Положення про органи досудового розслідування Міністерства внутрішніх справ [Електронний ресурс] : затв. наказом МВС України від 9 серп. 2012 р. № 686; Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ [Електронний ресурс] : затв. постановою Каб. Міністрів УРСР від 29 лип. 1991 р. № 114. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>. – Заголовок з екрана.

9. Про вищу освіту : Закон України від 1 лип. 2014 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2014. – № 37–38. – Ст. 2004.

10. Топчій В. В. Деякі проблеми підготовки фахівців для слідчих підрозділів органів внутрішніх справ / В. В. Топчій // Криміналістика XXI століття : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 25–26 листоп. 2010 р. – Х. : Право, 2010. – С. 806.

11. Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики / Г. Гросс. – М. : ЛексЭст, 2002. – 1088 с.; Анушат Э. Искусство раскрытия преступлений и законы логики / Э. Анушат. – М. : ЛексЭст, 2002. – 112 с.

12. Навчально-методичний посібник для самостійної роботи та практичних занять і словник термінів з навчальної дисципліни «Криміналістика» / уклад.: В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. – Х. : Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2013. – С. 4, 13.

13. Виноградова А. А. Институт повышения квалификации как элемент подготовки кадров в сфере правоохранительной деятельности : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / А. А. Виноградова ; Рос. акад. адвокатуры и нотариата. – М., 2011. – 24 с.

14. Гармаев Ю. П. Выездные занятия по повышению квалификации работников правоохранительных органов: организация, проведение, методическое обеспечение : метод. пособие / Ю. П. Гармаев ; Генер. прокуратура РФ, Иркут. ин-т повышения квалификации прокурор. работников. – Иркутск : ИПКПР ГП РФ, 2005. – 68 с.

15. Григорьев В. Н. Современные формы организации обучения в системе дополнительного образования в рамках повышения квалификации сотрудников правоохранительных органов / В. Н. Григорьев, В. Г. Дикарев // Рос. полиц. право. – 2013. – № 3. – С. 75–89.

16. Кузнецов Н. М. Эффективный метод повышения квалификации следователей / Н. М. Кузнецов, Е. П. Ищенко // Повышение эффективности

расследования преступлений : межвуз. сб. науч. тр. – Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1986. – С. 135–140.

17. Примерная программа повышения квалификации следователей, специализирующихся на расследовании преступлений, совершенных в сфере компьютерной информации. – М. : ЦОКП МВД России, 2001. – С. 4–5.

Статья посвящена проблемам профессионального обучения следственных кадров. Проанализированы пути усовершенствования профессионального обучения и даны рекомендации касательно предотвращения тактических ошибок в следственной деятельности.

This article is dedicated to the problems of investigators' professional skills training. The author analyzes the ways of vocational education improvement, as well as gave recommendations on avoiding tactical blunders in investigative activities.

Рекомендовано до опублікування на засіданні кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 3 від 17 листопада 2015 р.).

Рецензент – доктор юридичних наук, професор В. Ю. Шепітько.

УДК 343.17

О. М. Овчаренко, кандидат юридичних наук, головний науковий співробітник, керівник наукових робіт сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків;

О. О. Шуміло, молодший науковий співробітник сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ОКРЕМИХ ПОЛОЖЕНЬ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ОЧИЩЕННЯ ВЛАДИ»

Статтю присвячено дослідженню проблемних аспектів окремих положень Закону України «Про очищення влади», зокрема наповнення та забезпечення публічності реєстру осіб, до яких застосовуються люстраційні обмеження в контексті стандартів європейського правосуддя.

Ключові слова: люстрація, корупція, антикорупційна політика, антикорупційне законодавство, службові злочини, юридична відповідальність.

Постановка проблеми. Шістнадцятого жовтня 2014 р. набув чинності Закон України «Про очищення влади», що покликаний забезпечити ефективну перевірку відповідності державних службовців та інших осіб, які виконують функції держави та органів місцевого самоврядування, вимогам антикорупційного законодавства. Перелік осіб, на яких поширюється дія цього Закону, є досить значним і стосується посад майже в усіх сферах державного управління (виконавча влада, система правоохоронних органів, прокура-

тура, юстиція, Збройні Сили України тощо). За оцінкою Прем'єр-міністра України А. П. Яценюка, Закон має бути застосований приблизно щодо 1 млн осіб [9].

На виконання Закону України «Про очищення влади» Кабінет Міністрів України видав постанову «Деякі питання реалізації Закону України “Про очищення влади”» [6], а Міністерство юстиції України – наказ «Про затвердження Положення про Єдиний державний реєстр осіб, щодо яких застосовано положення Закону України “Про очищення влади”» [11]. Відомості про таких осіб вносяться до Єдиного державного реєстру осіб, щодо яких застосовано положення Закону України «Про очищення влади», що формується та ведеться Міністерством юстиції України (далі – Реєстр). Цей перелік перебуває у вільному доступі в мережі Інтернет. Станом на 1 жовтня 2015 р. до Реєстру занесено 776 осіб, до яких застосовані обмеження, передбачені Законом України «Про очищення влади».

Актуальність теми. Активісти організації «Громадський люстраційний комітет» продовжують вести облік осіб, які перебували на посадах, визначених Законом України «Про очищення влади», у період, указаний цим Законом (із 25 лютого 2010 р. по 22 лютого 2014 р.), у зв'язку з чим вони підлягають люстрації. Отже, внаслідок існування двох реєстрів – офіційного й неофіційного – постає нагальне питання удосконалення змісту й наповненості цих реєстрів, а також порядку їх ведення.

Метою цієї статті є аналіз проблемних аспектів окремих положень Закону України «Про очищення влади», зокрема, наповнення та забезпечення публічності реєстру осіб, до яких застосовуються люстраційні обмеження, в контексті стандартів європейського правосуддя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перспективним шляхам запобігання корупції та розв'язанню проблемних аспектів притягнення до юридичної відповідальності за корупційні злочини присвячували свої праці відомі вітчизняні вчені, зокрема: В. І. Борисов, В. В. Голіна, Б. М. Головін, А. П. Закалюк, В. С. Зеленецький, О. Г. Кальман, В. М. Киричко, О. В. Сердюк, В. В. Сташис, В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін, О. Ю. Шостко та ін. Плідні результати у теоре-

тичному обґрунтуванні правового інституту відповідальності вищих державних посадовців отримали такі зарубіжні вчені, як Х. Аппель, П. Блажек, К. Вільямс, С. Хорн, Р. Давід, В. Дворакова, Д. Ельстер, Н. Калхун, М. Кіллінзуорт, Н. Леткі, А. Чарнота. Разом із тим окремі новели українського антикорупційного законодавства ще не були предметом комплексного наукового дослідження.

Виклад основного матеріалу. На думку американської дослідниці С. Хорн, люстрації як східноєвропейському інституту перехідної справедливості, спрямованого на подолання негативних наслідків комуністичного суспільно-політичного ладу, й дотепер не надано єдиної оцінки [3, р. 357]. Міжнародні стандарти з прав людини чітко визначають необхідність захисту права на недоторканність приватного життя під час люстрації й підкреслюють заборону застосування інституту люстрації як інструменту особистої помсти [5, р. 23]. Загальновизнані принципи презумпції невинуватості й захисту персональних даних вимагають установлення певних правил поширення відомостей про осіб, до яких застосовується люстраційне законодавство. Досвід інших східноєвропейських країн наочно демонструє переваги виваженого підходу в поширенні негативної інформації про особу [2, р. 30–36; 4, р. 159–161].

Безумовно, оприлюднення відомостей про посадових осіб, яких було притягнуто до юридичної відповідальності, зокрема люстрації, є необхідним у демократичному суспільстві, оскільки виступає запорукою повноцінної соціальної відповідальності осіб, причетних до суттєвих порушень закону. З другого боку, Конституція України встановлює принцип презумпції невинуватості, згідно з яким особа вважається невинуватою в учиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку й встановлено обвинувальним вироком суду [8]. На нашу думку, під час люстрації має бути досягнутий баланс у втіленні цих важливих засад.

Відповідно до ч. 1 ст. 7 Закону України «Про очищення влади» відомості про осіб, щодо яких встановлено заборону, передбачені частиною третьою або четвертою статті 1 цього Закону, вносяться до Реєстру, що формується та ведеться Міністерством юстиції

України. Власником Реєстру є Міністерство юстиції України [12]. Окрім основної інформаційної функції, яка полягає у зосередженні в єдиному місці відомостей про осіб, до яких застосовано люстраційне законодавство, Реєстр виконує два прикладних завдання: 1) перевірка відомостей про осіб, які претендують на зайняття посад, пов'язаних із виконанням функцій держави або місцевого самоврядування, в рамках спеціальної та антикорупційної перевірок, на запити відповідних органів; 2) подання на запит правоохоронних органів інформації про внесення відомостей про особу до Реєстру або про відсутність у Реєстрі відомостей про таку особу у разі необхідності отримання такої інформації у рамках кримінального або адміністративного провадження або на запит прокурора в межах здійснення нагляду за додержанням вимог і застосування законів (наказ Міністерства юстиції України «Про Єдиний державний реєстр осіб, щодо яких застосовано положення Закону України “Про очищення влади”») [11].

На нашу думку, одним із найбільш проблемних є такий аспект. Оприлюдненню на сайті Міністерства юстиції України підлягають відомості не лише про осіб, щодо яких застосовані заходи, передбачені Законом України «Про очищення влади», а й відомості про тих осіб, які ще проходять процедуру люстраційної перевірки. Вагомими недоліками цього нормативного припису є те, що:

- ця інформація фактично дублює інформацію, оприлюднену на офіційних веб-сторінках органів державної влади, службовці яких проходять перевірку;
- ця інформація невинуватим захаращує веб-сторінку Міністерства юстиції України;
- оприлюднення інформації про притягнення особи до відповідальності (якими, власне, є люстраційні заходи) до винесення остаточного рішення у справі уповноваженим органом державної влади порушує принцип презумпції невинуватості й не містить суспільної необхідності.

Як відзначає відомий правозахисник Є. Захаров, відкритість навіть обмеженого кола відомостей, передбачених законом, є безсумнівним порушенням права на приватність [7]. До речі, оприлюднення інформації про осіб, остаточне рішення щодо люстрації

яких ще не ухвалено відповідними органами державної влади, було визнано неприйнятним Венеціанською комісією [13].

За ст. 7 Закону України «Про очищення влади» лише люстраційні заборони, що вводяться в дію судовими рішеннями, підлягають внесенню до Реєстру після набрання ними чинності. Проте, на нашу думку, таке правило повинно стосуватися всіх рішень про застосування люстраційних заборон, оскільки публікація відомостей про особу, щодо якої ці заборони були застосовані незаконно, може завдати значної шкоди її діловій репутації та порушити її право на повагу до приватного життя, передбачене Конституцією України, а також Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод.

Такої самої позиції із цього питання дотримується й Європейська комісія за демократію через право (Венеціанська комісія). Так, у консультативному висновку щодо Закону «Про визначення критерію для обмеження повноважень несення державної служби, доступу до документів та оприлюднення інформації про колабораціонізм із органами державної безпеки» колишньої Югославської Республіки Македонія було наголошено, що «публікація до винесення судового рішення є проблематичною з огляду на статтю 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Неприятливі наслідки такої публікації на репутацію людини навряд чи можуть бути пізніше видалені спростуванням, і потерпілий не має засобів, щоб захистити себе від таких негативних наслідків. Це може виявитися адекватним заходом, необхідним у демократичному суспільстві, лише тоді, коли співпрацю остаточно перевірено, не раніше. Тому публікація має відбуватися тільки після рішення суду» [1].

Інша проблема забезпечення публічності Реєстру безпосередньо пов'язана із правовим інститутом державної таємниці. В Україні існує низка посадових осіб, діяльність яких (і навіть назви посад, які вони обіймають) становить державну таємницю. Наприклад, Державна фіскальна служба не уповноважена перевіряти відомості декларацій про майновий стан і доходи співробітників СБУ, оскільки ця категорія відомостей є інформацією з обмеженим доступом. Працювати з такою інформацією можуть лише особи, які

мають доступ до державної таємниці, порядок отримання якої є спеціальним. У Міністерстві юстиції України таких осіб бракує. Представники СБУ пропонують, щоб люстраційні перевірки щодо їх співробітників здійснювали спеціально уповноважені особи цього відомства. Представники СБУ вважають, що публікація відомостей про осіб, які звільнені із СБУ в результаті застосування заборон, передбачених Законом України «Про очищення влади», є порушенням режиму державної таємниці, однак сам Закон таких відомостей не містить. Осіб, які були звільнені з органів СБУ, заносять до Реєстру, окрім тих, хто обіймали посади, назви яких складають державну таємницю [6].

Аналіз практики застосування законодавства про люстрацію засвідчує, що серйозною проблемою є уникнення люстрації. Досить велика кількість чиновників, які обіймали посади, на які поширюється Закон України «Про очищення влади», у відповідний період (з 25 лютого 2010 р. по 22 лютого 2014 р.) звільнилися зі своїх посад до набуття чинності вказаним Законом. Отже, ці особи у майбутньому можуть знов потрапити на державну службу. Хоча Закон містить процедури перевірки осіб, які претендують на зайняття посад, на які поширюється Закон України «Про очищення влади», цього можна потенційно уникнути шляхом фальсифікації документів. Відповідно до ч. 11 статті 5 цього Закону орган, який проводив перевірку, надсилає висновок про результати перевірки, підписаний керівником такого органу (або особою, яка виконує його обов'язки), керівнику органу, передбаченому частиною четвертою цієї статті, не пізніше ніж на шістдесятій день із дня початку проходження перевірки. Однак жодної відповідальності керівника органу державної влади, який затверджує результати перевірки, не встановлено, як і не має відповідальності посадових осіб органів, які проводять перевірки відповідно до постанови Кабміну «Деякі питання реалізації Закону України «Про очищення влади» від 16 жовтня 2014 р. № 563 [6]. У разі встановлення фактів фальсифікації подібних рішень відповідальність може наставати у загальному порядку (приміром, кримінальна відповідальність за службове підроблення (ст. 366 КК України) чи зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК України)). Лише відмова посадової особи від

проходження люстрації є підставою для її відповідальності. Відповідно до ч. 3 ст. 4 Закону України «Про очищення влади» неподання заяви (про згоду на проходження люстраційної перевірки. – *О. М. Овчаренко, О. О. Шуміло*) не пізніше ніж на десятий день із дня початку проведення перевірки у відповідному органі, на підприємстві згідно з планом проведення перевірок є підставою для звільнення особи із займаної посади не пізніш як на третій день після спливу строку на подання заяви та застосування до неї заборони, передбаченої частиною третьою статті 1 цього Закону.

Іще однією проблемою оприлюднення відомостей про люстрацію є законодавча прогалина, яка полягає у тому, що до жодного реєстру не потрапляють судді, до яких застосовуються заходи, передбачені Законом України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» [10]. Цей Закон визначає правові й організаційні засади проведення спеціальної перевірки суддів судів загальної юрисдикції як тимчасового посиленого заходу з використанням існуючих процедур розгляду питань про притягнення їх до дисциплінарної відповідальності і звільнення з посад у зв'язку з порушенням присяги з метою підвищення авторитету судової гілки влади й довіри громадян до неї, відновлення законності і справедливості. Повноваження з проведення люстрації надано Тимчасовій спеціальній комісії з перевірки суддів судів загальної юрисдикції (далі – ТСК), що складається із 15 членів і діє при Вищій раді юстиції (далі – ВРЮ). Діяльність ТСК припиняється після закінчення строку, протягом якого здійснюється ця перевірка. Процедура проведення такої перевірки визначена Законом. Так, ініціація перевірки судді здійснюється шляхом подання відповідної заяви до ТСК юридичними або фізичними особами протягом шести місяців із моменту опублікування в газеті «Голос України» повідомлення про її створення¹.

¹ До підстав, за якими суддя суду загальної юрисдикції підлягає перевірці, належать три групи підстав. По-перше, це прийняття ним одноособово або колегіально рішень про обмеження прав громадян на проведення зборів, мітингів, походів, демонстрацій, обрання запобіжних заходів у виді тримання під вартою в Україні, залишення їх без змін, продовження строку тримання під вартою, а також обвинувальних вироків щодо осіб, які були учасниками масових акцій про-

За результатами перевірки суддів ТСК ухвалюватиме висновок, який має бути обґрунтованим і оприлюднюється на офіційному веб-сайті ВРЮ. Висновок ТСК про порушення суддею присяги разом із матеріалами перевірки направляється ВРЮ для розгляду і прийняття нею рішення у строк не більше трьох місяців із дня надходження висновку у визначеному законом порядку. За наявності відповідних підстав ТСК спрямовує матеріали до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України (далі – ВККС України) або Генеральної прокуратури України. Якщо підстав для притягнення судді до дисциплінарної або кримінальної відповідальності не виявлено, Комісія припиняє провадження щодо такого судді.

Відомості про люстрацію суддів за Законом України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» не вносяться до жодного Реєстру. Оприлюднення даних про висновок ТСК щодо наявності підстав для відповідальності судді за Законом України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» на офіційному веб-сайті цього органу не можна вважати кінцевим результатом люстрації, оскільки висновки ТСК є проміжними, остаточне рішення про відповідальність судді мають ухвалювати органи дисциплінарної влади (ВККС України або ВРЮ) або компетентні правоохоронні органи. Приміром, відповідно до ч. 2 ст. 7 Закону висновок ТСК про порушення суддею присяги є обов'язковим для розгляду ВРЮ, однак остаточне рішення про встановлення ознак порушення суддею присяги – за Радою, яка ухвалює його за результатами дисциплінарного провадження.

Надання громадськості відкритої інформації про посадовців, які не мають права працювати на державних посадах, – важливий ін-

тесту, у зв'язку з їх участю у таких акціях, накладення різноманітних адміністративних стягнень на таких осіб у період з 21 листопада 2013 р. до дня набрання чинності цим Законом. По-друге, перевірки проводимуться у справах, пов'язаних із проведенням виборів до Верховної Ради України VII скликання, скасуванням їх результатів або позбавленням статусу народного депутата України особи, яка була обрана народним депутатом України до Верховної Ради України VII скликання (перевірка суддів провадиться за заявою особи, права або інтереси якої були порушені безпосередньо). По-третє, перевірки можливі також щодо суддів, які одноособово або колегіально розглядали справу або ухвалили рішення з допущенням порушень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, констатованих у рішенні Європейського суду з прав людини.

струмент, що уможливить запобігання незаконним призначенням та забезпечить поступове очищення державних установ від кадрів колишнього злочинного режиму. Тому активісти Громадського люстраційного комітету створили власний онлайн-реєстр осіб, які підлягають люстрації, що містить інформацію про посадових осіб, яким Закон «Про очищення влади» забороняє обіймати посади в державних органах влади протягом 10 років. Джерелом отримання даних, які вносяться активістами громадської організації, до громадського реєстру осіб, що підлягають люстрації, є офіційні запити до органів державної влади.

На сьогодні до цього Реєстру внесені посадовці, які обіймали сукупно не менше одного року керівну посаду (посади) в органах державної влади та місцевого самоврядування у період із 25 лютого 2010 р. по 22 лютого 2014 р., та ті, що не звільнилися за власним бажанням у період із 21 листопада 2013 р. по 22 лютого 2014 р. Станом на 1 жовтня 2015 р. громадський люстраційний реєстр містить понад 2 тис. осіб [14].

Основним призначенням громадського реєстру люстрації є верифікація відомостей з офіційного реєстру. Так, під час спеціальної перевірки претендентів на державну службу компетентні правоохоронні органи зможуть використати цю інформацію для того, щоб виявити осіб, які підробили документи про незастосування щодо них заборон, передбачених Законом України «Про очищення влади». Підкреслимо, що відомості з громадського реєстру не мають доказової сили, вони можуть бути лише використані як джерело інформації для органів, уповноважених здійснювати спеціальну перевірку претендентів на роботу в органах державної влади.

До недоліків громадського реєстру осіб, які підлягають люстрації, можна віднести:

- відсутність даних про осіб, які офіційно пройшли процедуру люстрації й щодо яких застосовані обмеження, передбачені Законом України «Про очищення влади»;
- відсутність даних щодо осіб, які мали зв'язки з органами державної безпеки;
- відсутність даних щодо суддів, до яких застосовані заходи відповідальності, передбачені Законом України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні»;

– відсутність даних щодо інших осіб, на яких поширюються заборони Закону України «Про очищення влади», окрім тих, які підлягають «автоматичній» або «трудовій» люстрації.

Висновки. Підсумовуючи наведене, зазначимо, що якісний добір кандидатів на посади в органах державної влади, здатних чесно й досконало виконувати покладені на них обов'язки, є запорукою успішного розвитку нашої держави. Тому вдосконалення процедури перевірки дотримання вимог Закону України «Про очищення влади» щодо осіб, які обіймають або претендують на зайняття керівних посад, сприятиме ефективній мінімізації корупційних ризиків.

Список літератури

1. Amicus Curiae Brief on the Law on determining a criterion for limiting the exercise of public office, access to documents and publishing, the co-operation with the bodies of the state security («Lustration Law») of «the former Yugoslav Republic of Macedonia» [Електронний ресурс] // Venice Commission. – Режим доступу: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2012\)028-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2012)028-e) (дата звернення 20.09.2015). – Заголовок з екрана.
2. Elster J. Coming to terms with the past. A framework for the study of justice in the transition to democracy / J. Elster // *European Journal of Sociology*. – 1998. – № 39. – P. 7–48.
3. Horne S. M. Late lustration programmes in Romania and Poland: supporting or undermining democratic transitions / S. M. Horne // *Democratization*. – 2009. – № 16 (2). – P. 344–376.
4. Los M. Lustration and Truth Claims: Unfinished Revolutions in Central Europe / M. Los // *Law & Social Inquiry*. – 1995. – № 20 (1). – P. 117–161.
5. Williams K. Lustration as the securitization of democracy in Czechoslovakia and the Czech Republic / K. Williams // *Journal of Communist Studies and Transition Politics*. – 2003. – № 19 (4). – P. 1–24.
6. Деякі питання реалізації Закону України «Про очищення влади» : постанова Каб. Міністрів України від 16 жовт. 2014 р. за № 563 // *Уряд. кур'єр*. – 2014. – № 197. – Ст. 73.
7. Захаров Є. Чотири причини для застосування вето щодо закону про очищення влади [Електронний ресурс] / Є. Захаров // *Укр. правда*. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2014/10/6/7039842/?attempt=1>. (дата звернення: 20.09.2015). – Заголовок з екрана.

8. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

9. Мільйон – під ніж люстрації: кого зачепить? [Електронний ресурс] // Радіо Свобода. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/26591461.html> (дата звернення: 20.09.2015). – Заголовок з екрана.

10. Про відновлення довіри до судової влади в Україні : Закон України № 1188-VII від 8 квіт. 2014 р. // Офіц. вісн. України. – 2014. – № 31. – Ст. 841.

11. Про затвердження Положення про Єдиний державний реєстр осіб, щодо яких застосовано положення Закону України «Про очищення влади» [Електронний ресурс] : наказ Мін-ва юстиції України від 16 жовт. 2014 р. за № 1704/5 // Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1280-14> (дата звернення: 20.09.2015). – Заголовок з екрана.

12. Про очищення влади : Закон України від 16 верес. 2014 р. № 1682-VII // Відом. Верхов. Ради України. – 2014. – № 44. – Ст. 2041.

13. Проміжний висновок Венеціанської комісії щодо Закону України «Про очищення влади» (Закон про люстрацію) № 788/2014 від 16 грудня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2014\)044-ukr](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2014)044-ukr). – Заголовок з екрана.

14. Реєстр осіб, що підлягають люстрації [Електронний ресурс] // Громадський люстраційний комітет. – Режим доступу: <http://lku.org.ua/registry/dashboard> (дата звернення: 20.09.2015). – Заголовок з екрана.

Статья посвящена исследованию проблемных аспектов отдельных положений Закона Украины «Об очищении власти», в частности наполнения и обеспечения публичности реестра лиц, к которым применяются люстрационные ограничения в контексте стандартов европейского правосудия.

The article is devoted to studying the Law of Ukraine on Government Cleansing separate problem issues, particularly, filling in and providing the publicity for the Register of Persons Subject to Lustration in the context of European standards of justice.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби зі злочинністю НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 7 від 30 вересня 2015 р.).

Рецензент – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник І. С. Яковець.

ПИТАННЯ БОРОТЬБИ З КОРУПЦІЙНИМИ ПРАВОПОРУШЕННЯМИ

УДК 343.9

Є. В. Курінний, доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

СОЦІАЛЬНА АМОРАЛЬНІСТЬ – КЛЮЧОВА ДЕТЕРМІНАНТА ПОШИРЕННЯ КОРУПЦІЇ

Стаття присвячена актуальній проблемі – дослідженню загальних характеристик соціальної аморальності. Розглядаються питання первинності зазначеної категорії стосовно корупції та її основних причин. Пропонуються власне визначення соціальної аморальності, а також найбільш ефективні засоби протидії їй, якими є мораль і право.

***Ключові слова:** корупція, соціальна аморальність, суспільні потреби та інтереси, мораль і право.*

Постановка проблеми. Корупція, напевно, – саме вживане та популярне слово у теперішній Україні. Адже із цим небезпечним явищем пов'язують майже всі негативні події, що явно або приховано відбуваються у нашій державі. Воно небезпідставно стало тим головним та поки нездоланим гальмом, що блокує необхідні системні трансформації, є невидимим шлагбаумом на шляху принципово нового вектору цивілізаційного розвитку українського суспільства і держави, на яке так невимушено й віртуозно навчилися списувати власні організаційні прорахунки та управлінські провали представники вітчизняного істеблішменту.

За результатами нового Індексу сприйняття корупції Transparency International, у 2014 р. Україна так і не пододала межю «ко-

рупційної ганьби): 26 балів зі 100 можливих і 142 місце зі 175 позицій – такі показники України в цьогорічному Індексі сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index). Україна вкотре опинилася на одному щаблі з Угандою та Коморськими островами, виявляючись однією з найбільш корумпованих країн світу.

Такі невтішні результати, на думку міжнародної антикорупційної спільноти, спричинені малопомітним поступом у руйнуванні корупційних схем, отриманих у спадок від усіх правлячих режимів часів незалежності України. Адже, незважаючи на «зміну фасаду», Україна продовжує тупцювати на місці.

За словами виконавчого директора українського представництва Transparency International О. Хмари, ухваливши певні закони, держава показала намір рухатися в бік реформ, але цього недостатньо: «Політична воля – це не лише рішучі заклики з високих трибун. Це цілком практичні кроки на виконання нових антикорупційних законів, як-от: прозорий підбір персоналу нових антикорупційних органів, покарання всіх причетних до корупційних схем, невтручання в роботу борців з корупцією. Саме цього не вистачає Україні, аби піднятися у рейтингах Індексу сприйняття корупції» [1].

Про фактичну консервацію старих корупційних схем у нинішніх умовах другого постмайданного періоду свідчить інформація, надана вітчизняним журналістом та народним депутатом С. Лещенком, який зазначає, що замість обопільного контролю команди Порошенка та Яценюка вступили у змову. Вони поділили сфери впливу та відповідальності, щоб не перетинатися та не конфліктувати. Наприклад, у сфері впливу Яценюка знаходяться Ощадбанк, Енергоатом і компанія з видобутку титанової сировини, а у піраміді Порошенка – Укрексімбанк, Центренерго та Укрспирт. Влада безвільно дозволяє паразитувати на цих активах компаніям-посередникам, наближеним до оточення Президента і Прем'єра, ... корупція і відсутність реформ нарощують незадоволення теперішньою владою. Температура у суспільстві розпалюється. Популісти стрижуть купони. У провладних політиків, окрім М. Саакашвілі, негативні рейтинги співвідношення довіра/недовіра [2].

На існування проблем у сфері протидії корупції в Україні вказують не лише вітчизняні спеціалісти, а й зарубіжні дипломати.

Так, наприкінці жовтня 2015 р. посол США в Україні Д. Паєтт в інтерв'ю радіостанції «Голос Америки» заявив, що США вважає, що влада України недостатньо бореться з корупцією. «Поки корупція буде тривати, Україна не зможе розвинути свій потенціал», – сказав він [3].

Корупція як соціально зумовлений прояв є не стільки причиною, а насамперед головним симптомом того тривалого, можна сказати, хронічного полінедугу, на який не один десяток років хворіє Україна. Показники стану та рівня такого негативного явища, як корупція, фіксують не лише ступінь її запущеності та небезпечності у конкретній країні, а й масштабність і потужність її соціальних витоків, того сприятливого та поживного «грунту», на якому постійно зростають плоди корупційного «урожаю» і не вистачає місця та умов для поширення паростків благородних культур, що забезпечують суспільний добробут та соціальний розвиток.

Відсутність реальних результатів в антикорупційній діяльності української влади змушує нас черговий раз звернутися до розгляду основних причин такого небезпечного явища, яким є корупція. Недивлячись на непоодинокі наукові розробки цієї проблеми, можна сподіватися на подальше розкриття відповідного потенціалу та отримання принципово нових результатів, що допоможуть формувати оригінальні підходи в організації та безпосередній протидії корупційним проявам в Україні.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій, присвячених питанням попередження та боротьби з корупцією, свідчить, що цю проблему висвітлювали багато різногалузевих фахівців, наприклад, Л. І. Аркуша, О. О. Дудоров, Є. В. Невмержицький, М. І. Камлик, В. С. Лукомський, М. І. Мельник, М. І. Михальченко, С. С. Рагульський, Р. М. Тукач, О. В. Терещук, М. І. Хавронюк, С. А. Шалгунова та інші науковці.

Одним із фундаментальних наукових досліджень кримінологічних проблем корупції можна вважати докторську дисертацію М. І. Мельника, який зазначає, що корупція є не лише правовою та кримінологічною, а й загальносоціальною, політичною та економічною проблемою суспільства та держави. Учений указує на необхідність виділення залежно від характеру детермінуючого впливу

на корупцію соціальних передумов, загальних причин та умов корупції, причин та умов конкретних корупційних діянь, що можуть бути позначені узагальнюючим терміном «фактори корупції» – явища, процеси, інші чинники, що здійснюють будь-який детермінуючий вплив на корупцію, обумовлюючи корупцію як явище та породжуючи її конкретні прояви. За сферами поширення та змістом цей науковець поділяє вказані фактори на: 1) політичні; 2) економічні; 3) організаційно-управлінські; 4) правові; 5) ідеологічні; 6) морально-психологічні; 7) інші.

Характеристиці факторів корупції в Україні передують визначення об'єктивної та суб'єктивної передумов корупції в усіх країнах. На думку М. І. Мельника, об'єктивною передумовою корупції є інститут делегування народом влади певним своїм представникам, наявність бюрократичного механізму управління державою, а більш узагальнено – наявність держави як інституту управління суспільством. Суб'єктивною (психологічною) передумовою існування корупції є психологічна допустимість (схильність) певної частини людей до задоволення життєвих потреб у протиправний спосіб, зокрема шляхом неправомірного використання владних повноважень [4].

В основному можна погодитися з наведеними тезами цього відомого вченого-правника, однак це не виключає спроби знайти те загальне першоджерело корупції, що знаходиться в основі її об'єктивних і суб'єктивних передумов, той первинний елемент, наявність якого детермінує численні корупційні фактори.

Тому **головною метою** цієї публікації є визначення ключової детермінанти корупції – соціальної аморальності та наведення її загальних характеристик.

На початку **викладу основного матеріалу** цього дослідження слід зазначити, що, на наш погляд, головною об'єднуючою ознакою вказаних вище факторів та передумов корупції є деформація моралі та світосприйняття конкретного громадянина, ігнорування з його боку потреб суспільства та держави на користь власним, передусім меркантильним інтересам. Це стосується не лише звичайних (пересічних) громадян, а й насамперед представників різноманітних владних структур.

Інтерес завжди виступає у ролі мотиваційної основи (первинного імпульсу), своєрідного постійного поводири осмисленої соціальної поведінки будь-якого суб'єкта суспільних відносин. Владний суб'єкт, котрий є репрезентантом держави або органа місцевого самоврядування, у своїй професійній діяльності завжди має керуватися публічними інтересами (інтересами суспільного загалу) і в жодному разі не підмінити зміст зазначених інтересів власними, приватними, корпоративно-клановими інтересами.

Такий бажаний та необхідний для суспільства і держави аскетизм має ґрунтуватися на домінуванні у змісті життєвого кредо певного публічного службовця таких високих принципів, як мораль, культура, свідомість, відчуття відповідальності за доручену справу тощо. Крім того, своєрідною соціальною аурую для формування, підтримки та подальшого зміцнення перелічених чеснот мають бути такі стійкі показники «соціального клімату», як високий рівень загальної культури і свідомості громадян та похідні від них категорії – правосвідомість та правова культура [5].

У разі, коли у діяльності можновладця навіть самого незначного масштабу особистий, приватний інтерес висувається на перший план, а формат об'єктивних публічних потреб та інтересів служить своєрідною ширмою для приховування антисоціальної, протиправної поведінки, у функціонуванні конкретної публічної адміністрації з'являються нехай ледь помітні, але проблемні збої. А коли для значної частини малої, середньої та вищої бюрократії підміна загальних інтересів приватними, з формату поодиноких та виняткових випадків переходить на шлях буденності й домінування неписаних правил користолюбства та постійного пошуку власного зиску, суспільно корисне функціонування державно-владної машини стає неможливим, руйнується довіра до неї з боку суспільства, і вона стає головним гальмом його розвитку.

У теперішніх умовах неприродно затягнутого періоду пострадянського існування України можна знайти практичне підтвердження наведеної теоретичної схеми. Двічі – наприкінці 2004 р. та дев'ять років потому – український народ шляхом протесту і непокори фактично оголошував вирок недовіри чинній вітчизняній пострадянській моделі олігархічного капіталізму з окремими еле-

ментами «нанофеодалізму», в якій до простоти звичними і неминучими виявляються такі соціальні неподобства, як корупція та казнокрадство, брехня та непотизм, несправедливість та безвідповідальність.

Як і десять років тому, ця українська система, що збанкрутіла, і зараз демонструє неймовірні ознаки «живучості»; змінилися перші особи країни, парламенту, уряду, міністерств, державних адміністрацій тощо, однак малопомітно змінюється соціальне життя; як і два роки тому, у країні не зник вірус суспільної депресії – недовіри до влади та відчуття безвихіддя з чарівного кола власної та загальної безперспективності. Існує реальна перспектива повторення кола минулого десятирічного шляху, тільки за менш стислий часовий період та з іншими більш радикальними протестними формами і не прогнозованими для держави наслідками [6].

Про необхідність активізації протидії корупції – «ахіллесовій п'яті» державного апарату України постійно нагадується першими особами держави. Так, під час звернення 27 листопада 2014 р., на початку роботи новообраного парламенту, Президент України П. Порошенко зазначив, що ключовим внутрішнім викликом залишається корупція. В цьому контексті хотілося б назвати ще й бідність, однак є зрозумілим, що першопричиною вкрай низького рівня життя переважної більшості українців є тотальна корумпованість державного апарату, сфери державних послуг, некомпетентність і неефективність державного управління. Меркантильна, так би мовити, безідейна, корупція – куди сильніший внутрішній союзник нашого зовнішнього ворога, ніж його ідеологічно вмотивована п'ята колона [7].

Прем'єр-міністр України А. Яценюк 11 грудня 2014 р. під час представлення Програми нового Уряду серед трьох ключових викликів для української держави так само назвав і корупцію [8].

Заради об'єктивності слід зауважити, що антикорупційна увага була притаманна й для попередньої влади часів В. Януковича – М. Азарова. Зокрема, відповідні положення були зафіксовані у Програмі економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» [9]. А найбільша кількість заходів щодо протидії корупційним проявам

передбачалась у Програмі діяльності Кабінету Міністрів України на чолі з Ю. Тимошенко «Український прорив: для людей, а не політиків» від 16 січня 2008 р. [10].

На жаль, як засвідчила суспільна практика, політичному фарисейству в Україні поки що немає видимих меж, і тому реальність антикорупційної роботи в нашій країні залишається справою майбутнього, єдине сподівання, що не такого далекого.

На нашу думку, окрім ретельного вивчення різноманітних проявів корупції, фіксації її загрозливих рівнів та наслідків, необхідно більше уваги приділяти дослідженню соціальних причин цього небезпечного й аморального явища. З'ясувавши ключові детермінанти корупції, цілком можна перейти від формату локальної боротьби до комплексних заходів протидії корупційним правопорушенням.

Корупцію слід розглядати не лише як прояв негативної поведінки конкретного чиновника, а й як частину аморальності певного суспільства і держави, рівень якої, у свою чергу, визначається чистотою та потужністю джерел моралі і права, живі води яких не дають занাপастити душу та вчасно очищують від присталого бруду тлінне людське тіло [6].

Про те, що необхідно терміново починати очищення зазначених джерел, свідчить не лише безвихідь сучасного українського буття, а й сумні результати соціологічних досліджень. Так, останні вибори і довибори до Верховної Ради України зразка 2014 р. та місцеві вибори 2015 р. показали, що в Україні мало що змінилося: громадяни, як і раніше, не проти й надалі займатися електоральною проституцією. Питання лише у ціні. Отже, за скільки і як готові продаватися українці? Щоб з'ясувати середню ціну «голосу» українського виборця, Центр політичних студій та аналітики спільно з VoxUkraine провів своєрідний соціологічний зріз. У 12 містах України – Вінниці, Запоріжжі, Дніпропетровську, Івано-Франківську, Києві, Львові, Одесі, Сумах, Тернополі, Харкові, Херсоні та Чернігові – зібрали 1205 анкет (загалом не менше 100 анкет на місто).

Запитання стосувалися місцевих виборів 2015 р. і звучали у такій спосіб:

Скільки українців готові узяти гроші від кандидата і скільки з тих, хто отримали гроші, все ж таки проголосують за нього? Наскільки підкуп як явище, в принципі, може впливати на виборчий процес і спотворювати його результати?

Результати виявились цікавими.

Тридцять відсотків українців погодяться взяти гроші від кандидатів у депутати/мери, якщо така нагода випаде. При цьому середня сума, за яку виборці погоджуються продати свій голос, дорівнює 580 грн. Ще 39 % заявили, що самостійно вирішуватимуть, за кого голосуватимуть, незважаючи на отримані кошти, а 29 % відмітили, що візьмуть гроші, але проголосують за іншого кандидата.

Українці схильні також вестися на непрямий підкуп (наприклад, ремонт лікарні чи благоустрій вулиці за кошти кандидата). Відповідно до результатів дослідження 40 % опитаних були готові проголосувати за кандидата, який пожертвує гроші лікарні, і 38 % – за кандидата, що заплатить за благоустрій вулиці.

Заради грошей українці готові піти і на порушення виборчого законодавства.

Вісімнадцять відсотків із тих, хто погодився отримати кошти від кандидата, готові сфотографувати бюлетень з відміткою навпроти «потрібного» кандидата, ще 28 % готові зробити це за додаткову оплату.

Сім відсотків українців готові за гроші також винести бюлетень за межі виборчої дільниці, а 4 % – проголосувати під чужим прізвищем.

У регіональному розрізі найбільш готовими продати голос виявились жителі Півдня України, найменше – Заходу та Центру. При цьому найдорожче оцінили свій голос жителі Заходу України – у середньому 650 грн, найдешевше – жителі Півночі (близько 500 грн).

Про що говорить дослідження?

У першу чергу, про те, що принаймні 10% від загальної кількості людей, що планували участь у виборах, могли проголосувати за певних кандидатів лише тому, що ті їх підкупили [11].

Як бачимо, хвора держава є похідною від хворого суспільства. Недугою соціальної аморальності уражені як чиновник, так і пере-

січний громадянин. Тому немає жодних гарантій, що через деякий час відсоток осіб, готових продати свій голос, не буде ще більшим. Щоб не допустити цього, потрібно негайно застосовувати інтенсивну соціальну терапію у вигляді активізації поширення на українських теренах моралі і права.

Мораль і право можна вважати головними й засадничими чинниками сучасних, визнаних цивілізованим світом, розвинутих цивілізаційних конструкцій. Саме ці дві соціальні чесноти знаходяться в основі таких ціннісних категорій, як честь і гідність, правда, справедливість та відповідальність.

Систематичне ігнорування окремою особою правил людяності та моралі призводить до її неминучої деградації та духовного самознищення. У разі коли таке «життєве кредо» стає негласною нормою для значної частини соціуму, воно подібно до заразного вірусу набуває свого поширення, спрямовуючи той чи інший народ на ірраціональний шлях, що характеризується реальністю загрози подальшої суспільної деградації, знеціненням права як найвищого стандарту людської поведінки і, нарешті, занепадом ключових соціальних і політичних інститутів, зокрема й держави.

Як свідчить історія людства, наведеною стежкою апокаліптичності пройшли не один десяток країн та народів. Нехтування правом і мораллю, знівелювання у суспільній поведінці раціональності, самообмеженості та самоконтролю як з боку репрезентантів влади, так і звичайних людей, є ознаками соціальної аморальності – складного, небезпечного – але за умов вчасного і правильного застосування відповідних комплексних заходів протидії – цілком виліковного суспільного недугу.

Ліки від соціальної аморальності, на перший погляд, є доволі простими: повернення до беззаперечних витоків людяності – моралі і права. Однак із доступністю до цих чеснот можуть виникати значні проблеми, пов'язані з відсутністю суспільної волі, інертністю, схильністю пострадянської людини до патроналізму та консерватизму, якій набагато легше «підмазати» чи «віддячити» у тій чи іншій складній життєвій ситуації, ніж «піти на принцип» і фактично стати «білою вороною» в очах більшості обивателів.

Найпершим та найпоширенішим проявом соціальної аморальності небезпідставно можна вважати корупцію, рівень якої віддзеркалює, по-перше, стан організації та результати функціонування державного (владного) апарату, а звідси й потенціал його спроможності вирішувати нагальні суспільні проблеми, по-друге, загальну мораль того чи іншого суспільства, правосвідомість та правову культуру переважної більшості його членів, що характеризуються їх ставленням до корупції.

Такий стан речей зайвий раз підтверджує актуальність порушеної проблеми соціальної аморальності в Україні.

Корупцією, казнокрадством, здирництвом, непотизмом, політичним фарисейством не обмежуються різноманітні форми соціальної аморальності значної частини вітчизняного чиновництва і політикуму всіх можливих рівнів. До недавнього часу не дуже далеко від владоможців намагалися у своїй більшості відійти й звичайні представники українського соціуму, що відбивалося у власній соціальній інертності, конформізмі та безініціативності. Це фактично заохочувало їх до різноманітних протиправних проявів.

З урахуванням усіх очевидних та маловідомих факторів можна припустити, що своєрідний перелом – бажання багатьох жити за совістю та гідністю, правдою та справедливістю – відбувся на межі 2013–2014 рр. Перед нашим народом постав черговий шанс вийти із зачарованого кола небезпечної соціальної аморальності [6]. Наскільки повно ми – громадяни України – усвідомимо цю можливість, як максимально скористаємося нею, без сумніву, покаже час, однак при цьому ми не повинні залишатися байдужими. Кожен з нас на своєму місці, у міру власних можливостей має зробити свій посильний внесок у цю, на перший погляд, малопомітну, але таку доленосну для українського суспільства справу.

Підсумовуючи викладене, можна зробити такі **висновки**:

1. В основі економічних, політичних та соціальних причин корупції знаходиться масштабна деформація моралі у значній кількості громадян, причому у представників так званої політичної та економічної еліти (істеблїшменту) рівень відповідного спотворення є помітно вищим, ніж у звичайних представників українського

соціуму. Тобто соціальну аморальність можна вважати первинною детермінантою не лише корупції, а й трьох її основних причин – соціальної, політичної та економічної.

2. Соціальна аморальність – категорія, що характеризує масштаби поширення у конкретній державі та суспільстві проявів ігнорування та фактичного заперечення з боку частини істеблїшменту та звичайних громадян таких засадничих принципів здорового соціального життя, як совість, гідність і честь, правда, справедливість та відповідальність.

Соціальну аморальність визначають насамперед її ознаки та прояви (форми), а також ступінь (рівень) поширеності.

3. Рівень (ступінь) поширеності соціальної аморальності насамперед має визначатись обсягами недотримання моральних вимог представниками різноманітних владних структур та інституцій, оскільки від показника ступеня безчестя, жадібності та продажності можновладця безпосередньо залежить рівень реалізації об'єктивно існуючих суспільних потреб, а значить, успішність конкретного суспільства та відповідної держави.

4. Головними ознаками соціальної аморальності можна вважати явне або приховане нехтування правилами людяності та моралі, фактичну відсутність честі і гідності у конкретних осіб, які заради власних, переважно меркантильних інтересів беззастережно готові піти на сумнівні угоди із совістю, нехтуючи потребами ближніх та суспільства у цілому.

5. Найпоширенішими та найнебезпечнішими проявами (формами) соціальної аморальності можна вважати корупцію, казнокрадство, здирництво, непотизм, грошові «відкати», політичне фарисейство, продаж виборцем власного голосу тощо.

6. Найбільш затребуваним інструментарієм протидії соціальній аморальності є такі два соціальні феномени, як мораль та право. Перший уособлює людські честь, совість та гідність, другий – правду, справедливість та відповідальність.

7. Логіка подальшого наукового пошуку у порушеній сфері підказує, що основні зусилля мають спрямоватися на вироблення дієвого та ефективного соціального, насамперед правового інструментарію, за допомогою якого можна спочатку зупинити триваючі

процеси поширення головних ознак та форм соціальної аморальності (локалізувати їх), а далі поступово звужувати масштаби та сфери її основних ознак і проявів до показників сучасних лідерів світових демократій.

Список літератури

1. Индекс корупції CPI – 2014. Прес-реліз Україна / Transparency International [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ti-ukraine.org/corruption-perceptions-index-2014/press-release.html>. – Заголовок з екрана.

2. Лещенко С. Стране нужна перезагрузка власти в рамках нынешней коалиции [Електронний ресурс] / С. Лещенко. – Режим доступу: <http://nv.ua/opinion/leshenko/djadja-sem-sledit-za-toboj-78164.html>. – Заголовок з екрана.

3. Пайєтт вимагає покарати українських корупціонерів [Електронний ресурс] // Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2015/10/30/7086901/?attempt=1>. – Заголовок з екрана.

4. Мельник М. І. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми протидії корупції : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / М. І. Мельник ; Нац. акад. внутр. справ. – К., 2002. – 38 с.

5. Курінний Є. В. Окремі питання вдосконалення правового інструментарію запобігання корупції / Є. В. Курінний // Вісн. Акад. митної служби України. – 2014. – № 2. – С. 70–75.

6. Курінний Є. В. Суспільні та правові потреби протидії корупції в Україні / Є. В. Курінний // Наук. вісн. Дніпропетр. Держ. ун-ту внутр. справ. – 2014. – № 4. – С. 18–25.

7. Повний текст позачергового звернення Порошенка до Ради / Galnet [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://galnet.org/newsticker/229984-rovnyj-tekst-pozacherhovoho-zvernennya-poroshenka-do-rady>. – Заголовок з екрана.

8. Пленарне засідання Верховної Ради України 11 грудня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua/news>. – Заголовок з екрана.

9. Програма економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава»: Президент України від 2 червня 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/main.cgi?nreg=n0004100-10>. – Заголовок з екрана.

10. Програма діяльності Кабінету Міністрів України «Український прорив: для людей, а не політиків» [Електронний ресурс] : затв. постано-

вою Каб. Міністрів України № 14 від 16 січ. 2008 р. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0001120-08&p=1289472698464919>. – Заголовок з екрана.

11. Таран В. Електоральна проституція: за скільки готові продатися українці [Електронний ресурс] / В. Таран, Т. Милованов. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/articles/2015/11/15/7088741/view_print/?attempt=1. – Заголовок з екрана.

Статья посвящена актуальной проблеме – исследованию общих характеристик социальной аморальности. Рассматриваются вопросы первичности данной категории по отношению к коррупции и ее основным причинам. Предлагаются собственное определение социальной аморальности, а также наиболее эффективные средства противодействия ей, каковыми являются мораль и право.

The article is devoted to a relevant problem – the study of social immorality common characteristics. The primacy of this category in reference of corruption and its main reasons has been considered. The author presents an authentic definition of social immorality along with the most effective means of its prevention, which are morality and law.

Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії дослідження правових проблем запобігання та протидії корупції НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса (протокол № 5 від 16 жовтня 2015 р.).

УДК 343.35(477)

Г. С. Крайник, кандидат юридичних наук, асистент кафедри кримінального права № 1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, науковий співробітник Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ДО ПИТАННЯ ВИОКРЕМЛЕННЯ КОРУПЦІЙНИХ ДІЯНЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ТА АДМІНІСТРАТИВНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

Статтю присвячено аналізу існуючих підходів до визначення поняття корупції та системи корупційних діянь (злочинів та адміністративних правопорушень) в Україні. Визначено ознаки, що покладені законодавцем в основу віднесення злочинів до категорії корупційних.

Ключові слова: корупція, система корупційних діянь, корупційні злочини, запобігання корупції.

Постановка проблеми. У сучасній Україні проблема боротьби з організованою злочинністю та її складовою – корупцією, що є каталізатором розвитку організованої злочинності, є дуже актуальною.

Суспільна небезпечність корупції полягає в тому, що вона перероджує державний апарат, призводить до його незворотних змін, які можна подолати лише завдяки кардинальним засобам, у тому числі й шляхом використання кримінально-правової репресії. Корупція стала чинником, що реально загрожує національній безпеці, демократичному розвитку держави та суспільства, конституційному ладу, а саме: підриває авторитет країни, завдає шкоди функціонуванню державного апарату, обмежує конституційні права і свободи людини та громадянина, порушує принцип верховенства права, руйнує моральні й суспільні цінності [1, с. 388, 389].

Корупційна злочинність завжди впливає на суспільство й державу, руйнуючи їх життєдіяльність, а саме: дискредитує авторитет державного апарату, руйнує основні принципи, на які спирається будь-яка держава. Корупція завдає державі значної економічної та політичної шкоди, зводить практично нанівець потенційну ефективність будь-яких економічних та соціальних програм держави, результативність управлінських рішень [2, с. 5].

За даними досліджень Індексу сприйняття корупції, що проводяться міжнародною організацією Transparency International, українці вважають свою державу однією з найбільш корумпованих у світі: у 2012 і 2013 роках держава посідала 144 місце зі 176 країн, в яких проводилися дослідження, а у 2014 році Україна посіла 142 місце серед 175 країн [3; 4]. Високий рівень корупції у країні викликає ставлення до України як до корумпованої держави з нестабільними державними інститутами.

Стан розробки проблеми. В Україні питанням корупційної злочинності були присвячені дисертаційні дослідження М. І. Мельника та Є. В. Невмержицького. З-поміж вітчизняних науковців помітний внесок у вирішення зазначених питань зробили М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, Ю. В. Гродецький, В. М. Гарашук, В. О. Глушков, К. П. Задоя, О. Г. Кальман, В. М. Киричко, С. М. Клімова, В. Я. Тацій, О. В. Терещук, В. І. Тютюгін, С. А. Шалгунова та ін.

Слід відмітити, що за вчинення корупційних або пов'язаних із корупцією правопорушень особи, уповноважені на виконання публічних функцій, фактично притягаються до: *кримінальної, адміністративної, цивільно-правової та дисциплінарної відповідальності*. У той самий час ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 р. корупційним правопорушенням визнає діяння, за яке встановлено *кримінальну, дисциплінарну та/або цивільно-правову відповідальність* [5].

Цю неточність пропонуємо усунути шляхом доповнення ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції», вказавши таке визначення корупційного правопорушення: *«корупційне правопорушення – діяння, за яке встановлено кримінальну, адміністративну, дисциплінарну та/або цивільно-правову відповідальність»*.

Безпосередньо адміністративна відповідальність за адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією, встановлена главою 13-А Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) («Адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією»). Ця глава складається з 6 статей:

1) ст. 172⁴ («Порушення обмежень щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності»);

2) ст. 172⁵ («Порушення встановлених законом обмежень щодо одержання подарунків»);

3) ст. 172⁶ («Порушення вимог фінансового контролю»);

4) ст. 172⁷ («Порушення вимог щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів»);

5) ст. 172⁸ («Незаконне використання інформації, що стала відома особі у зв'язку з виконанням службових повноважень»);

6) ст. 172⁹ («Невжиття заходів щодо протидії корупції»).

Відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення національного законодавства у відповідність із стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією» від 18 квітня 2013 р. № 221-VII, що набув чинності з 18 травня 2013 р., із КУпАП виключено статті 172² («Порушення обмежень щодо використання службового становища») та 172³ («Пропозиція або надання неправомірної вигоди») [6].

На наш погляд, зміни до КУпАП цілком слушні, оскільки ступінь суспільної небезпечності вказаних корупційних діянь переважно не поступається злочинам [7, с. 118].

Цікаво, що діяння, передбачене ст. 172⁶ КУпАП («Порушення вимог фінансового контролю»), все ще визнано корупційним правопорушенням, а злочин, передбачений ст. 366¹ Кримінального кодексу України (далі – КК) («Декларування недостовірної інформації»), не належить до корупційних правопорушень. Оскільки діяння, передбачене ст. 172⁶ КУпАП, вчиняється з необережності, а корупційні діяння є лише умисними, то пропонуємо його виключити з КУпАП.

Резолюція Комітету міністрів Ради Європи «Про двадцять принципів боротьби з корупцією» радить гарантувати визнання національної та міжнародної корупції кримінальною [8]. Тому в перспек-

тиві відповідальність за найбільш суспільно небезпечні корупційні діяння повинна бути кримінальною, а не адміністративною.

У цьому зв'язку слід прискорити реформу Кодексу України про адміністративні правопорушення, оскільки без цього реформування правової системи України залишається незавершеним, триватимуть колізії у законодавстві [7].

Законом України «Про Національне антикорупційне бюро України» від 14 жовтня 2014 р. № 1698-VII ст. 45 КК було доповнено приміткою, в якій встановлено перелік злочинів, що належать до корупційних. Закріплення переліку корупційних злочинів у законі про кримінальну відповідальність мало за мету, в першу чергу, унеможливити або ускладнити застосування пільгових (заохочувальних) норм кримінального права до осіб, які вчинили такі діяння (зокрема, інституту звільнення від кримінальної відповідальності, призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, звільнення від покарання з випробуванням чи від його відбування за амністією, зняття судимості тощо).

З урахуванням змін, внесених Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро України та Національного агентства з питань запобігання корупції» від 12 лютого 2015 р. № 198-VIII, корупційними злочинами визнаються суспільно небезпечні діяння, передбачені статтями 191, 262, 308, 312, 313, 320, 357, 410, у випадку їх вчинення шляхом зловживання службовим становищем, а також діяння, передбачені статтями 210, 354, 364, 364¹, 365², 368–369² КК. Таким чином, законодавець вирішив питання про те, які злочини слід вважати корупційними, шляхом формування їх вичерпного переліку [9].

З наведеного вище неодмінно виникають дві групи запитань: а) який критерій було покладено в основу віднесення саме цих злочинів до категорії корупційних (про ті спільні ознаки, що властиві цим діянням і вирізняють їх з-поміж інших злочинів); б) в чому полягає якісна відмінність корупційних злочинів від інших корупційних правопорушень, що вимагає необхідності протидіяти їм саме методами кримінального права. На думку В. М. Киричка, корупцій-

ним злочинам властиві водночас дві групи ознак: а) склад злочину, передбачений КК; б) ознаки корупційного правопорушення [10, с. 14].

Набагато більше корупційних правопорушень (відповідно до ст. 45 КК) представлено в Кримінальному кодексі України. Таких статей в цьому Кодексі дев'ятнадцять, що містяться у семи різних розділах КК.

Бачимо явну неспіврозмірність адміністративних та кримінальних корупційних правопорушень (6 і 19 відповідно). На наш погляд, *має бути орієнтовно рівна кількість корупційних адміністративних та кримінальних правопорушень (відповідно, менш суспільно небезпечних та більш суспільно небезпечних діянь), за винятком діянь, що за своєю суспільною небезпечністю можуть належати лише до кримінальних правопорушень – злочинів* (наприклад, ст. 368 КК («Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою») або ст. 369 («Пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі»). Це не відповідає потребам правозастосовної практики та очікуванням переважної більшості населення України, оскільки у випадку непритягнення до кримінальної відповідальності корупціонери залишаються взагалі безкарними, тому що у главі 13-А КУпАП («Адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією») відсутнє відповідне адміністративне правопорушення.

Розглянемо розділи КК, де містяться кримінальні корупційні правопорушення, що зазначені у примітці до ст. 45 КК:

1) розділ VI Особливої частини КК («Злочини проти власності») – ст. 191 («Привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем»);

2) розділ VII Особливої частини КК («Злочини у сфері господарської діяльності») – ст. 210 («Нецільове використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням»);

3) розділ IX Особливої частини КК («Злочини проти громадської безпеки») – ст. 262 («Викрадення, привласнення, вимагання вогне-

пальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин чи радіоактивних матеріалів або заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживанням службовим становищем»);

4) розділ XIII Особливої частини КК («Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення») – статтях 308 («Викрадення, привласнення, вимагання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем»), 312 («Викрадення, привласнення, вимагання прекурсорів, заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем»), 313 («Викрадення, привласнення, вимагання обладнання, призначеного для виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, чи заволодіння ним шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем та інші незаконні дії з таким обладнанням»), 320 («Порушення встановлених правил обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів»);

5) розділ XV Особливої частини КК («Злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та злочини проти журналістів») – злочини, зазначені у статтях 354 («Підкуп працівника підприємства, установи чи організації») та 357 («Викрадення, привласнення, вимагання документів, штампів, печаток, заволодіння ними шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем або їх пошкодження»);

6) у розділі XVII Особливої частини КК («Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг») встановлено відповідальність за такі корупційні злочини:

- «Зловживання владою або службовим становищем» (ст. 364);
- «Зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми» (ст. 364¹);
- «Зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги» (ст. 365²);

- «Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою» (ст. 368);
- «Незаконне збагачення» (ст. 368²);
- «Підкуп службової особи юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми» (ст. 368³);
- «Підкуп особи, яка надає публічні послуги» (ст. 368⁴);
- «Пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі» (ст. 369);
- «Зловживання впливом» (ст. 369² КК);

7) розділ XIX Особливої частини КК («Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)») – ст. 410 («Викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем»).

Однак складно зрозуміти, чому перелік корупційних злочинів з'явився у *примітці до ст. 45 КК* («Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям»), а не в окремії статті КК?

Постає запитання, чому до корупційних злочинів віднесено ст. 210 КК («Нецільове використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням»)? Адже таке використання коштів може бути і не пов'язане з одержанням неправомірної вигоди чи її обіцянкою або пропозицією.

Дивною є ситуація, коли викрадення, привласнення наркотичних засобів чи прекурсорів тощо (статті 308 і 312 КК) належать до корупційних у разі зловживання службовою особою своїм службовим становищем, а торгівля людьми (частини 2 і 3 ст. 149 КК) не є корупційним діянням, навіть якщо вчинене службовою особою з використанням службового становища.

На наш погляд, перелік корупційних злочинів повинен міститися в окремії статті КК (можливо, слід створити ст. 45¹ («Перелік корупційних злочинів») з одночасним вилученням примітки зі ст. 45 КК.

Із переліку корупційних злочинів необхідно виключити ст. 210 КК та включити туди ст. 149 у випадку вчинення діяння шляхом зловживання службовим становищем.

Щодо адміністративних корупційних діянь, то необхідно виключити із глави 13-А КУпАП ст. 172⁶ («Порушення вимог фінансового контролю»), оскільки такі порушення вчиняються внаслідок помилки, описки, що ніяк не пов'язано з корупцією. Також обґрунтовано не визнається корупційним і більш суспільно небезпечне діяння (порівняно зі ст. 172⁶ КУпАП), що передбачене ст. 366¹ КК («Декларування недостовірної інформації»).

Слід усунути явну неспіврозмірність адміністративних та кримінальних корупційних правопорушень (6 і 19 відповідно) шляхом доповнення глави 13-А КУпАП («Адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією») правопорушеннями, що пов'язані з корупцією. На наш погляд, має бути приблизно рівною кількість корупційних адміністративних та кримінальних правопорушень (відповідно, менш суспільно небезпечних та більш суспільно небезпечних діянь), за винятком діянь, що за своєю суспільною небезпечністю можуть належати лише до кримінальних правопорушень – злочинів (наприклад, ст. 368 КК («Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою»)).

Список літератури

1. Тютюгін В. І. Поняття та ознаки корупційних злочинів / В. І. Тютюгін, К. С. Косінова // Вісн. Асоц. кримінал. права України. – 2015. – № 1(4). – С. 388–396.
2. Гарашук В. М. Актуальні проблеми боротьби з корупцією в Україні : монографія / В. М. Гарашук, А. О. Мухатаєв. – Х. : Право, 2010. – 144 с.
3. Засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки : затв. Законом України від 14 жовт. 2014 р. № 1699-VII // Відом. Верхов. Ради України. – 2014. – № 46. – Ст. 2047.
4. Дані міжнародної антикорупційної організації Transparency International [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.transparency.org/cpi2014/results>. – Заголовок з екрана.

5. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовт. 2014 р. №1700-VII // Відом. Верхов. Ради України. – 2014. – №49. – Ст. 2056.
6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо приведення національного законодавства у відповідність із стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією : Закон України від 18 квіт. 2013 р. №221-VII // Голос України. – 2013. – 17 трав. – №90 (5590).
7. Антикорупційні засади діяльності органів влади : наук.-практ. посіб. / С. М. Клімова, Г. С. Крайник, С. В. Ніколайчук, А. В. Роздайбіда, І. М. Тру-бавіна ; за заг. наук. ред. А. В. Роздайбіди. – Вид. 2-ге, перероб. та допов. – Х. : Вид-во ТОВ «ДРУКАРНЯ МАДРИД», 2014. – 364 с.
8. Резолюція (97) 24 Комітету міністрів Ради Європи «Про двадцять принципів боротьби з корупцією» [Електронний ресурс]. – Режим досту-пу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/card/994_845. – Заголовок з екрана.
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо за-безпечення діяльності Національного антикорупційного бюро України та Національного агентства з питань запобігання корупції : Закон України від 12 лют. 2015 р. №198-VIII // Відом. Верхов. Ради України. – 2015. – №17. – Ст. 118.
10. Киричко В. М. Кримінальна відповідальність за корупцію : моно-графія / В. М. Киричко. – Х. : Право, 2013. – 424 с.

Статья посвящена анализу существующих подходов к определению понятия коррупции и коррупционных преступлений. Рассматриваются международные и национальные правовые акты, в которых раскрываются указанные категории. Определены признаки, которые положены законодателем в основу отнесения преступлений к категории коррупционных.

The article is devoted to the analysis of the existent approaches to determination of concept of corruption and corruption crimes. The author examines international and national legal acts which disclose these categories. Criteria and signs which are laid in the basis of referring crimes to the category of corrupt ones by the legislator are determined. The features of components of corruption crimes are studied.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні лабо-
раторії дослідження правових проблем запобігання
та протидії корупції НДІ ВПЗ імені академіка
В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 5 від
16 жовтня 2015 р.).*

УДК 343.131:328.185

О. І. Марочкін, кандидат юридичних наук, молодший науковий співробітник сектору дослідження проблем судової, слідчої та прокурорської діяльності Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

АНТИКОРУПЦІЙНІ СТАНДАРТИ І КОРУПЦІЙНІ РИЗИКИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ¹

У статті досліджено актуальні для теорії і практики питання співвідношення антикорупційних стандартів і корупційних ризиків у кримінальному провадженні; наведено положення КПК України, що необґрунтовано розширюють дискреційні повноваження у сфері правозастосовної діяльності.

Ключові слова: антикорупційні стандарти, корупційні ризики, дискреційні повноваження у кримінальному провадженні, кримінальні процесуальні рішення.

Постановка проблеми. У сфері протидії корупції особливу роль відіграє такий регулятор суспільних відносин, як антикорупційні стандарти поведінки державних службовців, у тому числі й осіб, які ведуть кримінальне провадження. Дослідження антикорупційних стандартів у кримінальному судочинстві та корупційних ризиків за чинним Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК) має не лише теоретичне, а й практичне значення. Адже саме завдяки їх чіткому окресленню у кримінальному провадженні у вигляді гарантій, обмежень та заборон превентивного характеру й створенню правових стимулів належної поведінки можливе зменшення так званих корупційних ризиків, тобто можливостей прийняття кримінальних процесуальних рішень та вчи-

¹ Стаття виконана в межах роботи, що здійснюють науковці сектора дослідження проблем судової, слідчої та прокурорської діяльності НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України за напрямом «Удосконалення чинного кримінально-процесуального законодавства України з метою протидії корупції» у межах теми «Теоретичні та прикладні проблеми запобігання і протидії корупції в Україні».

нення юридично значущих дій в умовах обставин та явищ, що створюють ситуацію для корупційної поведінки правозастосувачів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання антикорупційних стандартів та корупційних ризиків у кримінальному провадженні розглядалися у працях Н. В. Глинської, Л. М. Лобойка, Л. М. Москвич, О. Г. Шило та ін. Ця стаття є продовженням та поглибленням їх наукових доробок.

Постановка завдання. Для опрацювання предмета дослідження цієї статті доцільним є виконання таких завдань: 1) з'ясувати співвідношення антикорупційних стандартів та корупційних ризиків; 2) виокремити та дослідити окремі корупційні ризики у кримінальному провадженні; 3) запропонувати шляхи їх подолання через удосконалення окремих положень КПК.

Виклад основного матеріалу дослідження. На міжнародному рівні антикорупційні стандарти закріплені у Конвенції ООН проти корупції, Модельному Законі «Про засади законодавства про антикорупційну політику» (прийнятому на XXII пленарному засіданні Міжпарламентської Асамблеї держав-учасниць СНД 15 листопада 2003 р. (далі – Модельний Закон)), Міжнародному Кодексі поведінки державних посадових осіб, Антикорупційному наборі інструментів та ін. [1, с. 46–104; 398–430; 126–129; 213–293]. Указані документи покликані спрямовувати зусилля держав у протидії корупції за допомогою базових рекомендацій, яких національним державним посадовим особам слід дотримуватися під час виконання покладених на них обов'язків [1, с. 173]. Звідси випливає, що антикорупційні стандарти є частиною загальних стандартів поведінки осіб, які здійснюють кримінальне провадження, та мають бути спрямовані на розробку, застосування та посилення: а) норм поведінки для коректного, чесного та належного виконання державних функцій; б) механізму забезпечення дотримання цих норм поведінки з метою забезпечення правильного розуміння ними своїх обов'язків та етичних правил, що регулюють їх діяльність.

Антикорупційні стандарти визначаються як єдині для уособленої сфери правового регулювання гарантії, обмеження чи заборони, що забезпечують попередження чи зменшення впливу корупції на функціонування такої сфери (ст. 2 Модельного Закону). Таким

чином, складниками антикорупційних стандартів є правові стимули належної поведінки уповноважених суб'єктів у вигляді гарантій, обмежень та заборон превентивного характеру. Спробу сформулювати такі стандарти у сфері судової та правоохоронної діяльності зроблено у ст. 22 Модельного Закону. Зокрема, пропонується встановити обмеження на закритий або одноособовий розгляд судом справ про правопорушення; розширене чи обмежене тлумачення судом або його посадовими особами законів та інших нормативно-правових актів, що застосовуються; тривалість етапів розгляду справ про правопорушення тощо. Порушення зазначених обов'язкових вимог (стандартів) зумовлює наявність існування так званих корупційних ризиків, тобто можливостей прийняття кримінальних процесуальних рішень, або вчинення юридично значущих дій в умовах обставин та явищ, що створюють ситуацію можливої або неминучої корупційної поведінки правозастосувачів. Такі умови можуть склестися: а) в результаті застосування процедур, що визначені відповідним процесуальним законодавством та іншими регулятивними нормами, включаючи підзаконні нормативно-правові акти, відомчі накази уповноважених державних органів, внутрішні регулятивні документи юридичних осіб; б) внаслідок неналежного виконання або ігнорування окремих положень процесуального законодавства та регулятивних норм за умови відсутності контролю або неефективного контролю за діяльністю суб'єктів корупційних правопорушень [2, с. 8]. Розглянемо ці питання докладніше.

Як слушно вказується, нормативна регламентація кримінальної процесуальної діяльності визначально розрахована на сумлінного правозастосувача, а процесуальна форма як така – це розгалужений комплекс гарантій правосуддя, прав та законних інтересів громадян [3, с. 191]. За таких умов від суддів очікують, що вони усі ні від кого нічого не братимуть, неупереджено застосовуватимуть закони, а їхні рішення будуть відкриті для громадського контролю [4, с. 402].

Утім, через низку об'єктивних та суб'єктивних причин у правозастосувачів у цій царині існують реальні умови для корупційної поведінки, зловживання службовим становищем. Так, проведені дослідження підтверджують, що у кримінальній процесуальній

діяльності корупційні ризики можуть виникати щонайменше через недосконалість положень КПК з огляду на надмірне розширення дискреційних повноважень правозастосувачів унаслідок перенасиченості його норм оцінними поняттями, неоднозначними термінами [5, с. 10]. На наш погляд, особлива увага має бути приділена процесуальним рішенням щодо застосування запобіжних заходів, адже, як слушно зазначається у літературі, «... будь-які норми, які накладають на громадянина обмеження, можуть викликати корупцію... Корупціогенні норми неминуче порушують права та свободи людини і громадянина» [6, с. 12].

За влучним висловом М. Панча, корупція є тоді, коли посадовець (an official) отримує, чи йому обіцяють надати значні переваги чи винагороду (особисто, у складі групи чи усієї організації) за виконання дій, у будь-якому разі передбачених його посадовими обов'язками або у будь-якому разі ними заборонених, за застосування *законних дискреційних повноважень* без належних підстав, а також за застосування незаконних засобів для досягнення схвалених цілей [4, с. 405–406]¹.

У деяких положеннях кримінального процесуального закону не передбачені чіткі критерії, що однозначно тлумачаться та на підставі яких приймається те чи інше процесуальне рішення. Якщо такі критерії й існують, то вони відрізняються нечіткістю, «розмитістю», що дозволяє їх трактувати та використовувати по-різному, вибудовуючи різні пріоритети.

Більше того, у посадових осіб, які ведуть кримінальне провадження, є можливість довільно створювати екстремальні ситуації для інших осіб так само, як і довільно їх вирішувати, наприклад, висувати додаткові вимоги, а також їх знімати.

Надмірні дискреційні повноваження є чинниками організаційно-правового характеру, які створюють умови для прийняття корупціогенних рішень в аналізованій сфері. Більше того, не існує жорстких нормативних вимог щодо часу, процедури та форми прийняття окремих кримінальних процесуальних рішень. Тому можливе затягування процесу, відкладення рішення у «довгу шухляду» тощо.

¹ Так само див.: [7].

Так, кількість оцінних понять у КПК 2012 р. значно збільшилась порівняно з КПК 1960 р. Причому КПК 2012 р. також значно розширює зону дискреції¹ правозастосувача при вирішенні низки фундаментальних питань, що мають не лише внутрішнє, а й зовнішнє соціально-правове значення, зокрема при обранні заходів забезпечення кримінального провадження. На думку вчених, така широка дискреція являє собою небезпеку зловживань у сфері кримінального процесу, у тому числі й з корупційних мотивів [8, с. 12].

Наприклад, ч. 1 ст. 180 КПК визначає, що особиста порука надається особам, яких слідчий суддя, суд вважає такими, що заслуговують на довіру. Цими самими суб'єктами наявність одного поручителя може бути визнана достатньою лише у тому разі, коли ним є особа, яка заслуговує на особливу довіру. Критерії визначення відмінностей у зазначених дефініціях відсутні. Крім того, існує занадто великий відрив у визначенні розміру грошового стягнення, що накладається на поручителя у разі невиконання взятих ним зобов'язань (наприклад, п. 4 ч. 5 ст. 180 КПК – від 20 до 50 розмірів мінімальної заробітної плати). Так само й щодо визначення меж розміру застави відносно підозрюваного чи обвинуваченого (ч. 5 ст. 182 КПК). Вочевидь, створюються умови для корупційних зловживань з боку слідчого судді.

Занадто розпливчатими виглядають положення ч. 3 ст. 183 КПК стосовно визначення суддею розміру застави, достатньої для забезпечення виконання підозрюваним (обвинуваченим) обов'язків, передбачених КПК. Не можна погодитися із дискрецією слідчого судді, суду щодо визначення розміру застави у кримінальному провадженні щодо: злочину, вчиненого із застосуванням насильства або погрозою його застосування; злочину, який спричинив загибель людини; особи, стосовно якої у цьому провадженні вже обирався запобіжний захід у вигляді застави, проте був порушений нею.

¹ Методологія проведення антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів (затверджена наказом Міністерства юстиції України від 23.06.2010 р. № 1380/5) визначає дискреційні повноваження як сукупність прав та обов'язків органів державної влади, осіб, уповноважених на виконання функцій держави, що надають можливість на власний розсуд визначити повністю або частково вид і зміст рішення, яке приймається, або можливість вибору на власний розсуд одного з кількох варіантів рішень, передбачених законом.

Вважаємо, що у цьому випадку має бути застосований метод заборони для слідчого судді, суду щодо застосування за таких обставин застави як запобіжного заходу.

Так само широкий простір для зловживання з боку слідчого, слідчого судді мають положення ч. 1 ст. 154 КПК щодо розсуду цих посадовців при вирішенні питання про відсторонення від посади особи, яка підозрюється або обвинувачується в учиненні злочину. Як свідчить практика, особи, які зловживають службовим становищем, у непоодиноких випадках залишаються працювати на своїх посадах з огляду на «законну» можливість нежиття відповідних заходів щодо їх відсторонення від посади.

Серед корупційних ризиків можна визначити й непередбачену у КПК можливість оскаржити певні дії та рішення осіб, які ведуть кримінальне провадження. Йдеться, насамперед, про внесення до Єдиного реєстру досудових розслідувань відомостей, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення. Внаслідок цього маємо так звані «замовні кримінальні провадження», за яких певні процесуальні дії виконуються виключно з метою отримання корупційних винагород (наприклад, тиск на конкурентів, вилучення документів, доступ до певної інформації та її розголошення тощо).

До корупційних ризиків можна віднести й заборону законодавця на оскарження таких процесуальних рішень слідчого судді, як застосування запобіжного заходу у вигляді особистого зобов'язання, особистої поруки та застави. Тим самим уможливаються корупційні ризики у діяльності слідчого судді внаслідок відсутності контролю з боку вищестоящего суду (порушуються права потерпілого та інших учасників кримінального провадження, інтереси держави). Непрозорість прийняття таких рішень суттєво впливає на довіру суспільства до суду.

Оскільки рішення, що приймаються у кримінальному провадженні, у широкому розумінні можуть розглядатися як соціальні рішення, цілком правомірно із метою їх оптимізації, уникнення корупційних ризиків звернутися до засад теорії управління, в якій досліджувалися процеси прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції. Зокрема, наголошується на такій

вимозі до рішень, як об'єктивна раціональність, що передбачає, що перед тим, як прийняти рішення, суб'єкт об'єднує всі свої дії в інтегровану модель шляхом: а) панорамного огляду альтернатив діяльності; б) аналізу всього комплексу наслідків, спричинених будь-яким із варіантів вибору; в) застосування системи цінностей як критерію, що дозволяє вибрати одну альтернативу з усієї їх сукупності. Раціональність означає повне знання й уміння передбачити наслідки будь-якого із варіантів вибору. На практиці знання наслідків є завжди фрагментарним [9, с. 96]. Таке використання моделювання для забезпечення внутрішньої гнучкості рішення є частиною завдання запобігання корупційній практиці [10, с. 112]. І, як слушно вказують дослідники корупційних явищ у США, у багатьох відносинах найбільш значимим результатом американського громадського процесу стає виявлення невизначеності у формулюванні прийнятих норм [10, с. 109].

Свого часу, аналізуючи процесуальні порушення, зафіксовані у кримінальних справах зі скасованим рішенням, учені зробили висновок про те, що чим легше формалізуються процесуальні вимоги і чим менше місця у них посідають оціночні моменти, тим легше виявляється порушення норми та невідворотно застосовується санкція за нього, тим менше порушень [11, с. 172]. Зазначене повністю підтверджується й новітніми дослідженнями КПК України. Дійсно, певний «простір для маневру» правозастосувачі отримують за рахунок невизначених юридичних понять, що містяться у гіпотезі уповноважуючої норми, або можливості обирати між кількома варіантами дій, переліченими у диспозиції норми. Невипадково ст. 5 Конвенції ООН проти корупції орієнтує держави на періодичне проведення оцінки існуючих правових документів та адміністративних заходів із метою визначення їх адекватності з огляду на запобігання корупції та боротьбу з нею.

Повністю підтримуючи погляди вчених про те, що ефективним механізмом протидії корупції має виступати високий рівень вимогливості законодавця до обґрунтованості та вмотивованості кримінальних процесуальних рішень [8, с. 212], вважаємо за необхідне звернути увагу на посилення судового контролю за законніс-

тю прийняття таких рішень. У цьому сенсі корисними є положення ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України, відповідно до якої у справах щодо оскарження рішень чи дій суб'єктів владних повноважень суди перевіряють, чи прийняті (вчинені) вони: 1) на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України; 2) з використанням повноваження з метою, задля якої воно надано; 3) обґрунтовано, тобто з урахуванням усіх обставин, що мають значення для прийняття рішення (вчинення дії); 4) безсторонньо (неупереджено); 5) добросовісно; 6) розсудливо; 7) з дотриманням принципу рівності перед законом, запобігаючи всім формам дискримінації; 8) пропорційно, зокрема з дотриманням необхідного балансу між будь-якими несприятливими наслідками для прав, свобод та інтересів особи і цілями, на досягнення яких спрямоване це рішення (дія); 9) з урахуванням права особи на участь у процесі прийняття рішення; 10) своєчасно, тобто протягом розумного строку. На наш погляд, упровадження зазначених алгоритмів щодо перевірки судами дій та рішень осіб, які здійснюють кримінальне провадження, може суттєво зменшити (обмежити) корупційні ризики під час прийняття кримінальних процесуальних рішень.

Дослідження, здійснене в межах цієї статті, дозволяє зробити такі **висновки**: 1) у сфері протидії корупції у кримінальному провадженні особливу роль відіграє такий регулятор суспільних відносин, як антикорупційні стандарти поведінки осіб, які ведуть кримінальне провадження. Їх складниками є правові стимули у вигляді гарантій, обмежень та заборон превентивного характеру; 2) порушення таких стандартів обумовлює наявність існування так званих корупційних ризиків, що створюють умови для можливої або неминучої корупційної поведінки правозастосувачів; 3) серед корупційних ризиків особлива увага має приділятися обмеженню застосування законних дискреційних повноважень за умов їх надмірного або обмеженого тлумачення; 4) ефективним механізмом протидії корупції має виступати судовий контроль за законністю прийняття процесуальних рішень в умовах застосування законних дискреційних повноважень.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Дослідження питань антикорупційних стандартів та корупційних ризиків у кримінальному провадженні не вичерпується обсягом цієї статті й потребує у подальшому з'ясування таких питань, як: 1) зміст гарантій, обмежень та заборон у правозастосовній діяльності, врегульованій КПК, що є складниками антикорупційних стандартів; 2) узагальнення судової практики щодо контролю за законністю прийняття процесуальних рішень із застосуванням законних дискреційних повноважень.

Список літератури

1. Международно-правовые основы борьбы с коррупцией и отмыванием преступных доходов : сб. док. / сост. В. С. Овчинский. – М. : ИНФРА-М, 2013. – 640 с.
2. Корупційні ризики в базових провадженнях: кримінальний процес (досудова та судова стадія), цивільний процес, господарський процес, адміністративний процес. Технічний документ – аналітичний звіт за результатами соціологічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://minjust.gov.ua/file/2162>. – 193 с. – Заголовок з екрана.
3. Коррупция: природа, проявления, противодействие : монография / отв. ред. Т. Я. Хабриева. – М. : Юриспруденция, 2012. – 688 с.
4. Панч М. Поліційна корупція та запобігання їй / Моріс Панч // Демократичне поліціювання : зб. наук. ст. / за заг. ред. О. М. Бандурки та Дж. Перлина ; наук. ред. О. В. Тягло. – Львів : Астролябія, 2011. – С. 401–434.
5. Буроменський, М. В. Корупційні ризики в кримінальному процесі та судовій системі / М. В. Буроменський, О. В. Сердюк, І. М. Осика та ін. ; Харк. ін-т прикладних гуманіт. досліджень, МАКонсалтинг. – К. : Москаленко О. М., 2009. – 220 с.
6. Психолого-акмеологические технологии противодействия коррупции в системе государственной службы : учеб. пособие / под общ. ред. А. А. Деркача. – М. : Изд-во РАГС, 2010. – 230 с.
7. Пронин К. В. Дискреционные полномочия суда в уголовном судопроизводстве : монография / К. В. Пронин. – М. : Юрлитинформ, 2011. – 168 с.
8. Шило О. Г. Корупційні ризики чинного кримінального процесуального законодавства України: окремі питання / О. Г. Шило, Н. В. Глинська,

Л. М. Москвич // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. – Х. : Право, 2014. – Вип. 27. – С. 202–220.

9. Герберт С. Адміністративна поведінка: дослідження процесів прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції : пер. з англ. / Саймон Герберт. – Вид. перероб. і допов. числен. заув. авт. – К. : АртЕК, 2001. – 392 с.

10. Рогоу А. А. Власть, коррупция и честность / А. А. Рогоу, Г. Д. Ласуэлл ; пер. с англ. Т. Н. Самсоновой. – М. : Изд-во РАГС, 2005. – 176 с.

11. Байков А. Д. К изучению эффективности уголовно-процессуального закона / А. Д. Байков // Эффективность применения уголовного закона. – М. : Юридлит, 1973. – С. 163–180.

В статье исследованы актуальные для теории и практики вопросы соотношения антикоррупционных стандартов и коррупционных рисков в уголовном производстве; приводятся положения УПК Украины, которые необоснованно расширяют дискреционные полномочия правоприменителей.

The article focuses on the current issues of the theory and practice of the balance of anti-corruption standards and the corruption risks in criminal procedure; the rules of Criminal procedure code, that groundlessly extends discretion authority of legists, are represented.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем судової, слідчої та прокурорської діяльності НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 12 від 5 листопада 2015 р.).

Рецензент – доктор юридичних наук, професор О. Г. Шило.

ТРИБУНА ДОКТОРАНТА, АСПІРАНТА І ЗДОБУВАЧА

УДК 343.9

Р. Г. Григор'єв, здобувач Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ, ПЕРЕДБАЧЕНИХ ст. 368 КК УКРАЇНИ

Стаття присвячена аналізу кількісних і якісних показників прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою (рівня, структури, динаміки, географії).

Ключові слова: корупція, корупційні злочини, прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою, кримінологічна характеристика.

Постановка проблеми. Корупція є негативним соціальним явищем, що заважає сталому розвитку світового співтовариства. В Україні корупція та її окремі прояви, такі як прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою (ст. 368 КК України), визнані вагомою загрозою національній безпеці України через: сприяння розширенню ринку тіншового капіталу; посилення зубожіння населення; зменшення інвестиційної привабливості України; «зміцнення» у громадян недовіри до органів державної влади; поширення аномії в українському суспільстві тощо. Згідно з оцінками міжнародної організації Transparency International Україна відноситься до групи суцільно корумпованих країн, оскільки у 2014 р. за індексом сприйняття корупції вона посіла 142 місце із 175 можливих [1].

Стан розробки проблеми. Внаслідок надзвичайної актуальності для українського суспільства корупція є однією з найбільш обговорюваних та досліджуваних наукових проблем. Певні пропозиції із запобігання цьому явищу надаються у галузі адміністратив-

ного, кримінального, міжнародного права, кримінального процесу, криміналістики та ін. Серед учених-кримінологів, які на ґрунтовному рівні вивчали корупцію та її прояви, можна виділити О.Ю. Бусол, В.В. Голіну, М.В. Кочерова, В.О. Лисенко, М.І. Мельника, В.Я. Настюка, Є.В. Невмержицького, І.О. Томчук, В.Я. Цитряка, Г.Л. Шведову, О.В. Шевченко, О.В. Шемякіна та ін. Незважаючи на достатню наукову розробленість проблеми корупції, у літературі бракує кримінологічних досліджень одного з найбільш поширених корупційних проявів – прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою.

Мета статті полягає в аналізі кількісних і якісних показників злочинів, передбачених ст. 368 КК України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Низка кількісних і якісних показників злочинності утворюють її кримінологічну характеристику. Тому для уявлення про сучасну поширеність злочинів, передбачених ст. 368 КК України, необхідно проаналізувати низку важливих показників кримінологічної характеристики – рівня, динаміки, структури, географії.

Дослідимо рівень корупційних кримінальних правопорушень, використовуючи статистичну інформацію МВС України та Генеральної прокуратури України. Так, у 2011 р. за ст. 368 КК України було обліковано 2538 злочинів, у 2012 р. (станом на 20.11.2012 р.) – 1437, у 2013 р. – 1683, у 2014 р. – 1535 [2; 3]. Як бачимо, у 2011–2014 рр. простежується нестабільність рівня прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою. Починаючи із 2011 р. кількість облікованих кримінальних правопорушень невинно зменшується. Рівень злочинів, передбачених ст. 368 КК України, за вказаний проміжок часу в цілому корелює із рівнем як усієї злочинності, так і злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг.

Вивчення чисельності осіб, які вчинили вказані злочини, представляє складнощі, оскільки правоохоронні органи в офіційних звітах цю інформацію не зазначають. Певні висновки у цьому зв'язку можна зробити, проаналізувавши дані про рівень судимості. За інформацією ДСА України, у 2011 р. за ст. 368 КК України

було засуджено 767 осіб, у 2012 р. – 480, у 2013 р. – 731, у 2014 р. – 395 [4]. Порівняння даних про чисельність засуджених та осіб, вироки щодо яких набрали законної сили, показує, що протягом 2011–2014 рр. ці показники не співпадають: у 2011 р. – на 26,9 %, у 2012 р. – на 13,4 %, у 2013 р. – на 7,2 %, у 2014 р. – на 9,4 %. Це вказує на нарощування в Україні репресії у запобіганні даному виду корупційних кримінальних правопорушень.

Але вище проаналізовані неповні дані щодо чисельності виявлених осіб, які вчинили злочини, передбачені ст. 368 КК України. До суду направляється частина кримінальних проваджень без урахування тих, які закриті на стадії досудового розслідування, що зазнали пере kwalіфікації на менш тяжкі корупційні злочини або які незаконно набули правової оцінки як адміністративні правопорушення, пов'язані із корупцією. Нескладні математичні розрахунки можуть підтвердити висловлену тезу. За даними МВС України, наприклад, у 2014 р. викрито 769 осіб, які вчинили злочини, передбачені ст. 368 КК України [5]. Виходячи із відомостей Міністерства юстиції України, МВС України виявляє близько 75 % від усіх корупційних злочинів. Отже, отримуємо показник не 769 осіб, а 950–1000 осіб, які фактично вчинили дані злочини у 2014 р. І це лише дані за лінією органів внутрішніх справ, не рахуючи відомості інших органів кримінальної юстиції. На цій підставі можна зробити висновок: мінімум 50 % кримінальних проваджень за ст. 368 КК України не потрапляють до суду, а відтак, половина службових осіб, які прийняли пропозицію, обіцянку або одержали неправомірну вигоду, уникають кримінальної відповідальності за вказаною статтею.

Аналіз рівня злочинів, передбачених ст. 368 КК України, дає підстави для оцінки їх динаміки. Тенденції останньої показують, що у 2011–2014 рр. істотно скоротився (–40 %) облік злочинів, пов'язаних із прийняттям пропозиції, обіцянки або одержанням неправомірної вигоди службовою особою. До причин, що цьому сприяють, можна віднести: а) доповнення до антикорупційного законодавства, що, в тому числі, викликали суттєві зміни конструкції ст. 368 КК України; б) об'єктивні складнощі, що виникають на практиці під час кваліфікації злочинних діянь, які мають ознаки

кримінальних правопорушень, передбачених ст. 368 КК України; в) маніпуляцію Генеральної прокуратури України, відповідальної за формування ЄРДР, статистичними даними про корупційні правопорушення. Це може здійснюватися з метою штучного покращення ситуації із запобіганням корупції у державі; г) корупцію у правоохоронних органах; д) тощо.

Структура злочинів, передбачених ст. 368 КК України, показує, що середнє значення їх питомої ваги у структурі злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, протягом 2011–2014 рр. дорівнює 12,6 %. Структуру досліджуваних злочинів можна охарактеризувати й за частинами ст. 368 КК України. Так, аналіз чисельності осіб, засуджених за цією статтею у 2014 р., свідчить про такий розподіл: ч. 1 – 12,6 %, ч. 2 – 35,7 %, ч. 3 – 22,9 %, ч. 4 – 28,8 % [4]. Як бачимо, у 2014 р. найбільш поширеними були злочини, що передбачені ч. 2 і ч. 4 ст. 368 КК України. Порівняно із 2013 р. у 2014 р. збільшилася майже удвічі питома вага злочинів, що кваліфікуються за ч. 4 цієї статті. Вочевидь, це вказує на те, що органи кримінального переслідування націлені на виявлення найбільш резонансних корупційних злочинів, пов'язаних зі злочинною діяльністю державних службовців 1 і 2 категорії, а також злочинів, де корупціонери одержували неправомірну вигоду в особливо великому розмірі (понад 344,5 тис. грн).

Для оцінки сучасного стану поширеності злочинів, передбачених ст. 368 КК України, за різними сферами діяльності використано результати експертного опитування 327 працівників органів прокуратури і 46 співробітників СБУ. Воно показало, що найбільш поширеними ці злочини є в таких сферах, як: земельна – 46,8 %; медична – 45,3 %; правоохоронна – 30,9 %; сфера адміністративних послуг – 29,1 %; судова – 26,3 %; освітянська – 18,3 %; інші сфери – 4,6 %.

Перейдемо до аналізу кримінально-правових показників структури досліджуваних злочинів, а саме: співучасті, сукупності, місця, часу, способу вчинення та ін.

Дослідження співучасті проводилося з використанням статистичної інформації ДСА України (Форма 7). Так, середній показник

учинення у 2013–2014 рр. злочинів, передбачених ст. 368 КК України, у групі становить 18,0 %. Це означає, що вчинення майже кожного п'ятого подібного злочину має груповий характер. При цьому у складі організованої злочинної групи за розглядуваний період учинено 3,1 % аналізованих корупційних кримінальних правопорушень. Однак не засуджено жодного корупціонера, який би вчинив розглядуваний злочин у складі злочинної організації [4]. Як бачимо, переважають корупційні злочини, вчинені у групі за попередньою змовою.

Ураховуючи, що статистика ДСА України не містить даних про кількість учасників злочинних груп, виникає необхідність використовувати результати власного емпіричного дослідження. Так, узагальнення кримінальних проваджень, розглянутих судами України за ст. 368 КК України, показали, що 68 % групових злочинів учинено за участю 2-х учасників, 24 % – за участю 3-х учасників, 8 % – за участю 5-х учасників. Організований характер, за даними офіційної статистики, не є характерним для прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою. Вказану обставину можна пояснити тим, що у поле зору правоохоронних органів потрапляють найбільш очевидні корупційні злочини, які вчиняються одноособово, тоді як переважна більшість так званих політичних та адміністративно-бюрократичних організованих кримінальних правопорушень (поширені в діяльності органів державної влади вищого та обласного рівнів), передбачених ст. 368 КК України, залишаються латентними та не відбиваються у показниках кримінально-правової статистики.

Показник учинення представлених злочинів за сукупністю становить 14,6 %. Тобто майже кожний сьомий досліджений злочин учинено разом з іншим кримінально караним посяганням. Природно, що найчастіше прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою вчинялося в сукупності з іншими службовими злочинами: ст. 366 КК України – 61,4 %, ст. 364 КК України – 36,4 %, ст. 365 КК України – 18,2 %¹. Це пояснюється тим, що при одержанні неправомірної вигоди корупціо-

¹ Іноді злочини, передбачені ст. 368 КК України, вчинялись одночасно з кількома іншими злочинами. Тому сума процентних показників перевищує 100 %.

нери нерідко використовують «проблемні» офіційні документи, вносять до них завідомо неправдиві відомості, а також зловживають владою або службовим становищем. Ураховуючи те, що, за даними емпіричного дослідження, 17,2 % злочинців працювали у правоохоронній системі, частина таких злочинів кваліфікувалась як перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу. Показник учинення розглядуваних злочинів у сукупності з іншими кримінальними посяганнями є незначним: ст. 190 КК України – 6,8 %; ст. 307 КК України – 6,8 %; ст. 396 КК України – 6,8 %; ст. 263 КК України – 4,5 %; ст. 169 КК України – 4,5 %; ст. 148 КК України – 4,5 %.

Місце вчинення злочину як кримінально-правовий показник структури розглядуваних кримінальних правопорушень також було предметом вивчення. Так, неправомірна вигода одержувалася службовою особою: за місцем її роботи – у 50,5 % випадків, в тому числі у службовому кабінеті – 20,0 %; в автомобілі злочинця – 10,7 %; на вулиці – 8,1 %; в автомобілі вигододавця – 6,3 %; у кафе – 5,6 %; за місцем роботи вигододавця – 4,4 %; за місцем проживання вигододавця – 3,7 %, в іншому місці – 10,7 %. Що стосується прийняття службовою особою обіцянки про надання їй неправомірної вигоди як однієї із форм учинення розглядуваних злочинів, то вона надавалася за місцем роботи корупціонера – 0,7 %.

Як бачимо, місце вчинення вказаних злочинів є однією з їх особливостей, що полягає в тому, що злочини, передбачені ст. 368 КК України, вчиняються переважно за місцем роботи службової особи, тобто за адресою розташування відповідного державного органу, установи, де працює злочинець.

Час прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою, як і місце вчинення злочину, є важливим показником з огляду на запобігання вказаним кримінальним корупційним правопорушенням. Указані кримінальні правопорушення вчиняються вдень. Це можна пояснити режимом роботи державних органів чи установ, де працюють службові особи. Найчастіше робочий день триває із 9.00 до 17.00 год.

Спосіб учинення досліджуваних корупційних злочинів як кримінально-правова категорія представляє істотний науковий інте-

рес і для кримінологічних досліджень. Із позиції кримінології за способом учинення вказаних злочинів можна судити про досвід злочинної діяльності корупціонера. У спеціальній літературі виділяються два основних способи вчинення розглядуваних кримінальних правопорушень – простий і завуальований [6, с. 27]. Перший спосіб полягає в одержанні неправомірної вигоди без усякого прикриття. Тобто передбачається її вручення службовій особі через посередників чи прийняття неправомірної вигоди близькими винуватого. Завуальований спосіб одержання неправомірної вигоди означає, що зазначений злочин маскується під зовні законну угоду і має вигляд цілком правомірної операції: різні виплати, отримання зарплати, кредиту, договору купівлі-продажу тощо [7].

Результати вивчення кримінальних проваджень за ст. 368 КК України показали, що, виходячи із представленого вище уявлення про способи вчинення вказаних злочинів, усі вони є простими. Однак складнощі пов'язані з викриттям фактів прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою. За результати емпіричного дослідження представлених злочинів, їх структура за способом одержання службовою особою неправомірної вигоди виглядає так: особисто в руки від вигододавця – 58,8 %; взяття у визначеному раніше місці – 30,5 %; через банківську картку третьої особи – 1,9 %; через банківську картку злочинця – 0,7 %; поповнення благодійного рахунку – 0,7 %; через третіх осіб в інший спосіб – 1,9 %; інше – 5,5 %.

Ще один якісний показник, який потребує дослідження, – географія. Станом на 2014 р. найбільша кількість кримінальних правопорушень, облікованих за ст. 368 КК України, відмічалася в м. Києві (162), в Одеській (138) та Дніпропетровській (90) областях. Найменша кількість прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою фіксується у Миколаївській (23), Чернівецькій (29) та Житомирській (30) областях [3]. Такий розподіл розглядуваних кримінальних правопорушень пояснюється концентрацією державних органів виконавчої влади у столиці України – м. Києві, а також великою кількістю державних службовців, які працюють в органах держав-

ної влади й органах місцевого самоврядування в центральних та східних областях України.

Висновки. Аналіз низки кількісних і якісних показників злочинів, передбачених ст. 368 КК України, дозволяє стверджувати, що вони є ядром корупції, оскільки посідають особливе місце в її структурі. Скорочення обліку вказаних кримінальних правопорушень свідчить про неефективність антикорупційної політики, нерезультативність діяльності органів кримінального переслідування та необхідність вироблення сучасної стратегії запобігання прийняттю пропозиції, обіцянки або одержанню неправомірної вигоди службовою особою за допомогою науково обґрунтованих кримінологічних заходів.

Список літератури

1. Transparency International – Ukraine [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ti-ukraine.org>. – Заголовок з екрана.

2. Стан та структура злочинності в Україні за 2011 і 2012 роки / Департамент інформаційно-аналітичного забезпечення МВС України. – К., 2013.

3. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2013 і 2014 років / Управління організації ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань та статичної інформації Генеральної прокуратури України. – К., 2015.

4. Судова статистика Державної судової адміністрації України про засуджених осіб у 2011–2014 рр. (Форма 7) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://court.gov.ua/sudova_statystyka. – Заголовок з екрана.

5. Звіт МВС України про стан протидії корупції за 2014 рік / Департамент інформаційно-аналітичного забезпечення МВС України. – К., 2015.

6. Тютюгін В. І. Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг : навч.-практ. посіб. / В. І. Тютюгін, Ю. В. Гродецький, С. В. Гізимчук ; за ред. В. Я. Тація, В. І. Тютюгіна. – Х. : Право, 2014. – 232 с.

7. Про судову практику у справах про хабарництво [Електронний ресурс] : постанова Пленуму Верхов. Суду Україн від 26 квіт. 2002 р. №5. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/1_doc2.nsf/link1/vs02011.html. – Заголовок з екрана.

Статья посвящена анализу количественных и качественных показателей принятия предложения, обещания или получения неправомерной выгоды служебным лицом (уровня, структуры, динамики, географии).

The article is devoted to the analysis of quantitative and qualitative indexes of accepting, promise or receipt of illegal benefit an official person (level, structure, dynamics, geography).

Рекомендовано до опублікування на засіданні лабораторії дослідження правових проблем запобігання та протидії корупції НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 11 від 25 листопада 2015 р.).

*Рецензент – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України **В. Я. Настюк**.*

УДК 343.985

М. О. Соколенко, молодший науковий співробітник сектору проблем криміналістичного дослідження організованої злочинності та корупції Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ТИПОВІ ТАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ У МЕХАНІЗМІ ПОБУДОВИ АВТОМАТИЗОВАНИХ АЛГОРИТМІВ ДОПИТУ

Статтю присвячено питанням дослідження місця та ролі типових тактичних завдань у механізмі побудови автоматизованих алгоритмів допиту.

Ключові слова: криміналістична тактика, типові тактичні завдання, алгоритмізація, алгоритм допиту.

Останнім часом у криміналістиці спостерігається тенденція до розвитку нових напрямів слідчої тактики, зокрема продовжується формування основних засад алгоритмізації, а також виокремлення проблем щодо впровадження її положень у діяльність з розслідування злочинів. Одним із важливих елементів наукового обґрунтування й практичної реалізації алгоритмізації є визначення місця та ролі типових тактичних завдань у механізмі побудови алгоритмів допиту.

Суттєвий внесок у розробку проблем алгоритмізації слідчих дій у криміналістичній тактиці зробили такі вчені, як Р. С. Белкін, Л. Г. Відонов, І. О. Возгрін, Г. А. Густов, В. А. Журавель, Е. П. Іщенко, В. Я. Колдін, В. О. Коновалова, М. С. Польовий, В. Л. Синчук, А. С. Шаталов, В. Ю. Шепітько та ін.

Основною **метою** цієї статті є визначення місця та ролі типових тактичних завдань у механізмі побудови автоматизованих алгоритмів допиту.

Дослідження тактичних завдань у механізмі побудови алгоритмів, передусім визначення їх місця та ролі, дозволяє стверджувати, що поряд із загальноновживаними науковими підставами алгоритмі-

зації діяльності слідчого, серед яких можна виділити зв'язок між даними про злочин, слідчими ситуаціями, що склалися, і системами слідчих дій, спрямованих на їх вирішення [1, с. 49], також необхід- но виокремити й типові завдання розслідування.

Типове завдання як криміналістична категорія нерозривно пов'язане з типовими слідчими ситуаціями та тактичними операціями. Виокремлення типового завдання можливе на підставі аналізу типових слідчих ситуацій, що склалися на певних етапах розслідування різних категорій злочинів. Для вирішення кожного конкретного завдання слідчий застосовує комплекс слідчих (розшукових) дій, які об'єднані загальною метою, тобто тактичну операцію [2, с. 25].

З практичної точки зору алгоритмізація тактичних прийомів повинна забезпечувати слідчому можливість вибору з групи прийомів, об'єднаних метою вирішення певного завдання, того, яке відповідає ситуації, що склалася, – характеру і лінії поведінки особи, наявності і змісту інформації, яка є у розпорядженні слідчого, і т. д. Систематизація тактичних прийомів (і наукових рекомендацій, що відображають їх) за ознакою того, що вони дозволяють вирішувати при проведенні слідчих дій, забезпечує не тільки ефективність і раціональність конкретних дій слідчого, але й сприяє встановленню відповідності цих прийомів потребам слідчої практики.

На базі алгоритмізації діяльності слідчого стає можливим підбір оптимальних тактичних прийомів, запровадження варіантів їх обрання залежно від ситуацій. Разом з тим важливим є те, щоб алгоритм не обмежувався вичерпним переліком прийомів, слідчих дій, тактичних операцій, а орієнтував слідчого на послідовність і порядок їх здійснення. Виходячи з цього, можна стверджувати, що типові тактичні завдання є тією самою з'єднувальною ланкою між слідчою ситуацією, що склалася, і системою оптимальних тактичних прийомів. Іншими словами, підґрунтям алгоритмізації провадження слідчої дії. Як видається, постановка тактичного завдання є результатом аналізу слідчої ситуації, що склалася, з одного боку, а з другого – чинником, що зумовлює її подальший розвиток.

Алгоритмізація діяльності слідчого можлива саме тому, що оптимальна послідовність здійснення слідчих дій залежить не від випадкових чинників, а від різноманітних, але все ж прогнозованих

варіантів розвитку слідчих ситуацій. Ось чому ці залежності можуть бути виявлені й викладені в алгоритмах діяльності слідчого [3, с. 148]. При цьому треба враховувати, що здійснення кожної конкретної слідчої дії залежить не від усієї сукупності елементів слідчої ситуації, а від тих, що мають значення саме для цієї дії, тобто від обмеженої групи обставин. Саме вони зумовлюють послідовність, черговість дій слідчого. І завдання науковців полягає саме в тому, щоб заздалегідь визначити ці обставини й запропонувати їх у відповідних алгоритмах. Таким чином, розглянуті інструментарії здатні організувати і впорядкувати діяльність слідчого, значно знизити кількість помилок, полегшити їх виявлення, а також істотно підвищити ефективність процесу розслідування в цілому.

Відомо, що обов'язковою умовою реалізації алгоритмізації допиту виступає можливість типізації ситуацій, що виникають під час провадження цієї слідчої дії [4; 5]. Без перебільшення можна стверджувати, що основна проблема алгоритмізації допиту лежить саме в різноманітності ситуацій, що створюються. У зв'язку з тим, що неможливо виділити всі без залишку ситуації допиту і до них запропонувати відповідні алгоритмічні схеми дій слідчого, повинно йтися про побудову алгоритмів лише до окремих ситуацій, які є найбільш усталеними і прогнозованими. Як видається, найбільш стабільними є ситуації при розв'язанні не пізнавальних, а організаційних завдань, що виникають на етапі підготовки до допиту. Саме на цьому етапі завдання є найбільш спрощеними, такими, що повторюються і піддаються розчленуванню на свої складові, а тому придатні до розв'язання формалізованими засобами. Виходячи із зазначеного, можна констатувати, що найбільш придатною сферою для побудови алгоритмів допиту слід визнати його підготовчий етап.

Дійсно, при підготовці до допиту перед слідчим за будь-яких ситуацій постають завдання інформаційної, організаційної та технічної спрямованості. При вирішенні інформаційних завдань слідчий зобов'язаний ретельно ознайомитись із матеріалами кримінального провадження, отримати додаткову інформацію про особу допитуваного та його стосунки, отримати необхідні консультації від спеціалістів у тій чи іншій галузі знань. Організаційні завдання передбачають з'ясування місця і часу допиту, кола його учасників,

складання плану допиту. Технічні пов'язані із процедурою застосування передбачених чинним законодавством додаткових засобів фіксації результатів допиту. Всі ці завдання за своїм характером є усталеними і повторюються щодо різних суб'єктів допиту, а тому їх розв'язання можливе за рахунок застосування певних алгоритмічних приписів, які викладені у вигляді комп'ютерних програм і надані в розпорядження слідчих [6, с. 221].

Оскільки основу формалізації такої слідчої дії, як допит, складають типові ситуації допиту, до структури формалізації алгоритмів обов'язково мають входити типові тактичні завдання. Виходячи з того, що особливості побудови алгоритмів, зокрема допиту, передбачають можливості зміни інформації і, як наслідок, появу (постановку) нових тактичних завдань і виокремлення алгоритмів, виникають підстави для побудови розгалуженої схеми алгоритмів. Слід зазначити, що навіть при провадженні ускладнених допитів криміналістичні алгоритми мають можливість використовуватись у тому обсязі, який охоплює обставини слідчої ситуації, що склалася.

З усіх типових завдань допиту найбільшу складність та інтерес з точки зору практичної реалізації мають саме ті завдання, які виходять з конфліктних ситуацій допиту. Найчастіше конфліктні ситуації при допиті виникають, якщо суб'єкт володіє вихідною інформацією, але навмисно перекручує її. Так, неправдиві показання можуть бути породжені відчуттям безвихідності, продиктовані прагненням свідка захистити родича чи близьку людину, викликані бажанням підозрюваного уникнути відповідальності за більш тяжкий злочин, зменшити свою вину або приховати негативну роль співучасників та ін. [7, с. 157].

Вказані ситуації розв'язуються при провадженні допиту в загальноновизнаних підходах, але для побудови більш жорстких алгоритмів необхідно запропонувати такі завдання, що є більш конкретними. Так, типові завдання, що виникають при наданні неправдивих показань з боку допитуваної особи, дозволяють виокремити такі алгоритми: 1) алгоритми дій слідчого з подолання ситуацій при замовчуванні фактів; 2) алгоритми спростування необгрунтованого посилання на алібі; 3) алгоритми дій слідчого при умисному перекрученні показань; 4) алгоритми дій слідчого з перевірки показань при обмові та самообмові. Головним завданням слідчого в таких

ситуаціях є викриття неправди у показаннях допитуваної особи та збереження психологічного контакту. У зв'язку з цим метою алгоритму дій слідчого з перевірки необгрунтованого посилання на алібі є максимальна деталізація показань з подальшою можливістю їх перевірки, у тому числі при провадженні повторних допитів.

При цьому треба мати на увазі, що алгоритм – це лише елемент програми дій слідчого, причому далеко не єдиний. Систематизовані відповідним чином алгоритми допиту в сукупності з іншими практичними рекомендаціями утворюють програму, що включає різні алгоритми дій слідчого, провадження кожного з яких, у свою чергу, може формалізуватися. Такого роду програма повинна містити не тільки жорстко детерміновану систему дій (алгоритмів), а також правила рекомендаційного характеру, що забезпечують можливість багатоваріантного підходу до визначення шляхів і засобів вирішення завдань, залежно від ситуації, що склалася, у тому числі засобами комп'ютерної техніки [8, с. 131–136]. Перевага комп'ютерних програм полягає у тому, що вони характеризуються множинністю кроків та варіативністю ситуацій. Однак алгоритми завжди мають лише вихідну слідчу ситуацію, певне типове завдання і чітку послідовність застосування тактичних прийомів. Тобто відповідне типове тактичне завдання виступає невід'ємним елементом механізму побудови автоматизованих алгоритмів.

Вбачається, що однією з причин недостатнього використання сучасних комп'ютерних технологій, поряд із низьким технічним забезпеченням органів досудового розслідування, є недостатня координація розробок відповідних алгоритмів і програм, а також відсутність рекомендацій використання в роботі слідчих автоматизованих інформаційних систем. Тому більш активне використання засобів комп'ютерних технологій, зокрема спеціалізованого програмного забезпечення, яке б мало вигляд навчальної програми для слідчих, може допомогти слідчим продуктивно користуватися узагальненими знаннями, прийомами, зменшити кількість помилок і недоліків. На сьогодні існує тенденція до збільшення кількості комп'ютерних операцій, що входять до структури вирішення криміналістичних завдань, а тому виникає багато проблем методологічного, криміналістичного та організаційного характеру, що потребують подальшого дослідження.

Список літератури

1. Ищенко Е. П. Криминалистическая алгоритмизация: теоретические предпосылки / Е. П. Ищенко, К. О. Сливинский // Акад. юрид. журн. – 2001. – № 4. – С. 45–51.
2. Антонов А. Н. Решение типовых задач расследования преступлений (тактико-криминалистический аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. Н. Антонов ; Волгоград. юрид. ин-т. – Волгоград, 1999. – 238 с.
3. Соколенко М. О. Алгоритми в криміналістиці: поняття, ознаки, властивості, можливість застосування / М. О. Соколенко // Проблеми законності : республік. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2006. – Вип. 80. – С. 145–149.
4. Драпкин Л. Я. Общая характеристика следственных ситуаций / Л. Я. Драпкин // Следственная ситуация : сб. науч. тр. / Всесоюз. ин-т по изуч. причин и разработ. мер по предупр. преступл. ; отв. ред. В. В. Клочков. – М. : ВИИ ПРМПП, 1984. – С. 11–16.
5. Баев О. Я. Тактика следственных действий : учеб. пособие / О. Я. Баев. – Воронеж : НПО Модэк, 1995. – 224 с.
6. Соколенко М. О. Алгоритм як засіб підвищення ефективності допиту / М. О. Соколенко // Правові засади підвищення ефективності боротьби зі злочинністю : матеріали наук. конф., 15 трав. 2008 р. / ред. кол.: В. І. Борисов (голов. ред.) та ін. – Х. : Право, 2008. – С. 220–221.
7. Ковтуненко Л. П. Конфліктні ситуації допиту: причини виникнення і процес розвитку / Л. П. Ковтуненко // Проблеми законності: республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій ; М-во освіти і науки України ; Нац. юрид. акад. України. – Х., 2006. – Вип. 80. – С. 154–160.
8. Журавель В. А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції : монографія / В. А. Журавель. – Х. : Вид. агенція «Апостіль», 2012. – 304 с.

Статья посвящена вопросам исследования места и роли типичных следственных задач в механизме построения автоматизированных алгоритмов допроса.

The article is devoted to study the place and role of investigative tasks in typical mechanism of automated algorithms of interrogation.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору проблем криміналістичного дослідження організованої злочинності та корупції НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 10 від 9 листопада 2015 р.).

Рецензент – доктор юридичних наук, професор В. А. Журавель.

УДК 343.151

Д. А. Скоромний, аспірант Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ЗАГАЛЬНІ ПРАВИЛА ПРИЙНЯТТЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ РІШЕНЬ: ОЗНАКИ, ПОНЯТТЯ, ВІДМІННІСТЬ ВІД ЗАСАД КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Статтю присвячено дослідженню загальних правил прийняття кримінальних процесуальних рішень. Автор наводить їх найбільш характерні ознаки, формулює визначення та встановлює відмінність від засад кримінального провадження.

Ключові слова: загальні правила, кримінальні процесуальні рішення, засади.

Постановка проблеми. Кримінальні процесуальні рішення відіграють одну з основних ролей у кримінальному провадженні. Процес їх прийняття складається з багатьох етапів і результатом має втілення кримінальних процесуальних норм у практичну діяльність. Загальні правила прийняття кримінальних процесуальних рішень покликані встановити той необхідний алгоритм дій, виконання якого забезпечило б належну якість кримінальних процесуальних рішень та їх відповідність чинному законодавству. Попри їх вагомість, у науковій кримінальній процесуальній літературі ця проблематика, на нашу думку, не знайшла достатнього висвітлення та потребує подальших досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика кримінальних процесуальних рішень була предметом багатьох наукових досліджень. Серед науковців, які їх здійснювали, варто назвати таких процесуалістів, як О. В. Горбачов, А. Я. Дубинський, О. В. Смирнов, В. Г. Пожар, В. С. Зеленецький, І. В. Басиста, М. І. Бажанов, Н. В. Глинська, П. А. Лупінська, Ю. М. Грошевий, Ю. П. Аленін та багато інших.

Мета дослідження полягає в тому, щоб дослідити загальні правила прийняття кримінальних процесуальних рішень, дати визначення поняттю «загальні правила прийняття кримінальних процесуальних рішень», виокремити їх найбільш характерні ознаки, а також з'ясувати відмінність загальних правил прийняття кримінальних процесуальних рішень від засад кримінального провадження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для того, щоб з'ясувати значення поняття «загальні правила прийняття кримінальних процесуальних рішень», перш за все необхідно здійснити аналіз таких словосполучень, як «загальні правила» та «прийняття кримінальних процесуальних рішень».

Почнемо зі словосполучення «загальні правила». У Великому тлумачному словнику сучасної української мови наведене таке визначення слова «загальний»: «який стосується, торкається всіх, усього, поширюється на всіх, на все в цілому; який охоплює все, всіх» [1, с. 382]. А слово «правило», у свою чергу, означає: «положення, яким передається якась закономірність, стале співвідношення певних явищ» [1, с. 1100]. Таким чином, під словосполученням «загальні правила» слід розуміти положення, яким передається якась закономірність, стале співвідношення певних явищ, що поширюються на все в цілому, що охоплюють все, всіх.

Питанням загальних правил, щоправда, з приводу провадження слідчих дій, займався А. П. Черненко, який під загальними правилами провадження слідчих дій розуміє правила, сформульовані в нормах, належних до інституту слідчих дій, що поширюють свою дію на порядок провадження кожної із дій, що входить до їхньої системи, і є обов'язковими для виконання посадовими особами державних органів, які здійснюють провадження у кримінальній справі [2, с. 92–93].

Отже, загальними є правила (положення), які закріплені в певному джерелі, встановлюють закономірність чи стале співвідношення явищ у межах певного різновиду діяльності (інституту або іншої відносно самостійної системи суспільних відносин), поширюють свою дію на порядок провадження кожного виду діяльності,

що входять до цієї системи, а також є обов'язковими для виконання суб'єктами, що виконують таку діяльність.

Далі звернемо увагу на словосполучення «прийняття кримінальних процесуальних рішень». Прийняття кримінальних процесуальних рішень, як і будь-який інший різновид діяльності в кримінальному процесі, має змістовні, структурні та інші особливості. У цілому можна погодитись із твердженням В. Г. Пожара про основний зміст прийняття рішення в кримінальному судочинстві як правозастосовного акта. На його думку, основний зміст полягає в тому, щоб встановити фактичні обставини справи, вибрати і проаналізувати норми права, встановити відповідність між нормативними умовами прийняття рішення та встановленими фактичними обставинами і вирішити справу у формі правозастосовного акта [3].

Фахівці з кримінального процесуального права виокремлюють елементи механізму прийняття рішень в кримінальному судочинстві по-різному.

Так, П. А. Лупінська наполягала на тому, що рішення в кримінальному процесі приймаються в два етапи: перший етап – це збирання та оцінка інформації, що дозволяє дійти висновку про наявність чи відсутність певних обставин та ознак, необхідних для прийняття рішення (інформаційний етап); на другому етапі наявна інформація співвідноситься з правовими умовами прийняття рішень та цілями, які треба досягнути таким рішенням, і приймається рішення з конкретного правового питання [4, с. 37–38].

І. В. Блінова-Сичкар та А. В. Мілікова стверджують, що прийняття рішень – це діяльність, яка полягає в процесі постановки завдань, розробці рішень та виборі альтернативи [5, с. 110].

У сучасній психології рішення та процес їх прийняття розглядають крізь призму їх ролі та місця в системі цілеспрямованої свідомої діяльності людини. При цьому, як зазначає Н. В. Глинська, власне процес ухвалення рішення розглядається як складова частина інтелектуальної діяльності людини, один з її етапів, поєднаний із визначенням завдань (цілей) діяльності, розробкою плану досягнення поставлених цілей, вибором засобів, тактичних операцій, що завершуються зіставленням отриманих результатів із вихідними даними [6, с. 28].

Загалом варто погодитися з науковцями у тому аспекті, що прийняття кримінальних процесуальних рішень являє собою багатоетапний процес і може містити два або більше етапи.

Враховуючи викладене, можна навести такі найбільш характерні ознаки загальних правил прийняття кримінальних процесуальних рішень: вони є правилами, тобто положеннями, яким передається якась закономірність, стале співвідношення певних явищ (загальні правила прийняття кримінальних процесуальних рішень відбивають ті закономірні та необхідні зв'язки між елементами в механізмі прийняття кримінальних процесуальних рішень, дотримання яких забезпечує відповідність процесуальних рішень чинному законодавству у царині кримінального провадження); отримують відбиття в нормах кримінального процесуального права; діють у межах механізму прийняття кримінальних процесуальних рішень; поширюють свою дію на порядок прийняття кожного кримінального процесуального рішення в межах кримінального провадження; що є обов'язковими для виконання посадовими особами державних органів, які беруть участь у кримінальному провадженні; недотримання загальних правил прийняття кримінальних процесуальних рішень має наслідком невідповідність прийнятих рішень чинному кримінальному процесуальному законодавству (їх незаконність).

Ураховуючи найбільш характерні ознаки, *загальні правила прийняття кримінальних процесуальних рішень* варто визначити як нормативні положення, які є обов'язковими для виконання посадовими особами державних органів, які беруть участь у кримінальному провадженні, поширюються на врегульовану нормами кримінального процесуального права відносно відокремлену систему суспільних відносин, у межах якої відбувається збір інформації, що має значення для прийняття рішення та дослідження фактичних обставин справи, встановлення правових умов, у межах яких приймаються кримінальні процесуальні рішення, а також застосування конкретних процесуальних норм до виявлених фактичних обставин справи.

Загальні правила прийняття кримінальних процесуальних рішень у своїй дії схожі із засадами кримінального провадження. Але ці поняття не є тотожними.

У науці кримінального процесу існує багато визначень принципів (засад) кримінального процесу, але загалом фахівці кримінального процесуального права погоджуються з тим, що такі засади закріплені в нормах права, є фундаментальними, основоположними, виражають найбільш суттєві властивості кримінального провадження та мають обов'язковий характер [7, с. 62; 8, с. 43; 9, с. 147–148].

Науковці-процесуалісти ведуть дискусії щодо обов'язкового поширення дії кримінальних процесуальних принципів (засад) на всі стадії кримінального провадження або лише на окремі його стадії. Одні наполягають на існуванні принципів окремих стадій кримінального провадження. Так, О. В. Смирнов зазначає, що інституційні принципи кримінального процесу «...діють лише в межах спеціального “звання”, не виходячи за межі свого інституту. Однак це повноцінні принципи, вони є похідними від більш високих змагальних основ...» [9, с. 108].

Інші стверджують, що існують загальні правила для окремих стадій кримінального провадження, але при цьому їх не можна називати принципами. На думку М. М. Михеєнка, принципи процесу тільки тоді стають принципами, коли вони поширюють вплив на всі або на більшість його стадій. Учений пропонував називати правові положення окремих стадій загальними умовами, положеннями, але не принципами стадій [10, с. 36].

Варто погодитися з А. П. Черненком, який наголошує: «Якщо виходити із визначення принципів права як загальних положень, то недоцільно розповсюджувати це поняття і термін, яким воно позначається, на дрібніші, ніж галузь кримінально-процесуального права, правові утворення (структурні елементи права – підгалузі, інститути). Інакше поняття і значення принципів буде нівелюватися (знецінюватися)» [2, с. 92–93].

Дія принципів (засад) кримінального процесу поширюється на всі без винятку стадії кримінального провадження і є тією основною ознакою, що не характерна для загальних правил прийняття кримінальних процесуальних рішень, оскільки ті, у свою чергу, є обов'язковими лише під час прийняття рішень у кримінальному судочинстві. Таким чином, певні загальні положення, що діють

у межах окремих кримінальних процесуальних інститутів (загальні правила), є відмінними від засад кримінального провадження.

На підставі дослідження, здійсненого у межах цієї статті, можна зробити такі **висновки**: 1) загальні правила прийняття кримінальних процесуальних рішень мають такі найбільш характерні ознаки: вони є правилами; відбиті в правових нормах; діють у межах механізму прийняття кримінальних процесуальних рішень; поширюють свою дію на всі рішення органів досудового розслідування, прокурора, слідчого судді, суду; є обов'язковими до виконання; недотримання загальних правил має наслідком незаконність процесуальних рішень; 2) *загальні правила прийняття кримінальних процесуальних рішень* – це нормативні положення, що є обов'язковими для виконання посадовими особами державних органів, які беруть участь у кримінальному провадженні, поширюються на врегульовану нормами кримінального процесуального права відносно відокремлену систему суспільних відносин, у межах якої відбувається збір інформації, що має значення для прийняття рішення та дослідження фактичних обставин справи, встановлення правових умов, у межах яких приймаються кримінальні процесуальні рішення, а також застосування конкретних процесуальних норм до виявлених фактичних обставин справи; 3) загальні правила прийняття кримінальних процесуальних рішень не можна отожднювати із засадами кримінального провадження.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Питання, розглянуті у цій статті, лише частково зачіпають проблему визначення поняття, системи та змісту загальних правил прийняття кримінальних процесуальних рішень. Зазначену проблему у подальшому доцільно розробляти за такими напрямками наукових розвідок: 1) визначити систему загальних правил прийняття кримінальних процесуальних рішень; 2) виокремити та проаналізувати кожне правило, що входить до системи загальних правил прийняття кримінальних процесуальних рішень.

Список літератури

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.

2. Черненко А. П. Кримінально-процесуальна регламентація слідчих дій : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. П. Черненко ; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2004. – 195 с.

3. Пожар В. Г. Суб'єктивні та об'єктивні фактори в механізмі прийняття рішень у кримінальному судочинстві [Електронний ресурс] / В. Г. Пожар // Часопис Акад. адвокатури України. – 2012. – № 14(1). – Режим доступу: <http://e-pub.aau.edu.ua/index.php/chasopys/article/viewFile/378/399>. – Заголовок з екрана.

4. Лупинская П. А. Решения в уголовном судопроизводстве: теория, законодательство, практика / П. А. Лупинская. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма : Инфра-М, 2010. – 240 с.

5. Блинова-Сычкарь И. В. Понятие «принятие решения» в уголовном судопроизводстве / И. В. Блинова-Сычкарь, А. В. Миликова // Вестн. ВолГУ. Современные проблемы уголовного процесса. – 2008. – № 5(10). – С. 106–110.

6. Глинська Н. В. Концептуальні засади визначення та забезпечення стандартів доброякісності кримінальних процесуальних рішень : монографія / Н. В. Глинська. – К. : Істина, 2014. – 590 с.

7. Лобойко Л. М. Кримінальний процес : підручник / Л. М. Лобойко. – К. : Істина, 2014. – 432 с.

8. Кочура А. В. Принципи кримінального процесу України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. В. Кочура ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2011. – 181 с.

9. Смирнов А. В. Модели уголовного процесса : монография / А. В. Смирнов. – СПб. : Наука, Альфа, 2000. – 224 с.

10. Михеєнко М. М. Кримінальний процес України : підручник / М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, В. П. Шибіко. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Либідь, 1999. – 536 с.

Статья посвящена исследованию общих правил принятия уголовных процессуальных решений. Автор приводит их наиболее характерные признаки, формулирует определения и устанавливает отличие от принципов уголовного производства.

The article studies the general rules of criminal procedural decision-making. The author gives their most characteristic features, formulates definitions and establishes difference from principles of criminal justice.

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем судової, слідчої і прокурорської діяльності НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 9 від 14 вересня 2015 р.).

Рецензент – доктор юридичних наук, професор Л. М. Лобойко.

УДК 343.9(477)+(73)

Ю. М. Тарасенко, здобувач Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПІДХОДІВ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ ТА СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ АМЕРИКИ

У статті з позиції кримінологічної науки порівнюються підходи до визначення професійної злочинності в Україні та Сполучених Штатах Америки, що дозволяє стверджувати про різне сприйняття даного виду злочинності в обох державах.

Ключові слова: професійна злочинність, «злочинець-професіонал», злочинна спеціалізація.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливішими науковими і практичними завданнями. Першим, про що варто зазначити, є той факт, що як в Україні, так і у Сполучених Штатах Америки, законодавчо не закріплюються в жодному з нормативно-правових актів такі поняття, як «професійна злочинність», «злочинець-професіонал». В обох країнах наявні лише доктринальні їх визначення. Однак теоретиками і практиками вже давно підкреслюється той факт, що цей різновид злочинності у структурі злочинності відіграє системоутворюючу роль, пронизуючи практично всі види злочинності. Негативні наслідки цього явища не піддаються обчисленню, оскільки воно сприяє рекрутуванню все нових і нових злочинців до злочинської справи, передачі злочинної майстерності, поширенню у суспільстві кримінальної субкультури тощо. Отже, ефективність протидії злочинності в цілому залежить, зокрема, й від успішності у проведенні заходів спеціально-кримінологічної спрямованості щодо обмеження явища злочинного професіоналізму.

Стан розробки проблеми. Проблемами дослідження професійної злочинності за різних часів займалися як вітчизняні, так і закордонні вчені-кримінологи, криміналісти, спеціалісти з кримі-

нально-виконавчого права, соціологи та психологи. Хоча професійна злочинність існує об'єктивно в обох країнах, але важливо звернути увагу на те, що сприймається зазначене явище по-різному.

Наприкінці XIX ст. учені-криміналісти вперше виокремили особливий тип правопорушника – професійного. Напевно, із цього моменту історія кримінології та кримінального права починає свій відлік у вивченні професійної злочинності. Сьогодні в українській доктрині існує низка дефініцій професійної злочинності. До того ж, наявні детальні вивчення такого явища, як професійна злочинність, багатьма вітчизняними науковцями. Зокрема, професійну злочинність розглядали такі вчені, як Ю. В. Александров, В. С. Батиргарєєва, А. П. Гель, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, І. М. Даньшин, Г. С. Семаков, О. Ю. Шостко та багато інших. Однак проблематика професійної злочинності й дотепер залишається вельми актуальною, оскільки на сьогодні все ще не розроблено дієвих шляхів протидії цьому виду злочинних проявів. Крім того, з'являються все нові й нові форми злочинного професіоналізму. Таким чином, проблема кримінологічного аналізу цього сегменту кримінальної дійсності, як і раніше, далека до свого остаточного розв'язання, що й зумовлює необхідність звернення до нових досліджень у цій царині.

Метою статті є окреслення підходів до визначення поняття професійної злочинності у таких державах, як Україна та США; установалення схожості та відмінностей у зазначених підходах; запровадження шляхів можливого запозичення позитивного досвіду правової доктрини США у національну практику боротьби з професійною злочинністю в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. В. С. Батиргарєєва розглядає професійну злочинність як відносно самостійний вид усталеної систематичної злочинної діяльності, суб'єкти якої, володіючи спеціальними злочинними навичками, знаннями й уміннями для досягнення злочинної мети, займаються кримінальним промислом із здобуванням основного або істотного додаткового доходу, підтримуючи при цьому зв'язок із антисоціальним середовищем, близьким їхній власній життєвій орієнтації, установкам, кримінальній субкультури тощо. В. С. Батиргарєєва виокремлює

основні ознаки професійної злочинності, серед яких слід вказати такі: 1) злочинна діяльність професійних злочинців має постійний та усталений характер, що формує в них певну звичку, яка згодом перетворюється на константу їх поведінки, набуваючи ознак своєрідного промислу; 2) певна кримінальна спеціалізація у вигляді наявності вузькопрофільних навичок і вмій, що спрямовуються на «якісне» планування, підготовку, вчинення та приховування певного виду злочинів – тотожних або однорідних (кишенькові крадіжки, крадіжки із приміщення, угони автотранспорту, шахрайство тощо); 3) наявність у злочинця відповідної кримінальної кваліфікації, тобто спеціальних знань, злочинного досвіду та відповідного злочинного інструментарію, що забезпечують «вдале» вчинення злочину з найменшим ризиком бути викритим; 4) зайняття злочинною діяльністю є основним або вагомим додатковим джерелом існування, що приносить протиправний дохід. Як додаткові ознаки феномену професійної злочинності необхідно відмітити: 1) зв'язок професійного злочинця з асоціальним середовищем, яке є близьким до його власної орієнтації й установок; 2) належність до стратифікаційного класу (прошарку) злочинного середовища; 3) підтримання традицій, звичаїв, «законів», неформальних норм поведінки та ін., що охоплюються поняттям «кримінальна субкультура» [1, с. 296–297].

У свою чергу, В. В. Голіна виокремлює такі ознаки професійної злочинності: 1) постійний і стійкий характер; 2) відповідна спеціалізація; 3) кримінальна «кваліфікація», тобто наявність необхідних знань, навичок і умій, що забезпечують підготовку, вчинення і приховування злочинів; 4) протиправний прибуток; 5) для злочинців-професіоналів є характерним прагнення підтримувати зв'язки з антисоціальним середовищем, близьким до їхньої орієнтації. Найбільш тривкі контакти вони встановлюють здебільшого зі злочинцями однієї і тієї самої спеціалізації; 6) у середовищі професіональних злочинців існує специфічна субкультура: притаманні тільки їм традиції, звичаї, різні неформальні норми поведінки, що не відповідають загальноприйнятим у суспільстві нормам [2, с. 246–248].

Ю. В. Александров, А. П. Гель та Г. С. Семаков визначають професійну злочинність як стійкий вид злочинної діяльності, що зумовлюється систематичним учиненням однорідних злочинів. Згодом у злочинця формуються певні звички, що стають нормами його поведінки з чіткою установкою на вибрану злочинну діяльність (розрізняють понад 100 видів злочинної професійної діяльності). Характерною є наявність злочинного стажу, який не завжди пов'язаний зі спеціальним рецидивом. Нерідко чинником спеціалізації є легальна робота, якою прикривається злочинний професіонал або яка є необхідною сходинкою до такого професіоналізму. Необхідні знання і практичні навички особливо важливі в епоху технічного прогресу, досягнення якого використовуються не лише злочинцями, а й у галузі захисту від злочинних посягань. Учinenня злочинів є засобом існування. Злочинцю також потрібен постійний зв'язок із кримінальним середовищем. Для успішного протистояння діяльності правоохоронних органів, які ведуть боротьбу із злочинністю, представники професійної злочинності виробили особливі кримінальні норми відносин, що є найраціональнішою відповіддю у боротьбі за виживання кожного злочинця і всіх злочинців разом. Вдосконаленню кримінальної спеціалізації, забезпеченню безпеки і відпочинку сприяє й особлива кримінальна субкультура, тобто блатна атрибутика, як-от: спеціальний жаргон, кримінальні прізвиська, татуювання різних частин тіла, кримінальний фольклор тощо [3, с. 215–218].

У Сполучених Штатах Америки при вивченні професійної злочинності, як це не видається дивним, використовують досягнення радянської доктрини, зокрема посилаються на Велику радянську енциклопедію (1979). Навесні 1962 р. була розміщена стаття в Журналі кримінального права та кримінології (*Journal of Criminal Law and Criminology*) Дона С. Гіббонса та Дональда Д. Гарріті про визначення та аналіз певних типів злочинців, в якій автори звернули увагу на професійних злочинців. Вони виокремили професійних крадіїв, небезпечних злочинців-професіоналів, котрі, як правило, озброєні, вчиняють пограбування, розбої тощо. Вчені надали характеристику таким злочинцям, як:

невиправні шахраї, умисні зрадники, що обізнані з техніками вчинення злочинів, особи, що отримують надприбутки, особи, що вчиняють злочин разом [4].

У США проблема професійної злочинності комплексно не досліджена, наявні лише фрагментарні знання. Водночас деякі напрацювання у цьому напрямі все ж таки є. Наприклад, американський кримінолог Р. Колдуелл визначив такі особливі риси американської професійної злочинності: заняття злочином як бізнесом, спеціалізація на якомусь одному типі посягань; вміння чітко діяти, планувати злочини, вчинювати їх технічно, володіння певною злочинною майстерністю; ставлення до злочину як до своєї «кар'єри»; ідентифікація себе зі злочинним світом; удосконалення в процесі злочинної діяльності своїх знань та досвіду [5].

Не можна не згадати про той факт, що, як правило, професійна злочинність у США розглядається у межах аналізу злочинності в цілому або окремих її видів. Однак чимало досліджень у цій країні присвячено організованій злочинності, що, напевно, пов'язано з уявленнями про більш значну небезпеку та поширеність останньої. Американські науковці здебільшого відносять професійну злочинність до сфери майнових злочинів. Професійні злочинці, як зазначає В. Фокс, зазвичай вчиняють злочини проти власності, здобуваючи собі у такий спосіб засоби, на які можна існувати. На думку іншого американського вченого П. Леткемана, до професійних злочинців належать особи, що не беруть участі в організованій злочинності, але які присвятили себе вчиненню таких злочинів, як злом сейфів, пограбування банків, грабежі, крадіжки з готелів та шахрайство. З професійною злочинністю певною мірою пов'язується й злочинність рецидивістів [5].

Американський кримінолог ХХ ст. Е. Сатерленд у своїй книзі «Професійний крадій» наголошував на класичному способі входження в роль професійного злочинця. Вочевидь це пояснюється поширеністю прийомів навчання в злочинному середовищі того часу. Професіоналізація такого злочинця, на його думку, починається з відбору спритного новачка для його подальшого навчання кваліфікованими злочинцями. Причому при «стажуванні» новачок

засвоює загальні стандарти протиправної моралі, правила поведінки, необхідні для професійного злочинця. Він учить також збуванню краденого, налагоджує знайомства з іншими злодіями, нерідко з юристами, поліцією тощо. Як результат, особа відпрацьовує техніку крадія, встановлює зв'язок зі злочинним середовищем і, врешті-решт, стає злочинцем-професіоналом [5].

Інший американський кримінолог В. Реклесс виділяв три види злочинної «кар'єри» – звичайну, організовану та професійну. Варто згадати, що В. Реклесс змішував види злочинності з типами особистості та їх протиправної діяльності [5].

Найбільш вдалою, на думку американських учених, є класифікація злочинців, розроблена І. Маккіні. У ній були враховані такі чинники: злочинна «кар'єра», підтримка злочинної поведінки з боку відповідної групи осіб, співвідношення злочинних і законотрусливих моделей поведінки, реакція суспільства, види протиправної діяльності. Аналогічної класифікації дотримувалися М. Клайнард та Р. Куїні [5].

Важливим є те, що професійна злочинність як в Україні, так і в США, на відміну від організованої, не зрощується тісно з апаратом влади, корупцією тощо. Близькою до професійної злочинності є так звана звичайна злочинність, що приносить злочинцю лише додатковий дохід. Але варто зазначити, що інколи важко відрізнити професійного злочинця від звичайного. Професійну злочинність не можна ототожнювати з рецидивною. Звісно, ці види злочинності мають багато спільних ознак, проте слід зважати на те, що професійним злочинцем може бути й не рецидивіст, адже професійний злочинець може й не мати судимості. Також злісний рецидивіст може не бути професіоналом, оскільки рецидивісти, які вчиняють різноманітні злочини, не можуть належати, як правило, до професійних злочинців.

На підставі викладеного можна дійти таких **висновків**:

1) в Україні та Сполучених Штатах Америки законодавчо не визначене поняття «професійна злочинність». В українській доктрині наявні дослідження «професійної злочинності» та «професійного злочинця», в американській – більше розкривається поняття

«професійний злочинець», але сам термін «професійна злочинність» часто запозичується з радянської доктрини або сучасної доктрини пострадянських держав;

2) науковці обох держав схильні вважати, що професійна злочинність характеризується такими ознаками, як наявність у злочинця власної спеціалізації, подальше удосконалення злочинцем своїх навичок і вмінь; підтримання зв'язків із близьким собі середовищем; такий вид злочинності приносить особі, як правило, непогані прибутки;

3) українські вчені наголошують на тому, що професійна злочинність – це самостійний або відносно самостійний вид злочинності. При цьому рід занять професійного злочинця широкий. У свою чергу, американські вчені звертають увагу, скоріш за все, на самих професійних злочинців, розуміючи під цим осіб, які вчиняють, як правило, злочини проти власності.

Список літератури

1. Кримінологічний довідник : довід. вид. / за наук. ред. О. М. Бандурки ; за заг. ред. О. М. Джужі і О. М. Литвинова. – Х. : Діса плюс, 2013. – С. 296–297.

2. Кримінологія: Загальна та Особлива частини : підручник / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська та ін. ; за заг. ред. В. В. Голіни. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Х. : Право, 2009. – 288 с.

3. Кримінологія : курс лекцій / Ю. В. Александров, А. П. Гель, Г. С. Семаков. – К. : МАУП, 2002. – 295 с.

4. Don C. Gibbons and Donald L. Garrity. Definition and analysis of certain criminal types / Don C. Gibbons and Donald L. Garrity // Journal of Criminal Law and Criminology. – 1962. – Vol. 53. – P. 27–35.

5. Гуров А. И. Профессиональная преступность: прошлое и современность [Електронний ресурс] / А. И. Гуров. – Режим доступу: <http://www.koob.ru>. – Заголовок з екрана.

В статье с позиции криминологической науки сравниваются подходы к определению профессиональной преступности в Украине и Соединенных Штатах Америки, что позволяет утверждать о разном восприятии данного вида преступности в обеих странах.

In the article from the position of criminological science approaches for determination of professional criminality in Ukraine and United States of America are have compared, which allows to approve about existing of different perception of this view of criminality in these countries.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем злочинності та її причин НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 11 від 26 листопада 2015 р.).
Рецензент – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник **В. С. Батургарєва**.*

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ПРОБЛЕМИ НАУКИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА ЇХ ВИРІШЕННЯ У ЗАКОНОТВОРЧІЙ ТА ПРАВОЗАСТОСОВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ»

8–9 жовтня 2015 р. у м. Харкові відбулася Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій та правозастосовній діяльності», організована Національним юридичним університетом імені Ярослава Мудрого спільно з НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України та ГО «Всеукраїнська асоціація кримінального права».

У роботі конференції взяли участь понад 180 провідних учених із різних регіонів України (Києва, Харкова, Одеси, Дніпропетровська, Львова, Івано-Франківська та ін.), в тому числі 6 академіків та 5 членів-кореспондентів НАПрН України, 31 доктор та 74 кандидати юридичних наук, а також учені з Німеччини, Білорусі, Польщі, Казахстану, Таджикистану. Тема конференції викликала інтерес і серед представників Конституційного Суду України, Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, Генеральної прокуратури України, МВС України, Служби безпеки України, працівників інших правоохоронних і судових органів.

Відкриваючи конференцію, ректор Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, президент НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, академік НАН України **В. Я. Тацій** звернув увагу на те, що такі конференції стали доброю традицією і це вже п'ятий міжнародний науковий з'їзд провідних учених, практиків та представників громадськості, який цього разу приурочений до 90-річчя від дня народження видатного вченого, академіка НАПрН України В. В. Сташиса, який виховав цілу плеяду видатних учених. При цьому ректор підкреслив, що, на жаль, зараз в Україні знаходиться один із епіцентрів світової нестабільності

і неспокою, і в такій ситуації виникає нагальна потреба в наданні теоретичної оцінки подіям, які сьогодні відбуваються в нашій державі, та виробленні науково обґрунтованих рекомендацій державі й суспільству щодо покращення цієї ситуації, в тому числі й шляхом розробки ефективних заходів кримінально-правового впливу на суспільні процеси, що сьогодні відбуваються. Академік В. Я. Тацій також наголосив на важливості впровадження наукових досліджень у законотворчу та правозастосовну діяльність та звернув увагу на «болючу» проблему наукового супроводження законотворчої діяльності, зокрема на відсутність відповідної нормативно-правової регламентації. Законодавець, відзначив В. Я. Тацій, на жаль, продовжує порушувати концептуальні положення кримінального права, зокрема щодо взаємозв'язку Загальної та Особливої частин Кримінального кодексу і його побудови як системного кодифікованого утворення. Як приклад В. Я. Тацій навів прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи гарантування вкладів фізичних осіб та виведення неплатоспроможних банків з ринку» від 16 липня 2015 р., згідно з яким у трьох статтях КК України (дві з яких є новими) передбачено додаткове обов'язкове покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю строком до 10 років, тоді як чинна редакція ст. 55 КК України не набула змін, і в ній залишилася вказівка на те, що максимальний строк такого додаткового покарання становить три роки. На підставі цього В. Я. Тацій підкреслив доцільність створення науково-консультативних рад, до складу яких входили б провідні науковці і які б готували висновки по кожному законопроекті. Так само ректор наголосив і на незадовільному стані протидії корупції у багатьох сферах державного управління та існуванні невинуватених пільг для окремих категорій осіб, що по суті дає їм законне право на збагачення. Окрему частину свого виступу професор В. Я. Тацій приділив до сьогодні нерозв'язаному питанню суспільно небезпечних проступків, загалом підтримавши ідею необхідності декриміналізації певної частини передбачених КК України суспільно небезпечних діянь. На завершення своєї доповіді академік В. Я. Тацій звернувся до учасників конференції з проханням вшанувати

пам'ять видатного вченого, організатора юридичної науки, Героя України, академіка НАПрН України В. В. Сташиса та запропонував подивитися фільм, присвячений пам'яті В. В. Сташиса.

На пленарному засіданні також виступив Голова Конституційного Суду України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України **Ю. В. Баулін** з науковою доповіддю «Кримінальний кодекс України: сучасний стан та перспективи». Правник відмітив виникнення нових, раніше не актуальних для нашої країни явищ агресії, анексії, військових злочинів та інших та наголосив на необхідності відповідного реагування на них кримінально-правовими засобами. Проаналізувавши положення Кримінального кодексу України на предмет його відповідності викликам сьогодення, академік Ю. В. Баулін визначив основні напрями його вдосконалення в аспекті приведення його у відповідність до європейських стандартів, окрему увагу приділивши обґрунтуванню доцільності підготовки наукового модельного проекту нового Кримінального кодексу України, який би поєднав у собі доктринальний підхід, вироблення концепції та втілення концептуальних ідей не лише в Загальній, а й Особливій частині модельного КК.

Наукову зацікавленість викликала доповідь завідувача кафедри кримінального права №2 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доктора юридичних наук, професора, академіка НАПрН України **М. І. Панова**, яка була присвячена принципам кримінального права і їх реалізації у кримінальному правотворенні. Він відзначив, що принципи мають відправне значення для інститутів і нормативно-правових утворень усієї системи кримінального законодавства, а тому повинні виступати фундаментальним підґрунтям кримінального правотворення. Проаналізувавши основні з принципів кримінального права (відповідальність лише за вчинення суспільно небезпечного діяння, що визначено в кримінальному законі як злочин; особистий і винний характер відповідальності; обмеження меж кримінальної відповідальності; диференціація кримінальної відповідальності та індивідуалізація покарання), доповідач зупинився на з'ясуванні відповідності цим принципам деяких новел кримінального законодавства останнього часу, зокрема нещодавніх змін пп. 3 та 4 примітки до ст. 364 КК,

згідно з якими поняття «істотна шкода» і «тяжкі наслідки» в статтях 364–365 КК як наслідки службових злочинів визначаються лише кількісними ознаками майнової шкоди, що безпідставно обмежує обсяг кримінальної відповідальності службових осіб. Також академік М. І. Панов вказав на парадоксальність законодавчого вирішення питання класифікації злочинів, коли штраф фактично прирівнюється до довічного позбавлення волі. На завершення доповідач наголосив на доцільності створення наукової ради з питань внесення змін до КК, яка б, приміром, тричі на рік проводила засідання з питань доцільності відповідних змін до КК та з'ясування їх відповідності основним принципам кримінального права.

Поділився власними думками й представник німецької наукової спільноти – професор Інституту кримінально-правових наук та філософії права Університету ім. Гете **П.-А. Альбрехт**. Виступивши з науковою доповіддю «Юридичний, соціальний та суспільний вимір правосуддя у світлі розвитку європейського кримінального права», науковець привітав Україну з обранням європейського шляху свого розвитку, проте водночас наголосив на тому, що ЄС має якомога скоріше прийти разом із Росією та Україною до конкретного діалогу щодо питань про майбутнє трьох блоків. За словами доповідача, «це єдино правильний прямуючий до цілі шлях для Європи з юридично забезпеченою, соціально гарантованою та визнаною суспільством справедливістю». У своїй доповіді професор П.-А. Альбрехт наголосив на тому, що ідея свободи є відправним пунктом кримінального права, тому її треба захищати за допомогою юридичних засобів, головнішими серед яких є принципи права. Ці принципи, за словами доповідача, є продуктом історичних процесів та досвіду; без принципів законності, вини, пропорційності, справедливого судового розгляду неможливе законне кримінальне право, адже вони є сучасними критеріями вимірювання справедливості та правосуддя.

Зацікавленість учасників конференції викликали також проблеми законодавчого забезпечення протидії створенню терористичної організації в Україні, на які у своїх виступах звернули увагу Президент Інституту вивчення залежностей, проблем наркополіти-

ки та моніторингу наркоситуації, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України **В. А. Тимошенко** та експерт з правових питань цього Інституту **С. В. Дрьомов**. Навівши статистичні відомості щодо різкого посилення в Україні загрози тероризму, доповідачі присвятили свої виступи аналізу положень підготовленого Кабінетом Міністрів України проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визнання організацій терористичними», текст якого, за твердженням доповідачів, під час його розгляду на засіданні Верховної Ради України 27 січня 2015 р. був настільки змінений, що врешті-решт набув нової «інтерпретації», відповідно до якої став можливим позасудовий порядок визнання організації терористичною. Вказуючи на неприпустимість такого підходу до вирішення означеної проблеми, В. А. Тимошенко та С. В. Дрьомов наголосили на тому, що серед пріоритетних завдань сучасного українського суспільства невідкладним є прийняття нової Концепції боротьби з тероризмом, реалізація якої повинна відбуватися без зайвого популізму.

На пленарному засіданні було порушено й питання міждисциплінарних зв'язків науки кримінального права. Зокрема, з науковою доповіддю «Кримінальні процесуальні проблеми кримінального права» виступила завідувач кафедри кримінального процесу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України **О. В. Капліна**. Відмітивши те, що тлумачення та застосування норм кримінального права відбувається в органічному взаємозв'язку з нормами кримінального процесуального права, а саме те, що обидві галузі оперують спільними поняттями і навіть мають спільні комплексні інститути, у своєму виступі професор О. В. Капліна зосередила увагу на актуальних для сучасної правозастосовної практики питаннях, пов'язаних із тлумаченням ст. 162 КК, зокрема проблемах правової невизначеності, яка спостерігається в ст. 162 КК та статтях 233, 234–236 КПК України. Доповідач відмітила, що така правова невизначеність насамперед пов'язана з недосконалістю унормування процедури проведення обшуку, правової конструкції поняття «житло та інше володіння особи», що

ускладнює кваліфікацію вчиненого діяння, особливо під час притягнення до кримінальної відповідальності слідчого за вчинення злочину, передбаченого ст. 162 КК.

На пленарному засіданні обговорювалися й інші проблемні питання кримінального права, зокрема, з науковою доповіддю «Суспільно небезпечна поведінка людини як кримінально-правова категорія» виступив директор Інституту права, психології та економіки Львівського державного університету внутрішніх справ, професор, член-кореспондент НАПрН України **В. К. Гришук**, з доповіддю «Державно-правове регулювання економіки: завдання кримінального права» – професор **Є. Л. Стрельцов**, з доповіддю «Ідеологія кримінально-правової політики та кримінальне законодавство» – професор **П. Л. Фріс**, з доповіддю «Об'єктивні та суб'єктивні властивості кримінально-правових заходів» – професор **О. В. Козаченко** та ін.

Загалом у межах конференції працювало п'ять секцій («Стан та перспективи наукового забезпечення законотворчої та правозастосовної діяльності у сфері боротьби зі злочинністю»; «Проблеми Загальної частини кримінального права та їх розв'язання у законотворчій та правозастосовній діяльності»; «Проблеми Особливої частини кримінального права та їх розв'язання у законотворчій та правозастосовній діяльності»; «Міждисциплінарні зв'язки наук кримінально-правового циклу і проблеми удосконалення законотворчої та правозастосовної діяльності»; «Молоді вчені про вплив науки кримінального права на законотворчу та правозастосовну діяльність») та «круглий стіл» «Шляхи реформування законодавства про кримінальну відповідальність у сфері боротьби з корупцією», у роботі яких активну участь взяли доктори юридичних наук, професори **М. В. Карчевський**, **Н. М. Ярмиш**, **В. В. Голіна**, **С. Я. Лихова**, доктори юридичних наук, старші наукові співробітники **В. С. Батургарєєва**, **Н. А. Савінова**, кандидати юридичних наук, доценти **І. І. Митрофанов**, **Ю. А. Пономаренко**, **В. Ф. Примаченко**, **Г. Л. Шведова**, **Н. С. Юзікова**, **В. В. Антипов** та ін.

У результаті обговорення окреслених та інших актуальних питань науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій

та правозастосовній діяльності прийняті відповідні рекомендації конференції.

Наприкінці роботи конференції було зроблено наголос на необхідності налагодження співпраці законодавчого органу з науковою спільнотою у вирішенні питань щодо новелізації чинного кримінального законодавства та визначення організаційно-правових форм такої співпраці, а також на доцільності запровадження обов'язкової кримінологічної експертизи проектів нормативно-правових актів.

Директор НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України

В. І. Борисов;

вчений секретар НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України

Н. В. Немеца

РЕКОМЕНДАЦІЇ

У Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій та правозастосовній діяльності»

Розглянувши й обговоривши проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій і правозастосовній діяльності, V Міжнародна науково-практична конференція відзначає:

– в умовах непростих соціально-політичних та економічних викликів, що наразі постали перед Україною, особливу актуальність мають проблеми захисту суверенітету держави, основ національної безпеки, забезпечення прав і свобод людини і громадянина тощо. Злочинність набула особливо небезпечного характеру, що зумовлено змінами та новаціями її форм, використанням новітніх способів і засобів учинення злочинів, що спричиняють тяжку чи особливо тяжку шкоду особі, суспільству або державі;

– спостерігається істотне зростання рівня найбільш небезпечних видів злочинності: тероризму, злочинів на замовлення, викрадення людей; корисливої і насильницької злочинності тощо;

– особливу занепокоєність викликає значне поширення злочинів, що вчиняються із використанням зброї, вибухових речовин, боеприпасів, а також злочинів корупційної спрямованості та злочинів, що вчиняють службові особи із використанням свого службового становища.

Складна криміногенна ситуація потребує своєчасного і відповідного реагування з боку держави, у тому числі й шляхом удосконалення чинного законодавства про кримінальну відповідальність, а так само практики його застосування. Законодавчі норми відіграють провідну роль у боротьбі зі злочинністю і є найпотужнішим інструментом правового реагування на факти посягань на найбільш цінні суспільні відносини. Тому важливим завданням законодавця є забезпечення високої якості закону про кримінальну відповідальність, щоб установлені ним норми базувалися на ґрунтовних наукових засадах, були точними, зрозумілими і доступними для сприйняття.

У зв'язку із цим велике значення мають наукові дослідження у кримінальному праві, адже вони служать орієнтиром у визначен-

ні кримінально-правового напрямку політики у сфері боротьби зі злочинністю. Саме цим питанням і присвячена V Міжнародна науково-практична конференція.

Винесені на розгляд конференції проблеми науки кримінального права, пропозиції щодо вдосконалення чинного КК України і практики його застосування з необхідною повнотою відображені у збірнику тез наукових доповідей і повідомлень учасників конференції та заслуговують на увагу з боку відповідних інституцій держави й суспільства з огляду на їх використання у правотворчому процесі та правозастосовній практиці.

Вислухавши й опрацювавши пропозиції науковців щодо проблем науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій і правозастосовній діяльності, конференція пропонує таке.

1. Щодо перспектив наукового забезпечення законотворчої та правозастосовної діяльності у сфері боротьби зі злочинністю.

1.1. Розробити ефективний механізм впливу науки кримінального права на законодавчу та правозастосовну діяльність, у якому реалізація наукових розробок стала б не лише доцільною, а й необхідною та обов'язковою. Це зумовлюється зокрема тим, що лише врахування останніх здобутків науки кримінального права, активна співпраця науковців, законодавця та правозастосувачів, відповідальне впровадження європейських і міжнародних правових інститутів у національне законодавство, якісне удосконалення і застосування законодавства про кримінальну відповідальність у боротьбі зі злочинністю дозволить забезпечити високий рівень безпеки та правопорядку в Україні.

1.2. З метою належного виконання органами державної влади та кримінальної юстиції роботи із правозастосування та підготовки проектів нормативно-правових актів для внесення змін до Кримінального кодексу України конференція вважає за необхідне залучати до цієї діяльності фахівців у галузі кримінального права з урахуванням вимог та пропозицій, що були висвітлені під час конференції та опубліковані у збірнику тез наукових доповідей та повідомлень.

Для забезпечення стабільності законодавства про кримінальну відповідальність має бути впорядкована законотворча діяльність.

Так само вона має здійснюватись у відповідності до норм Конституції України, міжнародно-правових актів, що ратифіковані Верховною Радою України, традицій та системи національного кримінального права. Із цього приводу конференція звертається до органів державної влади, кримінальної юстиції, а також до Президії Національної академії правових наук України та керівництва громадської організації «Всеукраїнська асоціація кримінального права» щодо здійснення впливу на упорядкування законотворчої діяльності.

1.3. Визнати такими, що мають пріоритетний характер, наукові дослідження у сфері розробки теоретичних засад вчення про джерела кримінального права, закон про кримінальну відповідальність, злочин і кримінальний проступок, інститут покарання, інші заходи кримінально-правового характеру, теоретичні основи кримінально-правового напрямку політики держави у сфері боротьби зі злочинністю тощо.

1.4. Пропозиції щодо удосконалення законодавства про кримінальну відповідальність та практики його застосування, розроблені за результатами наукових досліджень, мають бути обґрунтованими, спиратися на належну емпіричну базу, виходити із загальнотеоретичних принципів кримінального права та його демократичних і гуманістичних засад.

1.5. Вищим навчальним юридичним закладам і науково-дослідним установам різних відомств при плануванні довгострокових і короткострокових програм досліджень із кримінального права слід координувати таку діяльність, не допускати дублювання тематики досліджень, уникати тем, що не мають суттєвого теоретичного та практичного значення чи повторюють вже проведені дослідження. У зв'язку із цим конференція звертається до Президії Національної академії правових наук України із пропозицією посилити роботу з координації, організації та планування наукових досліджень із кримінального права в Україні.

2. У сфері проблем Загальної частини кримінального права та їх розв'язання у законотворчій та правозастосовній практиці.

2.1. Конференція наголошує, що головним елементом кримінального правотворення має стати врахування принципів кримінального права, що об'єктивно відбивають головні, найбільш сут-

теві риси і закономірні властивості останнього. У зв'язку із цим принципи кримінального права мають надзвичайно важливе установче та відправне значення. Вони значною мірою впливають на сутність і зміст кримінального правотворення, практику застосування законодавства про кримінальну відповідальність, а тому виступають необхідними і визначальними складовими кримінально-правового напрямку політики держави у сфері боротьби зі злочинністю. Кримінальне правотворення має базуватися на вказаних принципах, повною мірою відповідати їм, знаходитися з ними у відношеннях логічної узгодженості й координації. Лише за такого підходу можна стверджувати про наявність достатнього і необхідного наукового обґрунтування законотворчої діяльності у сфері кримінального права.

2.2. До основних і найбільш важливих галузевих (спеціальних) принципів кримінального права, що відображають його завдання і функції, слід відносити: а) відповідальність лише за вчинення особою суспільно небезпечного діяння, що визначено в кримінальному законі як злочин; б) особистий і винний характер відповідальності; в) обмеження меж кримінальної відповідальності; г) диференціацію кримінальної відповідальності та індивідуалізацію покарання; д) системність та логічну узгодженість норм галузі права.

2.2.1. *Кримінальна відповідальність лише за вчинення суспільно небезпечного злочинного діяння, яке визнано законом про кримінальну відповідальність злочином.* Із цього принципу випливає низка надзвичайно важливих фундаментальних положень. По-перше, кримінальна відповідальність – це передбачене КК обмеження прав і свобод особи, яка вчинила злочин, що індивідуалізується в обвинувальному вирокі суду і здійснюється спеціальними органами виконавчої влади держави. Це означає, що кримінальна відповідальність базується на законі про кримінальну відповідальність, зміст якого становить його норма. Це також означає, що покарання (статті 50–64 КК), як і інші заходи кримінально-правового характеру (статті 92–96¹¹ КК) можуть бути застосовані до особи лише за наявності вчинення нею суспільно небезпечного діяння, передбаченого КК. По-друге, головним елементом кримінально-правового

регулювання є злочин, поняття якого наводиться в ст. 11 КК. Відсутність хоча б однієї із його ознак виключає наявність злочину. Тому не можуть не викликати заперечень законопроекти, автори яких пропонують виключити із поняття злочину таку його ознаку, як *суспільна небезпечність діяння*. Ця ознака відображає сутнісну властивість злочину, розкриває соціальний зміст і суспільну значущість останнього, вказує на притаманні йому природні негативні властивості, покладається в основу криміналізації і пеналізації діянь, створює підґрунтя підстави класифікації злочинів на категорії залежно від ступеня їх тяжкості тощо. Таким чином, указані пропозиції не мають належних наукових підстав, суперечать логічно обґрунтованому підходу до визначення поняття злочину, внаслідок чого ці пропозиції не можуть бути прийнятними.

2.2.2. *Принцип особистої і винної відповідальності* має конституційне підґрунтя. За злочини несе кримінальну відповідальність і підлягає державному примусу у формі покарання лише та особа, яка його вчинила. У ст. 62 Конституції України визначено: «Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком». Указані конституційні положення знайшли закріплення у частинах 1–3 ст. 2, ч. 1 ст. 11, ст. 18, ст. 23 КК тощо. Із наведених нормативно-правових положень випливає, що кримінальній відповідальності підлягає лише особа фізична, осудна, що досягла віку кримінальної відповідальності і є винною у вчиненні суспільно небезпечного діяння, визнаного у КК як злочин. Очевидним є той факт, що із цим принциповим і базовим правоположенням у суперечності знаходиться законодавча новела, встановлена нещодавно в КК, – заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб (розділ XIV¹, статті 96¹–96¹¹ КК). Норми цієї новели не відповідають принципам особистої і винної відповідальності у кримінальному праві, а тому навряд чи є доцільними, оскільки чинне законодавство (фінансове, адміністративне, господарське, цивільне) наразі містить достатньо правових заходів примусу щодо юридичних осіб у випадках порушення ними законодавства, отже, кримінально-правового регулювання не потребують.

2.2.3. *Принцип обмеження меж кримінальної відповідальності* (економії кримінально-правової репресії) відбивається у законодавчій діяльності перш за все у тому, що законодавець з усієї маси суспільно небезпечних діянь визнає злочинними і караними лише ті, які достатньо поширені, мають високий рівень суспільної небезпечності і заподіюють чи можуть заподіяти істотну шкоду охоронюваним законом про кримінальну відповідальність суспільним відносинам. Поряд з установленням покарання за діяння, що визнаються злочинами, КК передбачає й низку інститутів, що дозволяють за наявності встановлених у законі підстав і умов обмежити кримінальну відповідальність і навіть звільнити від неї та покарання (статті 44–49, 68, 69, 69¹, 74–87 КК); розширення видів покарань, що не пов'язані з позбавленням волі; виключення такого покарання, як смертна кара, тощо. При цьому законодавець має керуватися розробленими наукою і практикою кримінального права відповідними засадами криміналізації, зокрема, принципами, підставами та критеріями. Особливе значення серед принципів криміналізації має принцип її соціально-правової адекватності. Він, зокрема, означає, що кримінально-правові заборони і принципи не повинні бути надмірно широкими та зайвими. Одночасно вони мають у повному обсязі охоплювати ті соціально-правові явища, які вони призначені регулювати, тобто повинні бути оптимальними, а саме: необхідними і достатніми. На цій підставі викликають заперечення нещодавні зміни пп. 3 і 4 примітки до ст. 364 КК, згідно з якими поняття «істотна шкода» і «тяжкі наслідки» в статтях 364–367 КК як наслідки службових злочинів визначаються лише кількісними ознаками (відповідно понад 100 і понад 250 неоподаткованих мінімумів доходів громадян), що зводить указані наслідки лише до майнової шкоди. Загальновизнано, що внаслідок службових злочинів завдається не лише майнова шкода, а й інші суспільно небезпечні наслідки, що підтверджується багаторічною практикою застосування статей 364–367 КК. Отже, вказана новела безпідставно обмежує кримінальну відповідальність, що фактично свідчить про декриміналізацію значного масиву суспільно небезпечних діянь службових осіб, які повинні розглядатися як кримінально карані і тягти кримінальну відповідальність.

2.2.4. *Принцип диференціації кримінальної відповідальності та індивідуалізації покарання.* Зазначений принцип покладено в основу побудови всієї системи законодавства про кримінальну відповідальність, виокремлення простих і кваліфікованих складів злочинів, формулювання санкцій, класифікації злочинів залежно від їх тяжкості. При підготовці проекту КК 2001 р. в основу був покладений єдиний критерій – покарання у виді позбавлення волі на певний строк. Проте Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності» від 15 листопада 2011 р. до цього критерію класифікації безпідставно був доданий ще один – покарання у виді штрафу. Парадокс цього рішення полягає в тому, що підставою поділу поняття злочину на види було обрано два протилежні види покарання: найбільш суворе – позбавлення волі і найбільш м'яке – штраф. Алогічність цього рішення є очевидною.

2.2.5. Висловлені критичні зауваження щодо останніх новел у законодавстві про кримінальну відповідальність свідчать про те, що окремі з них мають безсистемний характер, не ґрунтуються на єдиному методологічному підході, суперечать основним принципам кримінального права. Конференція вважає, що збалансований підхід у справі удосконалення законодавства про кримінальну відповідальність може бути результативним лише на підставі врахування і втілення основоположних принципів кримінального права, що акумулюють досвід вітчизняного законотворення, практику застосування кримінального права, передовий досвід найбільш розвинених країн світу.

2.3. При здійсненні законотворчої, наукової та правозастосовної діяльності слід виважено ставитися до юридичного тексту правових дефініцій, не допускати двозначності термінології, а також логічних помилок при з'ясуванні змісту правових категорій. Крім того, необхідно виключити випадки вирішення окремих проблем щодо тлумачення спеціальних понять шляхом внесення їх у текст Загальної частини Кримінального кодексу. Загальна частина КК має містити лише необхідні для правозастосування визначення. Внесення не властивих для Загальної частини КК норм може призвести до не-

припустимого розширення як самої Загальної частини КК, так і КК у цілому.

3. У сфері проблем Особливої частини кримінального права та їх розв'язання у законотворчій та правозастосовній практиці.

3.1. Вважати пріоритетними наукові дослідження питань кримінальної відповідальності за злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, злочини, що мають транснаціональний або організований характер, посягають на сферу екологічної чи економічної безпеки, у сфері захисту прав дітей, інформаційної безпеки, обігу наркотичних засобів тощо. Разом із тим вважаємо за необхідне продовжувати дослідження злочинів, що посягають на життя та здоров'я, честь і гідність особи, власність, основи національної безпеки, громадської безпеки, охорони таємниць тощо.

3.2. З метою усунення суперечностей, що виникли під час внесення змін до антикорупційного законодавства, потрібно привести у відповідність положення частин першої та другої ст. 75 КК, оскільки згідно з ч. 1 суд не вправі виносити рішення про звільнення від відбування покарання з випробуванням у разі засудження за корупційний злочин, а водночас ч. 2 указаної статті, що визначає умови звільнення від відбування покарання з випробуванням у разі затвердження угоди про примирення або визнання вини, такої заборони не містить. Також існує потреба внесення відповідних змін у примітку до ст. 369² КК, а саме щодо посилання на ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції», де визначається перелік осіб, уповноважених на виконання функцій держави. Відсутність посилання на вказану норму Закону не дає можливості для тлумачення поняття особи, уповноваженої на виконання функції держави, при кваліфікації дій правопорушника, який має (мав) намір вплинути на прийняття рішення такою особою. Зазначена прогалина у законодавстві фактично виключає об'єктивну сторону складу злочину, передбаченого ст. 369² КК.

3.3. Конференція констатує, що Кримінальний кодекс України становить собою логічно узгоджену та несуперечливу систему законодавчих норм, що складаються із Загальної та Особливої частин КК. Причому норми Загальної частини мають більш узагальнений характер і поширюють свою дію на норми Особливої частини КК.

Тому зміни, що вносяться до норм Особливої частини КК, не можуть суперечити приписам Загальної частини. Виходячи із цього, не можна виправдати суперечності в системі норм, що виникли внаслідок внесення зміни у відповідності до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи гарантування вкладів фізичних осіб та виведення неплатоспроможних банків з ринку» від 16 липня 2015 р. № 146 у санкції ч. 4 ст. 221¹, ст. 220², ч. 2 ст. 365² КК. Указаними змінами в ч. 4 ст. 220¹ КК установлений такий вид додаткового покарання, як *«обмеження права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю...»*, у той час як у ст. 55 КК передбачається такий вид покарання, як *«позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю»*. Причому в ч. 4 ст. 221¹, ст. 220², ч. 1 ст. 365² КК указаний вид додаткового покарання (*позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю*) установлений на строк *«до десяти років»*, а в ст. 55 КК, що регламентує цей вид покарання, його розмір складає *«від одного до трьох років»*.

3.4. Термін «узурпація влади» означає невідповідність тих чи інших дій Конституції України та конституційним гарантіям народовладдя. Закон про кримінальну відповідальність не передбачає всіх можливих запобіжників протиправній за змістом діяльності можновладців, якій притаманні ознаки узурпації влади, а відтак, він має містити відповідальність за дії, спрямовані на незаконне порушення балансу між гілками державної влади, зокрема її узурпацію. Отже, є потреба доповнення КК новою ст. 109¹ («Узурпація державної влади»). Разом із цим криміналізація цього діяння матиме запобіжне значення за умов прийняття законодавства про імпичмент Президента України, а також зняття недоторканності депутатського та суддівського корпусів, адже тільки наявність повноцінних легітимних правових регуляторів і засобів щодо гарантування законного впливу на представників усіх гілок державної влади може забезпечити запобігання діянням, спрямованим на узурпацію влади.

3.5. Зважаючи на те, що в сучасній кримінально-правовій науці дослідженню проблем забезпечення національної безпеки держави приділяється недостатньо уваги, слід активізувати дослідження у цьому напрямі. Це забезпечить адекватне відображення сьогод-

нішніх суспільно-правових реалій, наблизить науку до потреб практики, сприятиме правильному застосуванню норм КК щодо відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України.

3.6. Порівняльний аналіз норм міжнародного права й законодавства про кримінальну відповідальність свідчить, що процес адаптації останнього до наслідків глобалізації має бути продовжено. На жаль, український законодавець поки що не забезпечив повноти кримінально-правового захисту інтересів людини у сфері використання біомедичних технологій, які вже відомі у світі та є потенційно небезпечними (недозволені генетичні маніпуляції, клонування людини тощо), а також протидію поширенню транснаціональних злочинів, спрямованих проти культурної спадщини країн (щодо криміналізації викрадення культурної власності, заборони ввезення і вивезення рухомих культурних цінностей, викрадених в іншій державі, тощо).

3.7. Оскільки диспозиція ст. 110 КК визнає злочином умисні дії, вчинені з метою зміни території чи державного кордону, що існують у нерозривній єдності, доцільним убачається змінити словосполучення «меж території або державного кордону України» на словосполучення «території України» (у відповідному відмінку). Це дозволить узгодити зазначену диспозицію КК із положеннями Конституції України, а також вимогами семантики української мови. Також потребує уточнення диспозиція ч. 1 ст. 110² КК. Окрім змін, що пропонуються вище до диспозиції ст. 110 КК, із цієї норми підлягають виключенню слова «встановленого Конституцією України». Це пов'язано з тим, що на сьогодні Конституція України не визначає порядок фінансування дій, учинених із метою зміни меж території.

4. Щодо міждисциплінарних зв'язків наук кримінального циклу і проблеми удосконалення законотворчої та правозастосовної діяльності.

4.1. Останнім часом визначення ролі і значення сучасної науки кримінального права в системі міждисциплінарних наукових зв'язків виявляється для національного наукового простору особливо актуальним, адже відбувається глобальна інтеграція не лише

економічного, політичного і культурного простору сучасного світу, а й безперервний процес вироблення та опробування єдиних концептуальних підходів у боротьбі зі злочинністю.

4.2. Конференція констатує, що кримінальне право як галузь матеріального права є фундаментальною наукою щодо інших наук кримінально-правового циклу, які, по суті, є формою його існування і мають використовувати розроблені наукою кримінального права базові поняття як логіко-юридичний інструментарій для розв'язання завдань, що стоять перед будь-якою із цих наук. Саме тому в системі взаємовідносин кримінального права із цими науками домінуючими є координаційні зв'язки, що передбачають узгодженість та логічну несуперечливість їх понятійно-категоріального апарату базовим положенням науки кримінального права. Водночас це не виключає розробку міждисциплінарних проблем і прикладними науками з урахуванням особливостей їх об'єкта і завдань будь-якої із цих наук. Однак тут уже мають місце відносини субординації, відповідно до яких прикладні науки цього блоку при розробці міждисциплінарних категорій і понять мають виходити з основних і принципових положень науки кримінального права. Ураховуючи зазначене, конференція відзначає, що розробка юридичної енциклопедії та юридичних словників термінів наук кримінально-правового циклу є невідкладною проблемою сьогодення. Ключове місце в цьому виданні має посідати, безумовно, словник термінів із кримінального права.

4.3. Конференція вважає, що в сучасних умовах активізації процесів, спрямованих на інтеграцію України в міжнародний правовий простір, спостерігається достатньо відчутна диспропорційність у розвитку наук кримінального циклу. Зокрема сьогодні відбувається активний розвиток таких інститутів кримінального права, як заходи кримінально-правового характеру, з їх доповненням відповідальністю юридичних осіб; звільнення від кримінальної відповідальності та покарання; виконання тих чи інших видів покарань; тощо. Останні новели КК вимагають забезпечення правового регулювання цих питань відповідними прикладними науками згідно з їх предметами досліджень, насамперед кримінального процесуального та кримінально-виконавчого права, з тим, щоб у законодавстві

про кримінальну відповідальність не дублювалися положення, які мають суто процесуальний характер. Разом із цим реформування кримінального процесуального законодавства свідчить про наявність зворотного впливу на міждисциплінарні зв'язки із суміжними галузями права внаслідок упровадження в це законодавство кримінальних проступків, злочинів приватного обвинувачення тощо. За таких умов перспективним є проведення фундаментальних наукових досліджень, спрямованих на пошук оптимальних моделей поєднання інтеграційних та диференційних процесів, визначення не лише можливих, а й насамперед допустимих меж впливу на науку кримінального права інших наук кримінально-правового циклу з урахуванням прогресивного національного та міжнародного досвіду.

РЕЦЕНЗІЇ

ВІДГУК

**офіційного опонента на дисертацію Є. Ю. Полянського
«Кримінально-правова доктрина США: генезис, обґрунтування,
перспективи», подану на здобуття наукового ступеня доктора
юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право
та кримінологія; кримінально-виконавче право**

Кримінальне право США має давні традиції. Сполучені Штати Америки світовою спільнотою небезпідставно вважаються країною розвинутої демократії, одним із ключових елементів забезпечення якої є кримінально-правовий примус. Американське право пройшло довгий шлях, доки оформилося в його сьогоденному вигляді. На цьому шляху суспільству довелося здолати чимало перешкод та труднощів, у результаті чого був отриманий безцінний досвід, який може бути корисним і за межами території США.

Тема дисертаційного дослідження обрана обґрунтовано та є безперечно корисною для наукової спільноти як у теоретичному, так і прикладному аспектах. *У сучасній науці кримінального права України ще не проводилося розгорнутих досліджень кримінально-правової доктрини США*, та й дослідження масиву американського права лише розпочинається.

У роботі чітко виділені об'єкт і предмет дослідження. Сформульовані мета і задачі вказують на глибину наукового пошуку, його комплексний характер, новаторський підхід здобувача до дослідження проблематики кримінально-правової доктрини та кримінального права США в цілому.

Структура дисертації є логічно обґрунтованою, послідовною і повною мірою відповідає поставленій меті дослідження. Обсяг дисертаційної роботи відповідає встановленим вимогам і складає 371 сторінку основного тексту, що свідчить про ґрунтовність наукового пошуку і забезпечує комплексний розгляд поставлених задач.

У дисертації використана *солідна науково-методична база*. Система загальнонаукових і спеціальних методів наукового піз-

нання достатньо репрезентативна і включає діалектичний метод пізнання правових явищ, метод історизму, синергетичний та герменевтичний методи, а також інші методи, зокрема, догматичний, аналітичний, системний, модулювання, що у сукупності забезпечило одержання достовірних наукових результатів, обґрунтованість і переконливість висновків і пропозицій автора. Тут слід зазначити, що відповідно до Вимог щодо оформлення дисертацій та авторефератів дисертацій (Бюлетень ВАК України, №9–10, 2011 р.) викладення загальної методики проведення дисертаційного дослідження та методів вирішення задач повинні надаватися в окремому розділі дисертації (другому). Дисертант пішов по іншому шляху, він використовує загальнонаукові та спеціальні методи безпосередньо при вирішенні певних наукових задач, описуючи їх зміст, призначення та інструментарії застосування практично в усіх розділах своєї роботи. Обраний шлях є більш вдалим, оскільки дозволяє надати не лише загальне уявлення щодо методики та методів, обраних для дослідження, а й побачити їх у дії, що сутнісно посилює обґрунтованість та достовірність отриманих результатів дослідження.

У процесі дослідження дисертантом був *проаналізований значний обсяг наукових праць* українських та зарубіжних учених із кримінального права, теорії права, конституційного права, присвячених дослідженню американського кримінально-правового простору. Інформаційну та емпіричну основу дослідження становлять матеріали судової практики, статистичні матеріали. Слід зазначити, що використання здобувачем достатньої наукової, нормативної та емпіричної бази сприяло глибокому, всебічному висвітленню досліджуваної проблематики, формулюванню висновків і пропозицій, що мають очевидні ознаки наукової новизни.

Слушним є обґрунтування автором *поняття правової доктрини* як системи ідей, яку в контексті кримінального права США він розглядає крізь призму двох вимірів – статичного та динамічного, пов'язуючи їх з інституціональними елементами кримінально-правової доктрини та її генезою відповідно. Автор ґрунтовно відносить до інституціональних елементів кримінально-правової доктрини США науково-теоретичну та практичну складові, а також фунда-

ментальні інститути американського кримінального права. Цікавим видається процес *генези* кримінально-правової доктрини США крізь призму обраного автором підходу – її історичної та соціокультурної зумовленості (стор. 48, 86 дисертації). Рациональним видається і *визначення автором самого поняття кримінально-правової доктрини, яку він характеризує як «сукупність ідей та принципів, а також правових інститутів, які знаходяться в нерозривному двосторонньому зв'язку з юридичною наукою, законодавством і практикою та визначають основні засади, на яких засновується правова система держави»* (стор. 46 дисертації).

Автор аналізує також *принципи кримінального права США* у взаємозв'язку із конституційними гарантіями, робить акцент на міжгалузевому характері системи американського кримінального права, особливо на його нерозривному зв'язку із кримінально-процесуальним правом. На підставі досліджених співвідношень дисертант *обґрунтовує систему доктринальних універсалій американського права* (стор. 119–120 дисертації).

Слушним видається авторський підхід із *застосування феноменологічних редукцій*. Дисертант обрав єдиний можливий шлях, намагаючись досліджувати феномен кримінально-правової доктрини США, наскільки можливо відсторонившись від системи поглядів на доктрину права, яка існує у вітчизняній юриспруденції (стор. 339 дисертації).

Викликає інтерес також огляд автором *теорії суплементарного ставлення у вину в кримінальному праві США*, відповідно до якої винність у вчиненні злочину визначається на дуалістичних засадах, створюючи систему, що поєднує в собі як суб'єктивні, так і об'єктивні елементи, комбінація яких залежить від характеру та обставин вчинення злочину, положень законодавства, судової практики (стор. 263 дисертації). Автор цілком справедливо стверджує, що принцип ставлення у вину в кримінальному праві США є розмитим і в певних випадках демонструє або суб'єктивні, або об'єктивні пріоритети.

Слушним виглядає використання автором *методу доктринальної інтерпозиції*, який він протиставляє методу правової трансплантації. Слід підтримати думку Є. Ю. Полянського щодо необхідності готування «доктринального підґрунтя» перед внесенням змін до

кримінального законодавства, особливо у разі, якщо ці новації є неприйнятними для парадигми національного права, що є актуальним з огляду на сучасні реалії законодавчого процесу в нашій країні, прикрим наслідком яких стає втрата законодавством його системності, логічності, стабільності та наступності (стор. 352–353 дисертації).

Простеживши особливості генези кримінально-правової доктрини США, автор робить сміливий крок, намагаючись визначити та окреслити *перспективи її подальшого розвитку*, при цьому ґрунтуючи свою позицію на тенденціях та закономірностях розвитку американського права як у відносно віддаленому минулому, так і в останні десятиліття – в особливості в період з початку 90-х років минулого століття, який ознаменувався зниженням показників злочинності в результаті раціоналізації кримінально-правової політики (стор. 348–350 дисертації).

Дисертант справедливо наголошує на серйозних проблемах функціонування дворівневої системи кримінального права США, в просторі якої співіснує понад п'ятдесят систем законодавства, що додатково ускладнюється відсутністю внутрісистемної уніфікації та низькою якістю попередньої кодифікації (стор. 79–80 дисертації). Слід погодитися, що за таких умов саме кримінально-правова доктрина відіграє ключову роль у забезпеченні нормального функціонування складових системи американського кримінального права, адже пов'язує їх між собою завдяки прецедентному праву та служить єдиним теоретичним підґрунтям.

Викликає інтерес проведений Є. Ю. Полянським аналіз співвідношення елементів американської кримінально-правової доктрини: правової теорії, наукових досліджень та практики правозастосування. Автор послідовно доводить, що *сама судова практика є основним джерелом доктрини – її центральним елементом* (стор. 334 дисертації). Так зване загальне право є безпосереднім продуктом практики, втім його особливістю є апробація часом. Іншими словами, для формування загального підходу в практичній юриспруденції необхідною умовою є авторитетність джерел, і такими ознаками наділяються або рішення судів вищих інстанцій, або неодноразово цитовані практиками «історичні» рішення (стор. 266 дисертації).

При цьому механізм взаємного впливу елементів кримінально-правової доктрини є достатньо складним, що забезпечує її стабільність у часі.

Науковцем достатньо вдало *простежена залежність між розвитком кримінально-правової доктрини США та течіями ретрибутивізму і утилітаризму*, які в американській юриспруденції виступають у ролі концептуальних напрямів, що визначають кримінально-правову парадигму на певних етапах історичного розвитку. Їхнє взаємне протиставлення повністю відповідає діалектиці в контексті «єдності та боротьби протилежностей», здійснюючи неабиякий вплив на формування сучасного концепту американського кримінального права (стор. 163 дисертації).

У цілому можна погодитися з позицією Є. Ю. Полянського про те, що інститут покарання в кримінальному праві США невід'ємно пов'язаний з інститутом призначення покарання, який є його логічним продовженням, та забезпечує перехід від статички покарання до його динаміки. Відповідь на запитання, як саме мають впроваджуватися у життя положення кримінально-правових санкцій, є однією із пріоритетних задач кримінально-правової доктрини США (стор. 264 дисертації).

Матеріали дисертаційного дослідження всебічно і повно викладені в опублікованих працях дисертанта. Необхідно відзначити, що Є. Ю. Полянський є автором ґрунтовної монографії, у якій викладені основні положення дисертаційного дослідження. В ній та інших публікаціях достатньо відображений зміст дисертаційної роботи. Автореферат дисертації ідентичний за змістом основним положенням самої дисертації.

У дисертаційному дослідженні надано чимало ідей та позицій автора, що заслуговують на увагу та схвальну оцінку. Водночас *окремі висновки та пропозиції, сформульовані в дисертації, видаються не достатньою мірою обґрунтованими або є дискусійними*:

1. На сторінці 42 свого дослідження дисертант надає судження щодо процесу взаємовпливу правової доктрини на правовідносини і практичне застосування права, та навпаки. Автор зображує цей процес у такий спосіб: «ідея – наукова теорія – законодавча реалізація – ідея», або ж в іншій площині: «ідея – наукова теорія – судо-

ве рішення – ідея». На підставі цього він робить висновок: «ми отримуємо замкнуте коло: ідея, виражена в правовій доктрині, безпосередньо впливає як на законодавчий процес, так і на практику правозастосування, в той самий час як і положення (в цілому ж – ідеї), виражені в нормах законодавства, а також, зокрема, в судових рішеннях, впливають на правову доктрину». Погоджуючись у цілому із напрямками взаємовпливу, вважаємо необхідним зауважити, що визначені процеси не можуть рухатися по замкнутому колу. Розвиток правової доктрини, як і суспільства, йде за спіраллю¹. На будь-якому витку еволюції суспільство виходить на нові ідеї, а не повертається до першоджерел, якими б важливими вони не були для правової доктрини.

2. Дискусійно вирішено в роботі *питання складу злочину як центрального елемента теорії кримінальної відповідальності за американським правом*. Звертаючись до структури складу злочину, автор зазначає, що вона «є двохелементною та передбачає лише злочинне діяння (*actus reus*) та винне ставлення (*mens rea*)» (стор. 164 дисертації, стор. 15 автореферату). З таким твердженням важко погодитися, оскільки ідея двохелементної структури складу, як зазначає і сам дисертант, не є абсолютною. В роботі неодноразово зазначається, що і законодавство США, а також теорія та практика застосування кримінального закону часто «припускають ігнорування елемента *mens rea* або ж заміщення елементом *mens rea* іншого злочинного діяння в певних випадках об'єктивного ставлення у вину» (стор. 164 дисертації). За таких застережень судження щодо складу набувають беззаперечного ствердження лише стосовно діяння, визначеного в законі або судовому рішенні. Для посилення своїх аргументів на користь складу злочину автор доволі часто використовує латинський термін «*corpus delicti*», який має широке застосування в науці права, у тому числі американській. Слід зауважити, що зміст цього терміна не є однозначним. Наприклад, професор Б. С. Нікіфоров у підготовленому ним словнику

¹ Ідея розвитку суспільства за спіраллю, зокрема, висловлена у роботі Г. В. Ф. Гегеля «К вопросу о диалектике». Він писав: «Пізнання людини не є пряма лінія, але вона є кривою, що нескінченно наближується до низки кіл, до спіралі».

«Латинская юридическая фразеология» (М. : Юрид. лит., 1979) зазначав, що це: «Основа, ядро, “состав” преступления; факт совершения преступления, наличие уголовно ответственного лица». Тому цей термін, наприклад, можна застосувати і для характеристики сукупності «елементів посягання» або якоїсь її частини, які визначені в ст. 1.13 (п. 9) Модельного кримінального кодексу (США) та а) включені в опис забороненої поведінки при визначенні посягання; або б) утворюють потрібну форму винності, с) виключають визнання цієї поведінки вибаченою чи правомірною, d) виключають захист за підстав, установлених законодавством щодо давності; або е) визначають юрисдикцію або місце розгляду справи. За такого підходу до розуміння «елементів посягання» уявляється можливим вести мову лише про «склад діяння», передбаченого законом або судовим рішенням. На підставі «складу діяння» фактично вчинене посягання оцінюється на відповідність ознакам, визначеним у законі або судовому рішенні.

Певним чином наведене міркування підтверджується й припустимістю кримінальної відповідальності юридичних осіб, що має поширення у США. Автор слушно зазначає з приводу цього виду кримінальної відповідальності, що вона «повністю ігнорує *mens rea* (винне ставлення) конкретної поведінки» (стор. 326 дисертації).

Непослідовно вирішується в роботі й питання функціонального призначення «складу злочину». В одних випадках автор наголошує, що «склад злочину є головною та необхідною умовою (підкреслено нами. – В. Б.) настання кримінальної відповідальності» (стор. 164 дисертації), в інших – «*підставою* (підкреслено нами. – В. Б.) кримінальної відповідальності» (стор. 165 дисертації). У першому випадку погляд дисертанта на функціональне призначення складу злочину є правильним. Що стосується «підстави» кримінальної відповідальності, то такою є вчинення самого злочинного діяння, яке повинно містити склад злочину (умова) для вирішення питання кримінальної відповідальності.

3. Наукову цінність для українських дослідників являє *аналіз загальних засад кримінальної відповідальності юридичних осіб*, яка є типовою для права США. Матеріал, наданий автором, зайвий раз

підкреслює недоцільність уведення до законодавства України кримінальної відповідальності юридичних осіб. Спроба встановлення такої відповідальності була здійснена в Законі України «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень» від 11 червня 2009 р., який утратив силу через чотири дні після набрання ним чинності. Замість цього Закону, у травні 2013 р. КК України було доповнено новим розділом XIV¹ «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб». Є. Ю. Полянський, надаючи правову оцінку нововведенням цього розділу, неодноразово наголошує на впровадженні тим самим в українське право інституту «кримінальної відповідальності юридичних осіб» (стор. 31, 48, 361 дисертації). Слід зауважити, що такий висновок робить не лише дисертант, а й ряд інших науковців України. Дійсно, норми розділу XIV¹ Загальної частини КК передбачають такі доволі суворі заходи, як штраф, конфіскація майна та ліквідація юридичної особи, що наводить на роздуми стосовно їх юридичної природи. Разом із тим вчинення уповноваженою фізичною особою від імені та в інтересах юридичної особи будь-якого зі злочинів, зазначених в ст. 96³ КК, не надає юридичній особі ознак суб'єкта злочину, не робить юридичну особу співучасником злочину, який вчиняє фізична особа. Заходи, визначені в розділі XIV¹ Загальної частини КК, мають кримінально-правовий характер, оскільки можливість їх застосування визначена КК. Вони є похідними відносно кримінальної відповідальності, застосованої до фізичної особи, являють собою різновид додаткових засобів із вирішення завдань, які поставлені перед кримінальною правом України.

4. Досліджуючи доктринальні засади відповідальності за злочини, вчинені у співучасті, Є. Ю. Полянський стверджує на стор. 304 дисертації, що «праву США невідомі такі конструкції, як *ексцес виконавця* та індивідуальна відповідальність співучасників у межах умислу на вчинення злочину». Щодо «ексцесу виконавця», то виникають певні сумніви стосовно достатньої обґрунтованості такого висновку, оскільки в роботі наводяться приклади із судової практики, які засвідчують випадки, подібні ексцесу виконавця, якщо їх аналізувати, спираючись на наше розуміння такої поведінки спів-

учасника. Зокрема, на стор. 290 дисертації автор наводить приклад захоплення групою злочинців судна у відкритому морі, організатором якого був якийсь Росс. Під час захоплення один із співучасників вбив пасажира, який намагався протистояти злочинним діям. Усьому злочинному угрупованню Росса було пред'явлено звинувачення в умисному вбивстві. Але Росс заперечував проти звинувачення у вбивстві під час вчинення злочину. Присяжні виправдали Росса в цій частині звинувачення. Якби таке рішення приймав український правозастосувач, то, вочевидь, він спирався би на положення про екссес виконавця.

5. Дослідження Є. Ю. Полянським питань теорії винності в американському праві, вочевидь, обумовило пропозицію увести у кримінальне законодавство України *додатковий вид умислу – опосередкований*. Автор його формулює таким чином: «Опосередкований умисел (непрямий умисел до похідних наслідків від вчинення злочину) виявляється у свідомому створенні особою передумов для настання тяжких наслідків, які вона мала передбачати з огляду на характер вчинюваного діяння та небезпечність своєї поведінки для інших осіб». Не заперечуючи в цілому проти необхідності модернізації теорії вини у вітчизняному праві, у тому числі шляхом внесення змін у законодавство, слід однак зазначити, що запропоноване формулювання опосередкованого умислу має певні вади: по-перше, не є вдалою вказівка у дужках на «непрямий умисел», оскільки це позбавляє такий вид умислу самостійності, робить його різновидом непрямого умислу; по-друге, формулювання не відображає вольову ознаку, що є обов'язковим для визначень умисної вини.

Зазначені зауваження не зменшують наукової значущості виконаної роботи, носять у своїй основі дискусійний характер і не впливають на загальну позитивну оцінку дисертаційного дослідження.

Дисертаційне дослідження «Кримінально-правова доктрина США: генезис, обґрунтування, перспективи» виконане на високому науковому рівні, повною мірою відповідає вимогам, що висувуються до дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора юридичних

наук, передбаченими пп. 9, 10 Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 № 567, а його автор, Полянський Євген Юрійович, заслуговує на присудження наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право.

*Офіційний опонент – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, заслужений юрист України, директор НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України **В. І. Борисов**.*

ВІДГУК

**офіційного опонента на дисертацію О. М. Храмцова
«Кримінально-правове та кримінологічне забезпечення
охорони особи від насильства (теорія та практика)»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук
за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія;
кримінально-виконавче право**

Агресія та насильство є тими наріжними категоріями, що впливали й продовжують впливати на визначення сутності багатьох наукових теорій і течій, будь то теорія дарвінізму щодо наявності конкуренції між близькими біологічними формами внаслідок природного добору або будь то теорія насильства у психологічних, соціологічних і навіть правових науках. Тому марно у людинознавчому вимірі наголошується, що агресія і насильство є такими поняттями, в яких у концентрованому вигляді проявляються уявлення людей про соціальне зло, що міцно вмонтоване в систему людських стосунків (Т. В. Шипунова). При цьому соціокультуральне значення феномена насильства полягає в тому, що, на відміну від агресії, яка притаманна будь-якій біологічній істоті, насильство є атрибутом тільки людської поведінки. Згідно з положеннями теорії деструктивності Е. Фромма, який досліджував різні види агресії, насильство виступає злорякісною агресією, що за своєю природою є соціальним продуктом. Людина (на відміну від тварини) буває деструктивною незалежно від наявності загрози самозбереження й поза зв'язком із задоволенням вітальних, тобто життєво важливих, потреб. Тому, напевно, у будь-якому сучасному суспільстві завжди виникає потреба убезпечити своїх членів від такої деструктивної агресії. І первісним засобом такого убезпечення особи від насильства є кримінально-правові заборони. Однак запобіжний апарат щодо насильства, в якому наявні лише засоби кримінально-правової заборони, є неповним, якщо ці засоби не підкріплюватимуться спробами кримінологічного розуміння проблеми насильства та пропонуванням інтегрального підходу до системи убезпечення особи від насильства.

Якщо підходити до проблематики насильства у широкому розумінні, то будь-який злочин у філософському розумінні сьогодні є проявом насильства над людиною, суспільним порядком, державною організацією життєдіяльності сучасного суспільства та ін. А якщо визначати насильство з позиції кримінально-правового розуміння як протиправний фізичний або психічний вплив на іншу особу, то все одно цією категорією так чи інакше «пронизана» значна частина нормативного матеріалу закону про кримінальну відповідальність.

Зазначене вище в комплексі підтверджує актуальність обраної дисертантом теми дослідження, своєчасність звернення наукової уваги до питань, пов'язаних із всебічним забезпеченням охорони особи від насильства у світлі останніх напрацювань багатьох суспільних і навіть природничих наук, що, власне, й підкреслює міждисциплінарність у підході до розв'язання поставлених завдань.

Актуальність проведеного дослідження полягає в тому, що автор дійшов висновку, що назріла нагальна потреба критичної оцінки кримінально-правових засобів охорони особи від насильства й переосмислення законодавчого підходу до викладення відповідного нормативного матеріалу. Той досвід, що накопичений дотепер, здебільшого ґрунтується на доробках минулого, на застарілому теоретичному інструментарії та уявленнях, що наше суспільство вже благополучно минуло етап зростання національної самосвідомості. Але ж загострення застарілих проблем українського суспільства і поява нових зовнішніх і внутрішніх загроз, у тому числі втрата засад національної єдності, соборності, пасіонарності, чисельні конфесійні суперечності, призвело до безпрецедентної ескалації кримінального насильства. У цій ситуації стара парадигма постановки й розв'язання конкретної проблеми оцінки насильства з позиції кримінально-правових норм та нові реалії буття виявляються несумісними, а тому залишити феномени насильства й агресії без відповідної ревізії положень закону про кримінальну відповідальність та доктринальних поглядів уявляється недалекоглядним. Пропонованою моделлю розв'язання цього непростого завдання у даній дисертаційній роботі став як ґрунтовний «наскрізний» аналіз сучасних норм кримінального законодавства України, присвя-

чених оцінці фізичного та психічного насильства, так і доволі докладний екскурс до історичних витоків становлення й подальшого розвитку вітчизняного законодавства у цьому аспекті.

Разом із тим проникнути углиб проблеми сучасної законодавчої техніки побудови диспозицій статей КК, покликаних забезпечити охорону особи від насильства, допоміг порівняльний аналіз підходів до встановлення кримінальної відповідальності за насильство над особою, що мають місце у кримінальному законі зарубіжних країн.

Додає неабиякої актуальності представленому дисертаційному дослідженню й констатація необхідності чіткого визначення насильства, з одного боку, як категорії кримінального права, та з другого – як категорії кримінологічної науки. Адже призначення цих категорій у теоретичній та практичній площині дещо різняться. Водночас це не заважає розглядати насильство як наскрізну категорію, що зумовлює комплексний підхід до розв'язання проблеми кримінального насильства – не лише через оцінку вчиненого, а й запропонування шляхів запобігання цим діянням. Це є свідченням того, що представлена дисертація, підкреслимо ще раз, – приклад вирішення проблеми за допомогою міждисциплінарного наукового арсеналу.

Отже, саме із цих причин дисертаційне дослідження Храмцова О. М., без всякого сумніву, є актуальним і своєчасним.

Ступінь обґрунтованості та достовірності наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, зумовлена такими чинниками:

1) виокремленням положень, що становлять своєрідне ядро теоретичного знання про агресію як таку й кримінально каране насильство як один із проявів цієї агресії;

2) критичним аналізом нормативних положень ст. 40, п. 6 ч. 1 ст. 66, статей 116, 123, 153, 154, 189, 392, а також положень багатьох інших норм Загальної і Особливої частини КК України;

3) застосуванням дослідницьких методів сучасної теорії пізнання, у тому числі як загальнонаукових методів (діалектичний, формально-логічний, системно-структурний, класифікація та ін.), так і методів, притаманних дослідженням у правових науках (догма-

тичний, порівняльно-правовий, історико-правовий та ін.), а також методів, притаманних конкретно-соціологічним дослідженням (вивчення правових документів, статистичних відомостей та ін.);

4) вивченням достатньої кількості наукових робіт із кримінального права, кримінального процесу, загальної теорії держави та права, міжнародного кримінального права, кримінології, соціології, психології, судової медицини і психіатрії тощо;

5) використанням під час проведення дослідження чисельних законодавчих актів нашої держави за різних часів її історії, рішень Конституційного Суду України, постанов Пленуму Верховного Суду України, міжнародно-правових актів з означеної тематики, а також статистичних відомостей Генеральної прокуратури України, МВС України, Верховного Суду України, Державної судової адміністрації України.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дана дисертаційна робота є першим в Україні монографічним комплексним дослідженням кримінально-правового та кримінологічного забезпечення охорони особи від насильства після прийняття Кримінального кодексу України 2001 р. Автором проводиться ідея про те, що насильство – набагато складніша і ширша проблема, ніж це здається на перший погляд, якщо при цьому виходити лише з аналізу статей, що містяться у розділі II «Злочини проти життя та здоров'я особи» Особливої частини КК України. Адже про те, що ця проблема є більш широкою, як справедливо відмічається у дисертаційній роботі, свідчить, зокрема, дискусійність у тлумаченні поняття «напад» у злочинах проти власності та громадської безпеки, полеміка щодо характеристики насильства у злочинах проти статевої свободи та статевої недоторканості, відсутність адекватної кримінально-правової охорони честі та гідності особи та ін. На жаль, ще й досі незначною виявляється ефективність заходів протидії насильству в сім'ї та побуті, хоча вже багато років у нашій країні діє Закон України «Про попередження насильства у сім'ї».

Отже, настав час прирощення нового наукового знання у площині вивчення природи, сутності й місця насильства як особливого феномена, що викликає необхідність розробки довершеного механізму кримінально-правової охорони життя та здоров'я особи.

У ракурсі такої наукової розвідки Храмцовим О. М. правильно окреслена низка задач, що необхідно розв'язати під час зазначеного дослідження, зокрема: 1) визначення положень, що створюють філософсько-методологічне підґрунтя наукового аналізу феномену кримінального насильства як такого та співвідношення останнього з категорією агресії; 2) залучення напрацювань психологічної науки для пояснення сутності насильства як прояву людської деструктивності, що зветься злякисною агресією, для пояснення особливостей процесу мотивації у механізмі злочинної поведінки; 3) формулювання визначень протиправного насильства у кримінально-правовому та кримінологічному розуміннях на підставі аналізу його головних ознак і властивостей, сполучень можливих видів і форм; 4) визначення практичної спрямованості проведених автором кримінально-правової та кримінологічної класифікацій злочинів, пов'язаних із насильством над іншою особою; 5) надання поглибленої кримінологічної характеристики насильницьких, корисливо-насильницьких злочинів і злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості як найвагоміших сегментів протиправних діянь у структурі злочинності, пов'язаної із насильством над іншою особою, якими у теперішній час визначається стан сучасної злочинності в Україні, зокрема, шляхом дослідження сучасних тенденцій розвитку злочинності, пов'язаної із насильством над іншою особою, аналізу комплексу чинників, що впливають на існування й відтворення цього виду злочинних проявів в Україні; 6) виявлення найбільш типових кримінологічних рис особи злочинця, протиправні діяння якого пов'язані із насильством над іншою особою; 7) розробка системи заходів загальносоціального, спеціально-кримінологічного та індивідуального запобігання злочинам, пов'язаним із насильством над іншою особою; 8) розробка пропозицій до кримінально-правових норм Загальної та Особливої частин КК України, якими регламентується кримінальна відповідальність за вчинення протиправного насильства над потерпілою особою; 9) обґрунтування необхідності установа кримінальної відповідальності за суспільно небезпечні діяння, що посягають на честь та гідність особи, у т. ч. із застосуванням насильства над осо-

бою, шляхом з'ясування й аналізу наявних підстав криміналізації діянь, які сьогодні фактично мають місце на практиці.

Слід указати на важливість виявлення для науки кримінального права великої кількості неузгодженостей та суперечностей у досліджуваних статтях закону, покликаних забезпечити захист особи від насильства, що виявляється наслідком порушення єдиного підходу до розуміння таких категорій, як, зокрема, насильство, напад, погроза. Крім того, дисертантом розвинута ідея про неможливість залишення поза увагою під час вивчення проблеми насильства таких способів впливу на особу, як гіпноз та електромагнітна стимуляція мозку. Уявляється цікавою у контексті дисертаційного дослідження спроба по-новому висвітлити такі ознаки кримінально караній погрози, як інформаційність, наявність, дійсність, конкретність та реальність; довести своєрідну формулу можливої мотивації діянь, пов'язаних із фізичним та психічним насильством, – ворожого, інструментального або негативістського характеру; навести додаткову аргументацію щодо того факту, що насильство має антропологічну природу, але відчуває істотний вплив і соціальних чинників; розставити смислові акценти під час вживання у законі про кримінальну відповідальність таких понять, як «примушування», «спонукання» і «схиляння», а так само «напад» і «насильство», що є самостійними кримінально-правовими категоріями.

На окреме схвалення заслуговує дотримання автором системного підходу у вивченні насильства як кримінально-правової та кримінологічної проблеми, що є наскрізною категорією, яка характеризує чимало видів злочинності: насильницьку, корисливо-насильницьку, службову, організовану, злочинність неповнолітніх тощо. Про системний підхід як дослідницьку матрицю у роботі свідчить й експозиція автором ознак насильства, що характеризують його як кримінально-правове явище.

Вважаємо слушним висновок автора, що насильство у кримінологічному розумінні слід розглядати як вид деструктивної агресивної поведінки людини. І хоча цей підхід вже давно відомий науковій спільноті, але ж до розв'язання завдання – ґрунтовно розібратися у природі насильства – у кримінології із залученням знань інших дисциплін вдаються лише лічені одиниці вчених.

Корисним для практики боротьби із розглядуваним видом злочинності є установлення за допомогою психологічних методик (зокрема, тесту Баса-Даркі) тих ознак, що є притаманними практично всім особам, які вчинили злочини, пов'язані із насильством над іншою особою. Такими основними особистісними якостями, зокрема, є: агресивність, ригідність і тривожність. Крім того, серед морально-психологічних і психоемоційних властивостей та якостей правопорушників відмічені: дратівливість, різкість, грубість, негативізм, підозрілість та ін.

Оцінка структури та змісту дисертації, її завершеності в цілому. Структура дисертації є цілком логічною. Спочатку дисертант (у першому розділі) зосереджує увагу на методологічних засадах організації й проведення відповідного дослідження, аналізі кримінального насильства з позиції різних дисциплінарних площин – філософії, психології, кримінального права, криминології тощо, розумінні насильства у різних за часом концептуальних парадигмах, а також на співвідношенні насильства з проявами агресії. Потім у роботі проводиться розгляд видів кримінально караного насильства – фізичного та психічного (розділ 2). Після цього автором дається кримінально-правова характеристика насильства з докладним аналізом нормативного матеріалу Загальної та Особливої частин КК України та пропонуванням змін і доповнень до низки статей закону про кримінальну відповідальність, зокрема, до ст. 40, п. 6 ч. 1 ст. 66, статей 116, 123, 153, 154, 189, 392 КК України (розділ 3). У четвертому розділі дисертант наводить поняття злочину, пов'язаного із насильством над іншою особою, здійснює криминологічний аналіз злочинів, пов'язаних із насильством над іншою особою, в цілому та окремих їх різновидів, що включає кількісно-якісні показники, відомості про особу насильницького злочинця, основні детермінанти злочинної поведінки, пов'язаної із кримінальним насильством над іншою особою. Нарешті, останній блок проблем, розв'язанню яких присвячено дослідження, – це дослідження наявних заходів запобігання злочинам, пов'язаним із насильством над іншою особою, крізь призму соціальної політики боротьби зі злочинністю (розділ 5).

Таким чином, аналіз змісту самої дисертації, а також наукових праць дисертанта, опублікованих за темою дисертаційного дослідження, використаних літературних джерел, методології та методики творчого осмислення отриманої інформації, ступеня обґрунтованості результатів дослідження свідчать про те, що докторська дисертація Храмцова О. М. є завершеною монографічною науково-дослідною роботою, яка виконана автором особисто. Робота відрізняється високим рівнем викладення матеріалу, чіткістю формулювань, доступністю для сприйняття.

Значення дисертаційної роботи для науки і практики та можливі конкретні шляхи використання результатів дослідження. Дисертаційна робота Храмцова О. М. дає поштовх для майбутніх теоретичних досліджень проблем кримінально-правової та кримінологічної протидії злочинним діянням, пов'язаним із насильством над іншою особою. Висновки та рекомендації, що містяться у роботі, можуть бути враховані під час подальшого удосконалення законодавчих положень Кримінального кодексу України з метою їх розвитку й узгодження, якими, зокрема, визначаються види й форми насильства, кваліфікуючі ознаки тих чи інших складів злочинів. Крім того, досягнутий рівень знання сприятиме вирішенню на практиці питань кваліфікації насильства та відмежуванню складів злочинів, що передбачають відповідальність за нього, один від одного та від суміжних складів злочинів.

Для остаточної перевірки правильності отриманих теоретичних висновків із даної тематики на практиці можуть бути проведені нові кримінально-правові дослідження на предмет виявлення ефективності дії запропонованих положень у правозастосовній діяльності.

Про повноту викладення наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, свідчить та обставина, що результати дисертаційного дослідження відбиті у 24 наукових працях, опублікованих у наукових виданнях України, визнаних фаховими з юридичних наук, 4 наукових статтях, опублікованих у наукових виданнях іноземних держав, 25 тезах доповідей на науково-теоретичних і науково-практичних конференціях, семінарах, «круглих столах» та 7 працях, що додатково відображають наукові результати дисертації.

Оформлення дисертаційної роботи відповідає встановленим вимогам.

У цілому позитивно оцінюючи виконану дисертантом роботу, вважаємо за необхідне звернути увагу на те, що деякі висновки і твердження дисертанта викликають сумнів, тому потребують додаткової аргументації. Отже, як здається, вони можуть служити підґрунтям для наукової дискусії під час захисту поданої на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук дисертації.

Оскільки виконана робота має характер комплексного кримінально-правового і кримінологічного дослідження, то й зауваження можна поділити на ті, що стосуються, по-перше, власне правової оцінки відповідних діянь; по-друге, кримінологічних засад виокремлення й аналізу злочинності, пов'язаної із насильством над особою іншої людини; по-третє, суміжних аспектів, розв'язання яких знаходиться на стику кримінального права і кримінології.

1. Викликає заперечення віднесення автором дисертації до позаінформаційних форм психічного насильства такого способу безпосереднього впливу на мозок людини, як електромагнітна стимуляція певних ділянок мозку. Це пояснюється тим, що складно уявити, до яких саме психічних змін у поведінці, що має значення для кримінального права, може призвести застосування такого способу. Адже клінічними дослідженнями доведено, що у теперішній час електромагнітна стимуляція мозку, яка полягає у транслюванні електромагнітного поля на деякі ділянки мозку людини, здатна якщо не подолати, то принаймні зменшити такі недуги людини, як депресивні розлади, епілепсія, напади агресії, фобічні стани, неврози нав'язливих станів, больові синдроми (наприклад, при остеохондрозі, ревматоїдному артриті тощо), мігрень та ін. Але ж спричинити психічне насильство, щоб перетворити людину на безвільну істоту або істотно обмежити її дії, за допомогою цього методу (якщо не йдеться про нестерпну силу електромагнітного впливу) не можна. У протилежному разі буде йтися про фізичне насильство над особою. Водночас автором нічого не сказано про такі широко відомі у медицині хірургічні методи впливу на мозок, а відповідно й на поведінку людини, як лоботомія та таламотомія. Адже зловживання такими хірургічними методиками без відповідних

приписів до їх проведення, без сумніву, розцінюватиметься як фізичне насильство над особою, хоча у цьому випадку діяння й спрямоване на зміну психічної організації людини, що відповідає за її поведінку.

2. На стику кримінального права і кримінології знаходиться запитання щодо особливостей мотивації злочинних діянь, пов'язаних із насильством над іншою особою. Як стверджує автор дисертації, злочини, пов'язані із насильством над іншою особою, характеризуються ворожою, інструментальною або негативістською мотивацією. І в цю тріаду нібито вписуються будь-які випадки кримінально караного насильства. Але змушені заперечити. Доктрині кримінології і кримінального права відомі так звані безмотивні насильницькі злочини, хоча заради справедливості слід зазначити, що деякі вчені й заперечують можливість їх існування. Йдеться про так звані насильницькі злочини, вчинені із хуліганських мотивів. Якщо звернутися до положень постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» №2 від 7 лютого 2003 р., то у п. 11 роз'яснюється, що «як умисне вбивство з хуліганських мотивів за п. 7 ч. 2 ст. 115 КК дії винного кваліфікуються, коли він позбавляє іншу особу життя внаслідок явної неповаги до суспільства, нехтування загальнолюдськими правилами співжиття і нормами моралі, а так само *без будь-якої причини* чи з використанням малозначного приводу». Тобто принаймні частину злочинів, учинених із хуліганських мотивів, слід розцінювати як безмотивні. Й досі, коли на практиці не вдається установити мотиви вчинення насильницького злочину, вважається, що він учиняється із хуліганських мотивів. До речі, третина всіх зареєстрованих злочинів за радянських часів вважалася вчиненою із хуліганських мотивів. Водночас непросто визначити мотивацію так званих імпульсивних злочинів, оскільки, наприклад, далеко не завжди імпульсивність свідчить про аморальність особи, її низькі мотиви (цікаво, що в основі вчинення людиною подвигів так само знаходиться імпульсивність). У зв'язку із цим виникає запитання: за підходу, запропонованого автором, до злочинів з яким різновидом мотивації слід відносити насильницькі діяння, що вчиняються із хуліганських

мотивів, та імпульсивні насильницькі діяння? Чи не слід їх відносити до таких, яким є притаманний ще один, окремий вид мотивації?

3. До зауважень суто кримінологічного характеру можна віднести таке. Як відомо, виклики сьогодення, якими, на жаль, насичене наше життя, безумовно, здійснюють вплив на криміногенну обстановку в країні, а відповідно й на залучення арсеналу кримінологічної науки для її пояснення. Так, останнім часом відбулося загострення ситуації із корупцією, незаконним обігом зброї, нелегальною міграцією, незаконним видобуванням корисливих копалин, контрабандою, тероризмом тощо. На цьому тлі не обійшлося без змін і появи нових тенденцій, які позначаються на стані злочинності, пов'язаної із насильством над іншою особою. Про це свідчать, зокрема, офіційні статистичні відомості, що наводяться у роботі дисертантом. Наприклад, лише кількість зареєстрованих умисних убивств у 2014 р. порівняно із роком попереднім збільшилася удвічі (з 5792 до 11 018). Водночас кількість зафіксованих випадків спричинення умисних тяжких тілесних ушкоджень залишилася на тому самому рівні, а щодо умисних тілесних ушкоджень середньої тяжкості спостерігається навіть зменшення їх кількості на чверть. У 2013 р. спостерігається спалах у кількості зафіксованих випадків кримінально караних побоїв і мордувань (67 злочинів протягом 2012 р. проти 2993 злочинних діянь у 2014 р.). За статистичними даними, немає кореляції між грабежами й розбоями. Якщо стосовно перших має місце зменшення їх кількості приблизно на 10 % у 2014 р., то стосовно других за цей самий період спостерігається збільшення їх кількості на 25 %. Наведені та інші приклади, напевно, потребують пояснення з позиції кримінологічного аналізу ситуації, що виявлятиметься підставою для здійснення прогнозування розвитку криміногенної ситуації на майбутній час. Однак у тексті дисертації майже не робиться спроба проаналізувати ситуацію під цим кутом зору.

4. Традиційним у роботах, присвячених дослідженню кримінологічних проблем насильницької злочинності, є вимір латентності цих злочинів. Це є принциповим питанням, оскільки латентність різних видів злочинів, пов'язаних із насильством над іншою осо-

бою, дуже різняться. На наш погляд, не можна стверджувати про велику латентність злочинів даного виду в цілому. Адже відомо, що умисні вбивства, а тим більше спричинення тяжких тілесних ушкоджень не є високолатентними злочинами. Наслідки цих злочинів складно приховати: так, тяжко пораненій людині потрібна медична допомога, а про всі подібні випадки медичні працівники повинні повідомляти правоохоронні органи. Отже, природна латентність у таких випадках є мінімальною. Інша справа, що не всі такі випадки, про які стало відомо певному колу осіб, у тому числі й співробітникам правоохоронних органів, знаходять відбиття у реєстрації правопорушень. Однак це інший вид латентності – штучний, що становить окрему проблему з'ясування причин порушення принципу законності. У той самий час згвалтування справедливо відносять до злочинів із великим ступенем латентності. Це по-перше. По-друге, з'ясування рівня латентності цих злочинів потребує обрати відповідні методики для установлення її рівня. У роботі доцільно було б висунути гіпотезу про рівень латентності тих чи інших злочинів, пов'язаних із насильством над іншою людиною, та зробити спробу опрацювати методологічний інструментарій для отримання результатів щодо виміру їх латентності. Адже ефективність заходів віктимологічної спрямованості й обсяги застосування цих заходів залежить від установлення причин, внаслідок яких злочини залишаються латентними, та рівня їх латентності.

5. За справедливим висловлюванням науковців, у правовій державі соціально-конструктивною формою організованого запобігання та боротьби зі злочинністю є розробка, прийняття і реалізація спеціальних програм, що повинні поєднувати невідкладні загальносоціальні та спеціально-кримінологічні заходи означеної діяльності (Т. В. Корнякова). Із часу набуття Україною незалежності в державі діяло чотири подібних документи. Це такі: Державна програма боротьби зі злочинністю, прийнята постановою Верховної Ради України від 25 червня 1993 р.; Комплексна цільова програма боротьби зі злочинністю на 1996–2000 роки, затверджена Указом Президента України від 17 вересня 1996 р.; Комплексна програма профілактики злочинності на 2001–2005 роки, затверджена Указом

Президента України від 25 грудня 2000 р.; Комплексна програма профілактики правопорушень на 2007–2009 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2006 р. Крім того, розпорядженням Кабінету Міністрів України від 29 вересня 2010 р. № 1911-р було схвалено Концепцію п'ятої Державної програми у сфері боротьби зі злочинністю – Державної програми профілактики правопорушень на період до 2015 року, яка у 2011 р. була замінена Концепцією реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року, схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2011 р. № 1209-р, а згодом постановою Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2012 р. № 767 був затверджений і План заходів з виконання Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року.

Ці документи вирізняє комплексність, масштабність, узгодженість дій багатьох виконавців – міністерств і відомств, правоохоронних органів, громадських організацій тощо. Все це свідчить нібито про дуже серйозний підхід в Україні до проблеми протидії поширенню злочинності, у тому числі й насильницької. Але жодного разу не було здійснено оцінки ефективності виконання заходів, запропонованих цими програмними документами.

У представлений дисертаційній роботі, на жаль, не згадується про переваги і недоліки планування боротьби зі злочинністю, зокрема з тим видом злочинності, що є предметом розгляду. Вважаємо, що такий аналіз виявився б корисним у побудові системи заходів запобігання цій злочинності крізь призму заходів, запропонованих у програмних документах. Крім того, автор висловив би власне ставлення до ідеї планування боротьби зі злочинами, пов'язаними із насильством над іншою особою.

У розвиток цього зауваження слід наголосити й на відсутності аналізу документів конгресів ООН із запобігання злочинності та поводження з правопорушниками як теоретичної складової під час запровадження власної системи запобіжних заходів. Адже питання запобігання насильству, включаючи питання про потерпілих, насильство щодо мігрантів та їх сімей, умисні вбивства, вбивства за

гендерними мотивами, обговорювалися, зокрема, на Сьомому, Дев'ятому, Дванадцятому і Тринадцятому конгресах ООН.

6. Розглядаючи проблематику насильства у сім'ї та її запобігання, якій у роботі відводиться чимало місця, дисертанту доцільно було б дослідити практику застосування офіційних попереджень про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї та захисних приписів як засобів протидії випадкам сімейного насильства. Адже це первинні засоби унеможливлення продовження протиправної поведінки сімейних дебоширів, що згодом може перетворитися на злочинну поведінку. Якщо на Заході та в Північній Америці такі кроки виступають дієвим інструментарієм, то в Україні таку практику майже ніхто не досліджував, хоча тривалий час уже діє Закон України «Про попередження насильства у сім'ї», прийнятий 15 листопада 2001 р., та Інструкція щодо порядку взаємодії структурних підрозділів, відповідальних за реалізацію державної політики щодо попередження насильства в сім'ї, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї, затверджена свого часу спільним наказом Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту та МВС України від 7 вересня 2009 р. № 3131/386. Отже, пропонуючи заходи запобігання сімейному насильству, треба було б звернути увагу на оцінку ефективності практики застосування офіційних попереджень про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї та захисних приписів, проаналізувати випадки відмови у винесенні таких актів і наслідки порушення приписів цих документів.

Але перелічені зауваження мають дискусійний характер, не знижуючи загальної позитивної оцінки проведеного дослідження. Робота виконана на актуальну тему, відрізняється новизною, містить приріст наукового знання про теоретичні засади протидії злочинності, пов'язаної із насильством над іншою особою, без урахування яких неможливо досягнути прогресу у запобіжній діяльності. У цілому дослідження є корисним для удосконалення положень кримінального закону, якими регулюється кримінальна відповідальність за різні прояви фізичного та психічного насильства, та практики протидії кримінально караному насильству.

Із наведеного випливає висновок, що дисертаційне дослідження Храмцова Олександра Миколайовича «Кримінально-правове та кримінологічне забезпечення охорони особи від насильства (теорія та практика)» є завершеним монографічним дослідженням, виконаним на належному рівні і таким, що відповідає вимогам чинного Положення про порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань, що пред'являються до докторських дисертацій, а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право.

*Офіційний опонент – доктор юридичних наук,
старший науковий співробітник, заступник
директора з наукової роботи НДІ ВПЗ імені
академіка В. В. Сташиса НАПрН України
В. С. Батиргарєва.*

ВІДГУК

**офіційного опонента на дисертацію А. В. Бугайця
«Кримінологічна характеристика та запобігання корисливій
насильницькій злочинності на залізничному транспорті», подану
на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук
за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія;
кримінально-виконавче право**

Вивчення матеріалів дисертаційного дослідження та автореферату, поданих А. В. Бугайцем, а також ознайомлення з його науковими працями, опублікованими за темою дисертації, дають підстави стверджувати, що автором проведено кримінологічний аналіз проблеми, актуальної як в теоретичному, так і практичному аспекті, сформульовано низку теоретико-прикладних положень, висновків та пропозицій, що виносяться на захист.

Оцінюючи дисертацію в цілому, можна констатувати, що автор досягнув поставлених перед собою мети та завдань дослідження, виконавши роботу на належному методологічному рівні. Такий загальний висновок підтверджується основними критеріями, за якими оцінюються такого виду наукові роботи.

Актуальність теми дослідження. Залізничний транспорт згідно зі ст. 1 Закону України «Про залізничний транспорт» є однією з важливих базових галузей економіки України, забезпечує її внутрішні та зовнішні транспортно-економічні зв'язки і потреби населення у перевезеннях. Діяльність залізничного транспорту як частини єдиної транспортної системи країни сприяє нормальному функціонуванню всіх галузей суспільного виробництва, соціальному й економічному розвитку та зміцненню обороноздатності держави, міжнародному співробітництву України.

Як і у будь-якій іншій сфері, на залізниці часто вчиняються злочини. Проте для залізничного транспорту характерні особливі види кримінально караних діянь, способи їх вчинення та приховування. Очевидним є те, що за таких умов необхідно розробити спеціальні методи розслідування цих злочинів, а також виявлення, розкриття

та запобігання їм. Передусім це зумовлюється специфікою роботи залізничного транспорту, великим скупченням людей, значною кількістю матеріальних цінностей, протяжністю транспортних артерій, цілодобовою роботою тощо. Постійний рух поїздів дає можливість злочинцям швидко зникати з місця події, переховуватися, маскуватися серед пасажирів.

Особливу увагу слід приділяти злочинним посяганням, пов'язаним із насильницьким заволодінням майном осіб, які користуються послугами залізниці або перебувають на її об'єктах.

Діяльність працівників оперативних підрозділів міліції та відомчої воєнізованої охорони щодо запобігання корисливій насильницькій злочинності провадиться у специфічних умовах, що проявляється в швидкій зміні обстановки, а саме: майже миттєвому переміщенні суб'єктів і предметів злочину, постійному дефіциті інформації і часу, до того ж усе це відбувається на тлі удосконалення способів учинення злочинів. Зрозуміло, що все це вимагає від правоохоронців на залізничному транспорті професійності і певних якостей.

Проблеми запобігання злочинним проявам на залізничному транспорті, у тому числі корисливо-насильницьким, не залишалися поза увагою науковців. За різних часів вирішенню цього питання присвятили дисертаційні роботи та наукові праці вітчизняні й зарубіжні вчені, як-от: Ю. М. Антонян, В. С. Батиргарєєва, А. М. Бойко, О. М. Варигін, В. Б. Вишня, М. І. Гетман, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, Л. Ф. Дадерко, І. М. Даньшин, О. М. Джужа, А. І. Долгова, В. М. Дрьомін, І. П. Дубовий, А. П. Закалюк, А. Ф. Зелінський, Ю. Л. Каверіна, О. Г. Кальман, В. М. Кутяєв, О. М. Литвинов, М. І. Панов, Ю. В. Степаненко, В. О. Туляков, В. І. Шакур, Г. Й. Шнайдер, М. В. Юрін, О. О. Юхно, С. В. Якімова та ін.

Роботи вказаних правників охоплюють широкий спектр проблем запобігання злочинним проявам на залізничному транспорті. Однак велика кількість актуальних питань запобігання корисливій насильницькій злочинності на залізничному транспорті й досі перебуває поза увагою науковців, є дискусійною та не знаходить комплексного висвітлення на рівні цілісного наукового досліджен-

ня. У цьому зв'язку можна стверджувати, що в умовах сьогодення існує потреба як у детальному вивченні, аналізі й виробленні кримінологічної характеристики вищевказаної злочинності саме на залізничному транспорті, так і окресленні відповідних заходів запобігання їй.

У своїй сукупності наведені обставини й визначили актуальність теми дисертації та зумовили необхідність поглибленої розробки цієї проблематики на рівні комплексного кримінологічного монографічного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах цільової комплексної програми Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого «Теоретичні і прикладні проблеми запобігання злочинності та реформування Державної кримінально-виконавчої служби в Україні» (номер державної реєстрації 0111U000958), узгоджується з Концепцією реформування кримінальної юстиції України, затвердженою Указом Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311/2008, а так само Концепцією реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року, затвердженою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2011 р. № 1209-р.

Тему дисертації затверджено рішенням вченої ради Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 5 від 26 грудня 2014 р.).

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, та їх достовірність. Результати дослідження видаються достатньо обґрунтованими.

Метою дослідження є розробити рекомендації щодо вдосконалення сучасної практики дієвого запобігання корисливій насильницькій злочинності на залізничному транспорті на основі встановлення її специфіки.

Для досягнення поставленої мети дисертантом правильно визначені **наукові завдання**, зокрема: з'ясувати особливості залізничного транспорту; надати кримінологічну характеристику корис-

ливої насильницької злочинності на залізничному транспорті; виокремити специфічні риси особи злочинця та потерпілих; виявити й систематизувати чинники корисливих насильницьких злочинів на залізничному транспорті; визначити основні заходи спеціально-кримінологічного запобігання корисливій насильницькій злочинності на залізничному транспорті; з'ясувати перспективи підвищення ефективності діяльності суб'єктів із запобігання корисливій насильницькій злочинності на залізничному транспорті.

Вважаю, що поставлені завдання А. В. Бугаєць вирішив повністю і виявив під час дослідження розглядуваної проблеми належні знання предмета і навички до самостійного наукового аналізу проблеми.

Об'єкт та предмет дослідження визначені автором правильно, а саме: *об'єктом дослідження* є суспільні відносини, що виникають унаслідок запобігання корисливій насильницькій злочинності, а *предметом* є кримінологічна характеристика та запобігання корисливій насильницькій злочинності на залізничному транспорті.

Нові положення, висновки і рекомендації, викладені в дисертації, обґрунтовуються за допомогою сучасних прийомів і методів наукового пізнання, застосування яких було здійснене в межах системного підходу. Зокрема, у роботі використані такі загальнонаукові та спеціальні методи: історичний, системно-структурний, логіко-семантичний, статистичний, вивчення документів та спостереження.

Нормативною базою для рецензованого дослідження стали Конституція України, Кримінальний кодекс України, Кримінальний процесуальний кодекс України, Кодекс України про адміністративні правопорушення, закони України, підзаконні нормативно-правові акти щодо організації діяльності та забезпечення правопорядку на залізничному транспорті.

Теоретичну базу дисертаційної роботи склали праці вітчизняних та зарубіжних учених, усього автором опрацьовано 206 джерел, серед яких монографії, наукові статті, тези доповідей тощо.

Емпіричну базу склали результати вивчення документів первинного статистичного обліку за період із 2005 по 2013 р. (1212 на-

сильницьких грабежів та 304 розбої); безпосереднє узагальнення за спеціалізованим питальником 100 розглянутих судами України кримінальних справ за фактами насильницьких грабежів та 30 справ за фактами розбоїв; аналіз інформації Департаменту інформаційних технологій МВС України про стан злочинності на території України, а також відомостей статистичних звітів УМВС України на залізницях та судової статистики за період 2005–2013 рр. Крім того, у роботі були використані інші аналітичні матеріали щодо корисливих насильницьких злочинів на залізницях України та особистий практичний досвід роботи дисертанта на прокурорсько-слідчих посадах транспортних прокуратур.

Про ступінь обґрунтованості положень і висновків (рекомендацій), винесених на захист, свідчить їх належна апробація. Основні положення дисертації знайшли своє відбиття у 8 наукових працях, зокрема у 5 статтях, з яких 3 опубліковані у друкованих фахових виданнях України, 1 – в електронному фаховому виданні, 1 – у виданні іноземної держави. Крім того, положення і висновки дисертаційного дослідження доповідалися та обговорювалися на засіданнях кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, а також були представлені на науково-практичних конференціях: «Соціальна політика держави у сфері запобігання злочинності та ресоціалізація осіб, які відбували покарання» (Харків, 2011), «Актуальні сучасні проблеми кримінального права та кримінології у світлі реформування кримінальної юстиції» (Харків, 2013), «Треті економіко-правові дискусії» (Львів, 2014).

Достовірність наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих в дисертації. Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим завершеним комплексним кримінологічним дослідженням специфіки корисливих насильницьких злочинів на залізничному транспорті, в якому розроблено концептуальні засади запобігання їм.

Під час вирішення завдань автором *вперше*: класифіковано об'єктивні та суб'єктивні чинники, що мають найбільш кримінологічно значущий вплив на стан корисливої насильницької злочинності на об'єктах залізниць; надано кримінологічну характе-

ристику корисливої насильницької злочинності на залізничному транспорті; з'ясовано детермінаційну залежність вчинення корисливих насильницьких посягань від ступеня криміногенності об'єктів залізничного транспорту, серед яких перше місце посідають залізничні вокзали та прилеглі до них території, де протягом 2005–2013 рр. учинено абсолютну більшість насильницьких грабежів та розбоїв; виокремлено та класифіковано систему детермінант корисливої насильницької злочинності на залізничному транспорті через призму функціонування його кримінологічно значущих об'єктів; встановлено, що специфіка функціонування залізничного транспорту суб'єктивно для пасажирів створює почуття незахищеності, що зумовлює систему заходів запобігання злочинності та необхідність існування спеціальних інститутів забезпечення правопорядку на залізничному транспорті – транспортної міліції, підрозділів відомчої воєнізованої охорони тощо; визначено основні заходи спеціально-кримінологічного запобігання корисливій насильницькій злочинності на залізничному транспорті залежно від його інфраструктури.

Частину положень А. В. Бугайцем було *удосконалено*, а саме: уявлення про кримінологічні риси особи сучасного корисливого насильницького злочинця та їх типологію; рекомендації стосовно заходів убезпечення громадян від злочинних посягань на стаціонарних об'єктах залізничного транспорту (вокзалах та станціях); диспозицію ст. 109 КУпАП («Порушення правил по охороні порядку і безпеки руху на залізничному транспорті»), тобто запропоновано доповнити цю статтю частиною шостою, в якій встановити адміністративну відповідальність за самовільний прохід до території залізничного транспорту з обмеженим доступом; тезу щодо необхідності запровадження з метою запобігання та протидії розглянутому різновиду злочинності у структурі органів прокуратури спеціалізації прокурорів у сфері транспорту та транспортних підрозділів органів внутрішніх справ; пропозиції стосовно нормативного врегулювання обліку корисливих насильницьких посягань за місцем вчинення злочину із зазначенням конкретного об'єкта залізничного транспорту.

Дістали *подальшого розвитку*: визначення корисливої насильницької злочинності на залізничному транспорті як окремої складової відносно масового негативного антисоціального явища протиправного насильницького збагачення, що проявляється у вчиненні за визначений проміжок часу на об'єктах залізничного транспорту, які безпосередньо стосуються забезпечення перевезення пасажирів і вантажів, корисливих злочинів, поєднаних із застосуванням чи погрозою застосування фізичного насильства; твердження, що на різноманітних об'єктах залізничного транспорту стабільно спостерігається неоднакова злочинна інтенсивність (найбільш криміногенними є залізничні вокзали, прилеглі до них території та вагони приміських поїздів); теоретичні положення про роль віктимної поведінки потерпілих при вчиненні насильницьких грабежів та розбоїв; підхід до обрання шляхів підвищення ефективності діяльності суб'єктів запобігання корисливій насильницькій злочинності на залізничному транспорті.

Положення наукової новизни дисертант підтверджує дискусією, у зв'язку з чим можна зробити висновок, що сформульовані в дисертації рекомендації та пропозиції мають достатній рівень достовірності й обґрунтованості.

Науковий інтерес становлять насамперед положення праці, в яких автор:

- доводить, що за своєю інфраструктурою залізничний транспорт є окремим об'єктом запобіжного впливу, оскільки притаманні йому особливості призводять до виникнення причин та умов вчинення корисливих насильницьких посягань (с. 12–37 дисертації);
- встановлює основні заходи спеціально-кримінологічного запобігання корисливій насильницькій злочинності на залізничному транспорті залежно від його інфраструктури (с. 141–156 дисертації);
- по тексту роботи наводить приклади із слідчої, судової та прокурорської практики (с. 93–95, 123, 170 дисертації та ін.).

Значення результатів дослідження для науки і практики. Результати роботи можуть бути використані у:

- *правотворчості* – для підготовки та уточнення законодавчих і підзаконних нормативно-правових актів із питань запобігання злочинності на залізничному транспорті;

– *правозастосовній сфері* – як рекомендації щодо вдосконалення організаційних та методичних засад діяльності залізничного транспорту та підрозділів міліції (акти впровадження: лист Одеської дирекції залізничних перевезень Одеської залізниці № 769/ДН1–8 від 22 вересня 2014 р., листи Полтавської дирекції залізничних перевезень Південної залізниці № ДН-4-1/748–24 від 29 вересня 2014 р. та № ДН-4-01/795–24 від 13 жовтня 2014 р.);

– *науково-дослідній діяльності* – для подальшої теоретичної розробки проблематики запобігання злочинності на залізничному транспорті;

– *навчальному процесі* – під час викладання курсу «Кримінологія».

Оцінка змісту дисертації, її завершеності у цілому. Структура дослідження зумовлена метою, завданнями та предметом і складається зі вступу, чотирьох розділів, які містять 13 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Представлена до захисту дисертація має загальний обсяг – 205 сторінок, з яких: 181 сторінка – основний текст, 20 – список використаних джерел, 4 – додатки.

Ознайомлення зі змістом дисертаційної роботи та її авторефератом дає підстави зробити висновок, що мета автором досягнута, поставлені у змісті питання висвітлені достатньо повно з належною аргументацією положень та висновків.

Разом із тим майже жодне дисертаційне дослідження не позбавлене дискусійних питань, деяких неточностей у положеннях та висновках. Це можна пояснити браком достатньої (повної) аргументації, обмеженим обсягом самої роботи, у деяких випадках надмірною категоричністю тощо, а отже, виникає потреба додаткового пояснення дисертантом під час захисту окремих аспектів своєї наукової праці. Це цілком природно, адже дисертаційне дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук дозволяє корегувати авторське бачення окремих теоретико-прикладних проблем.

З огляду на висловлене офіційний опонент вважає за доцільне висловити власне бачення проблеми, що досліджується, пропонує

звернути увагу на деякі спірні положення, що дають можливість вступити у дискусію з автором.

1. У розділі 2 «Кримінологічна характеристика корисливої насильницької злочинності на залізничному транспорті», визнаючи поняття цього виду злочинності, автор правильно наголошує, що корислива насильницька злочинність на залізничному транспорті – це явище, що має майновий характер, предметом посягань якого в основному є майно громадян, які з різних підстав перебувають у місцях, що безпосередньо стосуються забезпечення перевезення пасажирів і вантажів. При цьому дисертант вказує, що протягом досліджуваного періоду (9 років) фактів насильницьких посягань на вантажі не встановлено (с. 45 дисертації), у зв'язку з чим у подальшому наводить кримінологічну характеристику корисливої насильницької злочинності на залізничному транспорті лише стосовно об'єктів пасажирського залізничного транспорту, вокзалів, платформ, прилеглих територій тощо. На с. 20 дослідження А. В. Бугаєць констатує, що на вантажних станціях (сортувальних парках) постійно знаходиться велика кількість прийнятих до перевезення вантажів. Наявність скупчення різноманітних товарно-матеріальних цінностей на відносно невеликій площі сприяє вчиненню протиправних діянь. Саме тому здобувачеві було б доцільно конкретизувати причини, через які йому не вдалося встановити факти насильницьких посягань на вантажних об'єктах. На перший погляд, це може пояснюватися тим, що: або на цих об'єктах дані види злочинів взагалі не вчиняються, або не зафіксовано жодного випадку їх вчинення, або бездоганно працює воєнізована охорона, або ці злочини мають ситуаційний характер.

2. Дисертант робить правильний висновок про те, що корисливою насильницькою злочинністю охоплюються не лише насильницькі грабежі, розбої, а й інші злочини (с. 96 дисертації). Як правило, до інших злочинів належать умисне вбивство з корисливих мотивів, вимагання, бандитизм. При цьому автор зазначає, що вчинення інших корисливих насильницьких злочинів, крім насильницьких грабежів та розбоїв, на об'єктах залізничного транспорту має ситуаційний характер, їх скоєння на об'єктах залізничного тран-

спорту не зумовлюється відповідною специфікою та функціональною спрямованістю. Вбачається, що такий висновок потребує більш змістовного та аргументованого пояснення. По-перше, можна навести чимало прикладів, коли під час розбійного нападу злочинець умисно позбавляє життя потерпілого: у таких випадках це діяння кваліфікується за сукупністю злочинів, тобто як умисне вбивство з корисливих мотивів (за відсутності інших обтяжуючих обставин) і розбій. По-друге, матеріали дисертаційного дослідження (с. 53 дисертації, таблиця 10) підтверджують, що факти вимагання на залізничному транспорті все ж таки мали місце: за 2009–2013 рр. на залізничному транспорті зареєстровано 15 злочинів, кримінальні справи за якими порушено за ст. 189 Кримінального кодексу України. Однак робити висновок про те, що такі злочини мають ситуаційний характер, лише на підставі цих даних передчасно. Адже вимагання – це такий вид злочину, що створює труднощі під час установлення, кваліфікації та доказування. Тим більше необхідно враховувати помилки, що допускаються органами слідства під час кваліфікації при відмежуванні насильницького грабежу і розбою від вимагання.

3. Жодне більш-менш поглиблене кримінологічне дослідження будь-якого виду злочинності не обходиться без спроби типологізувати осіб, які вчиняють саме ці злочини. Не є винятком і робота здобувача, який наголошує, що типологія особистості корисливих насильницьких злочинців, які вчинили відповідні посягання на кримінологічно значущих об'єктах залізничного транспорту, формується із виокремленням злісних, нестійких, ситуаційних та особливо небезпечних типів. Ці типи були визначені на підставі вибіркового аналізу масиву архівних кримінальних справ (проваджень) шляхом співставлення таких параметрів, як наявність попередніх судимостей, спосіб і засіб учинення злочину, підстави виникнення корисливого мотиву, момент виникнення умислу, роль конкретної життєвої ситуації тощо. На думку рецензента, визначаючи характерні риси особи злочинця, її типологію, дисертантові не слід було обмежуватися лише вибіркоким аналізом кримінальних проваджень

(справ). Кримінологічна характеристика даного виду злочинності була б більш повною та глибокою у разі проведення анкетування осіб, засуджених за вчинення вищеназваних злочинів.

4. Вважаємо правильним розуміння запобігання злочинності як системного виду суспільної діяльності, спрямованої на забезпечення ефективного впливу на криміногенні явища та процеси, що викликають або сприяють безперервному відтворенню злочинних проявів. Одним із головних питань у цьому контексті є перспективи підвищення ефективності діяльності суб'єктів із запобігання корисливій насильницькій злочинності на залізничному транспорті. Дисертант даній проблемі приділив належну увагу, окремо зупинився на тому, що в умовах докорінних змін у соціально-економічному житті суспільства та кримінальному процесуальному законодавстві існує нагальна потреба в перегляді форм і методів діяльності спеціальних суб'єктів запобігання корисливій насильницькій злочинності на залізничному транспорті. Однак, враховуючи сучасний стан справ, тобто темпи проведення реформ у системі МВС України, не можна оминати позицію очільників силових відомств, а також законодавця щодо ліквідації підрозділів транспортної міліції (Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування органів внутрішніх справ» від 12 лютого 2015 р.). Необхідно взяти до уваги положення ст. 13 нового Закону України «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 р., згідно з якими транспортна поліція як структурний підрозділ не передбачена. Зрозуміло, що здобувач лише висловлює власне бачення із приводу того, що під час реформування транспортних підрозділів МВС України вважається за доцільне збереження лінійного принципу їх роботи при забезпеченні тісної та дієвої взаємодії із територіальними відділами внутрішніх справ. Проте це питання, точніше його вирішення, є досить важливим при з'ясуванні перспектив підвищення ефективності діяльності суб'єктів із запобігання даному виду злочинності. У зв'язку з цим вважаємо, що для аргументації власної позиції із цієї проблеми дисертанту варто було б звернутися до зарубіжного досвіду, і не лише у кон-

тексті одного наведеного прикладу (с. 164 дисертації), а присвятити цьому окремий підрозділ дослідження. З огляду на це розділ 4 роботи можна було б доповнити окремим підрозділом у такій редакції: «Зарубіжний досвід боротьби із корисливою насильницькою злочинністю на залізничному транспорті».

5. Мають дискусійний характер викладені у роботі здобувачем типові заходи, спрямовані на підвищення ефективності діяльності суб'єктів із запобігання корисливій насильницькій злочинності на залізничному транспорті (с. 163–168 дисертації):

5.1. Одним із заходів визначається проведення ОВС на транспорті разом із працівниками залізниці спільних занять і семінарів із метою відпрацювання навичок щодо протидії корисливій насильницькій злочинності на залізничному транспорті. Офіційний опонент вважає, що мову треба вести перш за все про нові форми, методи професійної підготовки працівників ОВС по боротьбі із злочинами, що вчиняються на транспорті.

5.2. Пропозиція автора щодо розширення обсягу владних повноважень працівників відомчої воєнізованої охорони в частині накладання адміністративних стягнень; створення спільних пропускних бригад на територію з обмеженим доступом; залучення працівників залізничного транспорту, Державної спеціальної служби транспорту, громадських дружин, козачих сотень та інших формувань до участі в протидії корисливим насильницьким проявам на відповідних об'єктах може призвести до дублювання повноважень, відсутності координації спільних дій, а в деяких випадках навіть до корупційних проявів. У будь-якому разі такі заходи зумовлюють потребу визначення конкретної ролі та кола повноважень вищезазначених формувань у боротьбі з корисливо-насильницькими проявами на залізничному транспорті.

6. Позбавлена аргументації пропозиція дисертанта встановити нормативну заборону залишати пасажиру свій вагон під час руху без дозволу провідника, оскільки це дозволить обмежити безконтрольне переміщення осіб під час руху поїзду (с. 151 дисертації). Важко погодитися з тим, що провідник повинен на свій розсуд вирішувати питання про те, чи може пасажир залишати вагон або ні.

7. Дисертація значно збагатилася б, якщо дослідник використав би такі праці: (1) Бандурка О. М. Протидія злочинності та профілактика злочинів : монографія / О. М. Бандурка, О. М. Литвинов ; МВС України, Харк. ун-т внутр. справ. – Х. : ХНУВС, 2011. – 308 с.; (2) Бандурка А. М. Преступность в Украине: причины и противодействие : монография / А. М. Бандурка, Л. М. Давыденко. – Х. : Основа, 2003. – 368 с.; (3) Яницька Н. В. Групова корисливо-насильницька злочинність молоді та її попередження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.08 / Н. В. Яницька ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2000. – 20 с.

Однак викладені вище зауваження, застереження і пропозиції мають дискусійний характер та не впливають на загальну позитивну оцінку рецензованого дисертаційного дослідження.

Таким чином, ознайомлення з дисертацією та авторефератом дає підстави для загального висновку, що А. В. Бугайцем проведено комплексне самостійне завершене наукове дисертаційне дослідження специфіки корисливих насильницьких злочинів на залізничному транспорті, в якому розроблено концептуальні засади запобігання їм. Воно містить наукові положення та обґрунтовані результати, що можуть зробити певний внесок у розвиток кримінологічної науки, а також діяльність правоохоронних органів. Дисертація оформлена відповідно до державного стандарту. Наукові положення завершені, цілісні та взаємопов'язані.

Мета та завдання дисертаційного дослідження досягнуті.

Представлений автореферат дисертації А. В. Бугайця відбиває концептуальні висновки і науково-практичні рекомендації, що обґрунтовуються дисертантом у самому дисертаційному дослідженні.

Виходячи з вищезазначеного, можна констатувати, що представлена на рецензування дисертація **Бугайця Артема Вікторовича** «Кримінологічна характеристика та запобігання корисливій насильницькій злочинності на залізничному транспорті» відповідає вимогам, сформульованим у пунктах 9, 10, 12, 13 «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р., у зв'язку з чим вва-

жаю, що її автор на основі прилюдного захисту заслуговує присудження йому наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право.

Офіційний опонент – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права та кримінології факультету підготовки фахівців для підрозділів слідства Харківського національного університету внутрішніх справ А. В. Байлов.

ЗМІСТ

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

<i>Борисов В. І.</i> Поняття та види злочинів проти безпеки виробництва	3
<i>Яковець І. С., Автухов К. А.</i> Загальний огляд системи виконання покарань та підготовки тюремного персоналу у Федеративній Республіці Німеччина	17
<i>Щербанюк О. В., Турман Н. О.</i> Проблеми застосування медіації як форми відновного правосуддя при здійсненні кримінального провадження на підставі угод	31
<i>Голіна В. В., Шрамко С. С.</i> Характеристика форм та методів участі громадськості у запобіганні злочинності в Україні	40
<i>Шепітько М. В.</i> Кримінально-правове забезпечення здійснення правосуддя Конституційним Судом України.....	51
<i>Лисодєд О. В.</i> Закріплення міжнародних та європейських стандартів поведіння із засудженими у кримінально-виконавчому законодавстві України (на прикладі Закону України від 8 квітня 2014 р. № 1186-VII)	64
<i>Беспалько І. Л.</i> Правова природа засад кримінального процесу України.....	77
<i>Авдєєва Г. К.</i> Сліди злочинів у сфері використання інформаційних технологій: способи виявлення	88
<i>Павлюк Н. В.</i> Науково-технічні засоби як елемент структури техніко-криміналістичного забезпечення розслідування злочинів	99
<i>Гетьман Г. М.</i> Психологічні дослідження як напрям моделювання особи невідомого злочинця	107
<i>Синчук О. В.</i> Типові версії в методиці розслідування підпалів	116

<i>Домашенко О. М.</i> Роль професійного навчання у запобіганні тактичним помилкам у слідчій діяльності	122
<i>Овчаренко О. М., Шуміло О. О.</i> Проблеми реалізації окремих положень Закону України «Про очищення влади»...	135

ПИТАННЯ БОРотьБИ З КОРУПЦІЙНИМИ ПРАВОПОРУШЕННЯМИ

<i>Курінний Є. В.</i> Соціальна аморальність – ключова детермінанта поширення корупції	146
<i>Крайник Г. С.</i> До питання виокремлення корупційних діянь у кримінальному та адміністративному законодавстві України	159
<i>Марочкін О. І.</i> Антикорупційні стандарти і корупційні ризики у кримінальному провадженні	168

Трибуна Доктора, Аспіранта і Здобувача

<i>Григор'єв Р. Г.</i> Кримінологічна характеристика злочинів, передбачених ст. 368 КК України	178
<i>Соколенко М. О.</i> Типові тактичні завдання у механізмі побудови автоматизованих алгоритмів допиту	187
<i>Скоромний Д. А.</i> Загальні правила прийняття кримінальних процесуальних рішень: ознаки, поняття, відмінність від засад кримінального провадження	193
<i>Тарасенко Ю. М.</i> Порівняльний аналіз підходів до визначення професійної злочинності в Україні та Сполучених Штатах Америки	200

Наукове життя

<i>Борисов В. І., Нетеса Н. В.</i> Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій та правозастосовній діяльності»	208
---	-----

Рекомендації V Міжнародної науково-практичної конференції
«Проблеми науки кримінального права та їх вирішення
у законотворчій та правозастосовній діяльності»215

РЕЦЕНЗІЇ

Відгук офіційного опонента на дисертацію Є. Ю. Полянського
«Кримінально-правова доктрина США: генезис,
обґрунтування, перспективи», подану на здобуття
наукового ступеня доктора юридичних наук
за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право
та кримінологія; кримінально-виконавче право
(В. І. Борисов)227

Відгук офіційного опонента на дисертацію О. М. Храмцова
«Кримінально-правове та кримінологічне забезпечення
охорони особи від насильства (теорія та практика)»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних
наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право
та кримінологія; кримінально-виконавче право
(В. С. Батургарєва)237

Відгук офіційного опонента на дисертацію А. В. Бугайця
«Кримінологічна характеристика та запобігання
корисливій насильницькій злочинності на залізничному
транспорті», подану на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 –
кримінальне право та кримінологія; кримінально-
виконавче право **(А. В. Байлов)**252

Підписано до друку 18.11.2015.
Формат 60×84 ¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 15,7. Обл.-вид. арк. 13,56. Вид. № 1387.
Тираж 300 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено у друкарні ФОП Леонов
Тел. (057) 717-28-80

**ПЕРЕЛІК
ПЛАТНИХ ПОСЛУГ, ЩО МОЖУТЬ НАДАВАТИСЬ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИМ ІНСТИТУТОМ ВИВЧЕННЯ
ПРОБЛЕМ ЗЛОЧИННОСТІ ІМЕНІ АКАДЕМІКА
В. В. СТАШИСА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ
ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ**

1. Проведення науково-дослідних робіт у сфері законодавства і права.
2. Проведення судових експертиз та попередніх досліджень:
 - з дослідження об'єктів інтелектуальної власності (об'єктів авторського і суміжних прав, торговельних марок, фірмових найменувань, промислових зразків, винаходів, корисних моделей та ін.);
 - почеркознавчих;
 - авторознавчих;
 - трасологічних (слідів рук, ніг, взуття людини, вузлів та петель, слідів знарядь та інструментів, холодної зброї, замикаючих пристроїв, ідентифікаційних номерів транспортних засобів тощо);
 - психологічних;
 - техніко-криміналістичного дослідження документів;
 - встановлення механізму пошкодження товарів народного споживання (одягу, взуття, побутової та іншої техніки тощо).
3. Складання фотороботів.
4. Надання усних та письмових консультацій та науково-правових висновків, у тому числі з питань інтелектуальної власності.
5. Підготовка наукових кадрів (аспірантів, здобувачів вченого ступеня кандидата юридичних наук).
6. Наукове рецензування дисертаційних досліджень.
7. Підготовка бібліографічних, реферативних і аналітичних оглядів, довідок, добірок, каталогів, науково-практичних та методичних довідників, коментарів законодавства тощо.
8. Надання інформаційних послуг по мережі Інтернет.

Заявки щодо отримання послуг надсилати за адресою:

61002

м. Харків

вул. Пушкінська, 49

E-mail: ivpz@aprn.uol.net.ua

Контактний телефон: (057) 715-62-08, Факс: (057) 715-62-08